РУДОЛФ ЩАЙНЕР

Курс по национална икономика

Четиринадесет лекции, изнесени в Дорнах
от 24 юли до 6 август 1922 г.

GA 340

Рудолф Щайнер
Курс по национална икономика

Превод от немски по: Nationalökonomischer Kurs. Gesamtausgabe, GA 340, 6. Auflage, Rudolf Steiner Verlag, Dornach 2002.

Работен превод, изготвен и проверен с езикови модели; не е редактиран от човек.
Версия от 3 ноември 2026 г.

СЪДЪРЖАНИЕ

Първа лекция 4
Дорнах, 24 юли 1922 г.

Втора лекция 18
Дорнах, 25 юли 1922 г.

Трета лекция 32
Дорнах, 26 юли 1922 г.

Четвърта лекция 44
Дорнах, 27 юли 1922 г.

Пета лекция 59
Дорнах, 28 юли 1922 г.

Шеста лекция 73
Дорнах, 29 юли 1922 г.

Седма лекция 87
Дорнах, 30 юли 1922 г.

Осма лекция 101
Дорнах, 31 юли 1922 г.

Девета лекция 115
Дорнах, 1 август 1922 г.

Десета лекция 129
Дорнах, 2 август 1922 г.

Единадесета лекция 143
Дорнах, 3 август 1922 г.

Дванадесета лекция 157
Дорнах, 4 август 1922 г.

Тринадесета лекция 171
Дорнах, 5 август 1922 г.

Четиринадесета лекция 184
Дорнах, 6 август 1922 г.

Първа лекция

Дорнах, 24 юли 1922 г.

Днес бих искал най-напред да започна с един вид въведение, а утре да премина към изложение по въпросите на националната икономика, по социално-икономическите въпроси, които човек трябва да си поставя в настоящето – изложение, което в известно отношение е замислено да образува едно цяло. Националната икономика в смисъла, в който се говори за нея днес, всъщност е създадена едва в по-ново време. Тя възникна по същество едва когато стопанският живот на съвременните народи стана извънредно сложен в сравнение с по-ранните стопански отношения. И тъй като искаме да изградим този курс главно така, както трябва да бъде изграден за студента по национална икономика, във въведението трябва да посочим и тъкмо тази особена черта на днешното мислене в националната икономика.

В крайна сметка дори не е нужно да се връщаме много назад в историята, за да видим как дори само през самия деветнадесети век, да речем, стопанският живот се промени в сравнение с по-ранните отношения. Обърнете внимание само на един факт: в известен смисъл например Англия още през първата половина на деветнадесети век вече беше получила в общи линии съвременния си стопански облик, така че през деветнадесети век всъщност сравнително малко неща в стопанската ѝ структура се промениха коренно. Големите въпроси от социално естество, които в по-ново време се свързват със стопанските въпроси, съществуваха в Англия още през първата половина на деветнадесети век и още тогава хората, които се стремяха да мислят за социално-икономическите въпроси в съвременния смисъл, можеха да правят своите проучвания в Англия, докато по онова време подобни проучвания, да речем, в Германия би трябвало да останат безплодни. До първата третина на деветнадесети век в Англия преди всичко вече се бяха изградили мащабни търговски връзки и с това изграждане на търговската структура търговският капитал беше станал основа на английското народно стопанство. За

съвременното стопанство в Англия не беше нужно да се търси друга изходна точка освен търговския капитал, възникнал от вече укрепналите търговски отношения, съществували още през първата третина на деветнадесети век. От този момент нататък всичко в Англия се разви с известна последователност. Само че не бива да забравяме, че цялото английско стопанство беше възможно единствено върху основата, създадена от отношенията на Англия с колониите, особено с Индия. Цялото английско народно стопанство е немислимо без отношенията на Англия с Индия. С други думи, това английско народно стопанство с възможността си да създава големи капитали се гради върху обстоятелството, че зад него стои една, така да се каже, стопански девствена страна. Не бива да пренебрегваме това особено сега, когато преместваме погледа си от английското към германското народно стопанство.

Проследете германското народно стопанство и ще видите, че например през първата третина на деветнадесети век то все още в общи линии съответства на стопанските навици, възникнали още през Средновековието. През първата третина на деветнадесети век стопанските навици и стопанските връзки в Германия са изцяло стари. Затова целият темп на стопанския живот в Германия беше различен от този например в Англия през първата третина, дори през първата половина на деветнадесети век. В Англия още през тази първа половина на века вече се извършваше онова, което можем да наречем съобразяване с бързо променящите се житейски навици. Общата насока на стопанския живот остава в общи линии същата, но той вече е съобразен с бързо променящи се навици. В Германия самите навици все още са консервативни. Стопанският живот все още може да се движи като охлюв, все още може да се приспособява към обстоятелството, че в техническо отношение условията остават приблизително еднакви дълго време и че потребностите също не се променят бързо. През втората третина на деветнадесети век обаче настъпи обрат. С развитието на промишлеността условията бързо се доближиха до английските. През първата половина на деветнадесети век Германия беше предимно аграрна страна, но бързо се превърна в

промишлена страна, много по-бързо от която и да било друга област на Земята.

Но с това беше свързано и нещо друго. Бихме могли да кажем: в Англия преходът към промишлено разбиране за народното стопанство се разви инстинктивно; всъщност изобщо не се знаеше как. Той настъпи като природно явление. В Германия през първата третина на деветнадесети век наистина още съществуваха средновековните порядки – Германия беше аграрна държава; но докато външните стопански отношения се развиваха така, че все още бихме могли да ги наречем почти средновековни, човешкото мислене се промени из основи. В съзнанието на хората проникна убеждението, че трябва да дойде нещо друго, че съществуващото всъщност вече не отговаря на времето; и така преобразуването на стопанските отношения в Германия през втората третина на деветнадесети век се извърши много по-съзнателно, отколкото в Англия. В Германия хората много по-добре знаеха – в Англия изобщо не знаеха – как са навлезли в съвременния капитализъм. Ако днес прочетяхте какво тогава, бих искал да кажа, се е излагало и говорело за навлизането в индустриализма, бихте добили следната представа: наистина е забележително как са мислели тогава хората в Германия. – Да се излезе от старите обвързаности, от стария корпоративен ред и да се премине към онова, което наричаха напълно свободно положение на човека в стопанския живот – това хората смятаха направо за пълно освобождение на човека; наричаха го либерализъм, наричаха го демокрация; хората смятаха това направо за спасение на човечеството. Затова в Англия никога не срещаме теория за народното стопанство като тази, която разработиха, да речем, хора, които дължат образованието си на разцвета на описаната епоха. Шмолер, Рошер и други почерпиха възгледите си от това либерално народно стопанство в неговия разцвет. Напълно съзнателно те изградиха онова, което беше изградено изцяло в този дух. Англичанинът би намерил такава наука за народното стопанство за скучна. За такива неща изобщо не се размишлява, би казал той. Затова обърнете внимание колко коренно се различаваше начинът, по който в Англия се говореше за тези въпроси, от начина, по който в Германия говореха Рихтер, Ласкер

или дори Брентано – за Англия ще посоча дори само хора като Биконсфийлд, които вече бяха достатъчно теоретично настроени. Следователно в Германия навлязоха съзнателно в този втори период.

След това настъпи третият период, същинският държавен период. Нали когато наближи последната третина на деветнадесети век, германската държава се укрепи по същество чрез чисто властови средства. Не се утвърди онова, което идеалистите искаха от четиридесет и осма, а дори още от тридесетте години насам, а държавата се укрепи чрез чисто властови средства. Постепенно тази държава съвсем съзнателно подчини на себе си и стопанския живот, така че през последната третина на деветнадесети век структурата на стопанския живот беше изцяло проникната от принципа, противоположен на предишния. През втората третина той се развиваше под влияние на либералните възгледи, а сега се развиваше изцяло под влияние на възгледите, свързани с държавния принцип. Това придаде общия облик на стопанския живот в Германия; и в цялото това развитие имаше елементи на съзнание. А всичко това все пак отново беше несъзнавано.

Най-важното беше, че по този начин се създаде коренна противоположност между английското и средноевропейското стопанство, при това съвсем не само в мисленето, а в цялата стопанска дейност. Но тъкмо върху тази противоположност се основаваше начинът, по който се осъществяваше съвместната стопанска дейност. Цялото стопанство на деветнадесети век, както се разви и навлезе в двадесети век, би било немислимо без тази противоположност между Запада и европейския център – не би могло да се продава така, както се продаваше, да се пласират стоките така, както се пласираха, да се произвеждат така, както се произвеждаха.

И така, постепенно се разви възможността английското стопанство да съществува на основата на собствеността върху Индия, а сега и възможността стопанската дейност да се разшири на основата на противоположността между западното и средноевропейското стопанство. Защото стопанският живот не се гради върху онова, което виждаме в най-близкото си обкръжение, а върху големите взаимни отношения навън, в света.

Тъкмо с тази противоположност светът изобщо навлезе в световното стопанство и – не можа да навлезе в световното стопанство. Защото то всъщност почиваше върху инстинктивните елементи, които се бяха развили и които току-що очертах чрез противоположността между Англия и Средна Европа. През двадесети век светът всъщност се изправи – без да знае, без да забелязва нищо – пред обстоятелството, че тази противоположност ставаше все по-актуална и по-актуална, все по-дълбока и по-дълбока. Противоположността ставаше все по-актуална и по-актуална, все по-дълбока и по-дълбока и се поставяше големият въпрос: стопанските отношения се бяха развили от тези противоположности и ги пренасяха все повече и повече в бъдещето; но същевременно, когато противоположностите ставаха все по-големи и по-големи, съвместната стопанска дейност ставаше невъзможна. Това беше големият въпрос на двадесети век – противоположността беше създала стопанството, стопанството беше задълбочило противоположността, противоположността се нуждаеше от разрешаване, – въпросът тогава беше: как да се разрешат противоположностите? – Историческото развитие показа, че хората не бяха способни да разрешат този въпрос.

Така, както говорих сега, би могло да се говори и през 1914 г., в мирно време. После вместо разрешение дойде резултатът от неспособността да се намери разрешение в световноисторически мащаб. Това е болестта, която настъпи, ако разгледаме нещата от стопанската им страна.

Възможността за всяко развитие по същество почива върху противоположности. Ще посоча само една такава противоположност: тъй като английското стопанство се беше укрепило много по-рано от средноевропейското, за някои стоки англичаните не можеха да определят толкова ниски цени, колкото се определяха в Германия, и така възникна голямата противоположност в конкуренцията; защото „Произведено в Германия“ беше въпрос на конкуренция. А когато войната свърши, можеше да се постави въпросът: как сега, след като хората най-напред си бяха разбили главите, вместо да търсят разрешение на противоположностите, как сега да се справим с нещата? Тогава трябваше да вярвам, че най-напред е необходимо да

се намерят хора, които да разберат какви противоположности трябва да бъдат създадени в друга област; защото животът почива върху противоположности и може да съществува само ако има противоположности, които си взаимодействат. И така, през 1919 г. можеше да се стигне до мисълта: нека тогава посочим противоположностите, към които всъщност се стреми световноисторическото развитие, противоположностите между стопанското, правно-политическото и духовно-културното, противоположностите на тричленността.

Какво всъщност беше правилното в тогавашната мисъл, че тричленността трябва да влезе в главите на възможно най-много хора? Днес искам да опиша нещата само външно: най-важното беше най-напред тричленността да е влязла в главите на възможно най-много хора, преди да настъпят стопанските последици, които настъпиха оттогава насам. Трябва да имате предвид: когато тричленността беше назована за пръв път, още не бяхме изправени пред днешните валутни затруднения; напротив, ако тогава тричленността беше разбрана, те никога нямаше да могат да настъпят. Но отново се изправихме пред невъзможността хората да разберат нещо такова в действително практически смисъл. Тогава се опитвахме да направим тричленността разбираема, а хората ни питаха: всичко това би било хубаво, разбираме го; но нали първата задача е да противодействаме на обезценяването на валутата. – Можехме само да им кажем: та това се съдържа в тричленността! Приемете тричленността, тя е единственото средство да се противодейства на обезценяването на валутата! – Хората питаха тъкмо как да се направи онова, което именно тричленността трябваше да постигне. Следователно те не разбираха тричленността, макар постоянно да твърдяха, че я разбират.

И така, днес положението е такова, че трябва да кажем: когато днес отново говорим пред личности като вас, вече не можем да говорим по същия начин както тогава, а днес е необходим друг език. И тъкмо това бих искал сега да ви дам тук, в тези лекции. Бих искал да ви покажа как днес отново трябва да мислим за тези въпроси особено когато сме млади и още можем да участваме в онова, което трябва да се изгради в близкото бъдеще.

Така, от една страна, можем да опишем една епоха, деветнадесети век, чрез световноисторически, стопански противоположности. Но бихме могли да се върнем и по-назад и тогава ще обхванем епохата, когато хората са започнали да мислят за националната икономика. Ако разгледате историята на националната икономика, ще видите: по-рано всичко е протичало инстинктивно. Всъщност едва в по-ново време стопанският живот става толкова сложен, че се усеща необходимостта да се мисли за тези неща.

Всъщност говоря именно на студенти, говоря всъщност съобразно с това как студентите следва да се ориентират в националната икономика. Затова сега бих искал да кажа най-съществено, което има значение днес. Времето, когато е трябвало да се размишлява за националната икономика, вече е било време, когато са липсвали мислите, с които да се обхване такава област като народностопанската. Просто вече са липсвали идеите за това. Искам да ви покажа, че е така, като приведа един пример от природната наука.

Нещата стоят така: като хора имаме физическото си тяло, което е тежко, както са тежки и другите физически тела. След обедното хранене то ще бъде по-тежко, отколкото преди него. Бихме могли дори да го претеглим. Тоест подвластни сме на общото действие на тежестта. Но в човешкото тяло не бихме могли да постигнем кой знае какво с тази тежест, присъща на всичко материално, което има тегло; бихме могли най-много да се движим из света като автомати, но не и като съзнателни същества. Вече неведнъж съм казвал какво е нужно, за да се образуват понятия, които имат стойност, неведнъж съм казвал какво е необходимо на човека, за да мисли. Човешкият мозък тежи около 1400 грама, когато се претегли сам по себе си. Ако оставите тези 1400 грама да притискат кръвоносните съдове, които са там, под черепния покрив, това ще ги смачка и унищожи. Нямаше да можете да живеете и миг, ако човешкият мозък беше устроен така, че да ги притиска с всичките си 1400 грама (табло 1*). Щастие е за човека, че съществува Архимедовият принцип: всяко тяло във вода губи толкова от теглото си, колкото тежи течността, която измества. Следователно, ако имате тежко тяло във водата, то губи точно толкова от теглото си, колкото тежи същият обем вода. Мозъкът плува в

мозъчната течност и при това губи 1380 грама; защото толкова тежи обем вода, равен на обема на човешкия мозък. Мозъкът притиска основата само с 20 грама и тази основа може да понесе това. Но ако сега се запитаме: за какво служи това? – тогава трябва да кажем: с мозък, който е само маса с тегло, не бихме могли да мислим. Не мислим с онова, което е тежко вещество, а мислим с подемната сила. Веществото трябва първо да изгуби тежестта си, тогава можем да мислим. Мислим с онова, което отлита от Земята.

Но имаме съзнание в цялото си тяло. Благодарение на какво имаме съзнание в цялото си тяло? В цялото ни тяло има двадесет и пет билиона червени кръвни телца. Тези двадесет и пет билиона червени кръвни телца са много малки; но все пак са тежки, тежки са, защото съдържат желязо. Всяко от тези двадесет и пет билиона червени кръвни телца плува, плува в кръвния серум и губи толкова от теглото си, колкото тежи изместената от него течност. Така във всяко отделно кръвно телце отново се поражда подемна сила, тоест тя се поражда двадесет и пет билиона пъти. В цялото си тяло имаме съзнание благодарение на онова, което тласка нагоре. Така че можем да кажем: когато приемаме хранителни вещества, те трябва най-напред в голямата си част да бъдат освободени от тежестта си, да бъдат преобразувани, за да могат да ни служат. Това е изискването на организма.

Именно когато е станало необходимо да се мисли в областта на националната икономика, хората са се отучили да мислят така и да смятат това за нещо определящо. Оттогава насетне са се съобразявали само с веществата, които имат тегло, и не са мислели например как се променя тежестта на едно вещество в организма благодарение на подемната сила, която действа върху него.

Но има и нещо друго. Ако и днес още си спомняте заниманията си с физика, ще знаете, че във физиката се говори за спектър. С помощта на призмата се получава тази цветна ивица: червено, оранжево, жълто, зелено, синьо, индигово, виолетово. В тези граници, от червеното до виолетовото, спектърът изглежда осветен. Знаете обаче, че се приема съществуването на така наречените инфрачервени лъчи преди областта със светлинни въздействия и на ултравиолетови лъчи

отвъд виолетовото (табло 1). Следователно, ако някой говори само за светлината, той не обхваща цялото това явление; трябва да говори за това как светлината се преобразува полярно в двете посоки; трябва да говори за това, че отвъд червеното светлината потъва в топлината, а отвъд виолетовото – в химичните въздействия, и всъщност изчезва като светлина. Следователно, ако някой излага само учение за светлината, той представя само част от явлението; но освен това даваме и едно погрешно учение за светлината. По същото време, когато е трябвало да се започне да се мисли за националната икономика, физиката, физическото мислене е било в такова състояние, че се е получило погрешно учение за светлината.

Приведох ви това, защото тук има валидна аналогия. Моля, разгледайте – този път не народното стопанство, а стопанството на врабците или на лястовиците! То също е вид стопанство; но това стопанство в животинското царство не достига много навътре в човешкото царство. При хамстера можем дори да говорим за животински капитализъм. Съществено в животинското стопанство е, че природата предлага продуктите, а животното като отделно същество си ги взема. Човек все още отчасти принадлежи към това животинско стопанство, но трябва да излезе от него.

С видимата светлина в спектъра може да се сравни стопанството, за което най-напред всъщност можем да говорим като за човешко, докато онова, което все още навлиза в природата, трябва да сравним с частта на спектъра, която навлиза в инфрачервеното. Тук навлизаме например в областта на селското стопанство, навлизаме в областта на стопанската география и така нататък. В тази посока не можем да поставим твърда граница на учението за стопанството. Учението за стопанството навлиза в област, която трябва да бъде разбрана по съвсем друг начин. Това е от едната страна.

От другата страна обаче тъкмо при нашите по-сложни стопански отношения постепенно се стигна дотам, че стопанското мислене всъщност отново се изплъзва на човека. Точно както към ултравиолетовото светлината престава да се проявява като светлина, така и човешката дейност в стопанството престава да бъде чисто стопанска. Неведнъж съм описвал как стана това. Всъщност това явление

започва едва през деветнадесети век. Дотогава стопанският живот все още зависи в доста голяма степен от способностите на отделния човек. Една банка процъфтявала, ако някой от хората в нея бил способен. Отделните хора все още имали значение. Неведнъж съм разказвал като забавен пример как веднъж при Ротшилд дошъл един министър, пратеник на френския крал. Искал да получи заем от него. В този момент Ротшилд преговарял с един търговец на кожи и когато му съобщили за пратеника на френския крал, казал: нека почака малко. – Човекът бил страшно потиснат. Трябвало да чака, а вътре имало търговец на кожи! Когато слугата излязъл и му казал това, той изобщо не му повярвал. Та кажете на господин Ротшилд вътре, че идвам като пратеник на френския крал! – Слугата донесъл отговора: трябва да почакате. – Тогава той нахълтал вътре и казал: аз съм пратеникът на френския крал. – Ротшилд отговорил: моля, седнете, вземете си един стол! – Но аз съм пратеникът на френския крал! – Моля, вземете си два стола!

Наистина тогава случващото се в стопанския живот съзнателно беше съсредоточено в човешката личност. Но това се промени. Промени се така, че днес в големите мащаби на стопанския живот извънредно малко зависи от отделната личност. Човешката стопанска дейност вече е навлязла много дълбоко в онова, което бих искал да сравня с ултравиолетовото. А това е онова, което действа като капитал сам по себе си. Капиталовите маси действат сами по себе си. Над стопанския живот има един надстопански живот, който се обуславя в общи линии от собствената сила на капиталовите маси, така че трябва да кажем: ако днес искаме действително да разберем стопанския живот, трябва да го разглеждаме като разположен между две области, едната от които води надолу към природата, а другата – нагоре към капитала. А между тях се намира онова, което трябва да схванем като същинския стопански живот.

Но от това следва, че е липсвало дори понятието, с което да се очертаят правилно границите на самото учение за стопанството и правилно да се определи мястото му в цялото знание. Защото ще видим: колкото и да е странно, с човешкия разсъдък може да се схване само тази област – само областта, която още не навлиза в

същинската стопанска дейност и която може да се сравни с инфрачервеното. За нея може да се размишлява както за други процеси: как се отглежда овес, как се отглежда ечемик и така нататък, как най-добре се извличат суровините в минното дело. По същество само за това може да се мисли правилно с разсъдъка, който сме свикнали да прилагаме в науката на по-новото време.

Това има огромно значение! Защото само си припомнете онова, което изложих като понятието, необходимо в науката. Като храна приемаме тежки вещества. Те могат да ни служат благодарение на това, че непрестанно губят теглото си в нас, следователно изцяло се променят. Но това стига дотам, че във всеки орган те се променят по различен начин. В черния дроб промяната е различна от тази в мозъка или в белия дроб. Организмът е диференциран и за всяко вещество условията във всеки орган стават различни. При преминаването от един орган към друг качеството непрестанно се променя.

Приблизително така е, когато в рамките на едно народностопанско цяло говорим, да речем, за стойността на една стока. Също толкова невъзможно е да питаме за стойността на една стока, колкото е безсмислено да определим някакво вещество, да речем, като въглерод и след това да попитаме: как се държи той в човешкото тяло? – въглеродът става съвсем различен от онова, което е тук или там във външния свят, дори по отношение на теглото си. Стойността е различна според това дали стоката се намира в един магазин, или е превозена тук или там.

Идеите за народното стопанство трябва да бъдат съвсем подвижни. Трябва да се отучим да създаваме такива понятия, които могат да бъдат дефинирани. Трябва да ни е ясно, че имаме работа с жив процес и че трябва да преобразуваме понятията в живия процес. Но с идеите, с които разполагаха, хората се опитваха да схванат именно стойността, цената, производството, потреблението и така нататък. А те не струваха нищо. Ето защо по същество не успяхме да изградим наука за народното стопанство. С понятията, с които сме свикнали, не можем да отговорим например на въпроса: какво е стойност, какво е цена? – защото трябва непрестанно да разглеждаме онова, което има стойност, в хода на неговото обращение, трябва да разглеждаме

цената, която съответства на една стойност, в хода на непрестанното обращение. И виждате ли, ако питате за простото физическо свойство на въглерода, няма да узнаете нищо за онова, което се извършва например в белия дроб, макар че въглеродът е и в белия дроб, защото в белия дроб цялата конфигурация става съвсем различна. Така желязото, когато го намерите в мината, е нещо съвсем различно от онова, което е в народностопанския процес. За народното стопанство е от значение нещо съвсем различно от това, че веществото „е“ желязо. Но трябва да се съобразяваме с такива променливи фактори.

Веднъж, преди около четиридесет и пет години, посетих едно семейство. Там ми показаха една картина. Тази картина беше стояла, мисля, тридесет години на тавана. Докато стоеше там и никой не знаеше за нея нищо друго освен че е нещо, захвърлено в един ъгъл, в народностопанския процес тя не струваше нищо; но когато разбраха, че е ценна, стойността ѝ стана тридесет хиляди гулдена – а тридесет хиляди гулдена тогава бяха много. От какво зависеше тогава стойността? Единствено от това какво мнение си бяха изградили за картината. Картината не беше местена от мястото си; само хората бяха започнали да мислят другояче за нея. Така за никое нещо не е решаващо какво непосредствено „е“ то. И тъкмо народностопанските понятия никога не можете да развивате с опора във външната реалност, а трябва винаги да ги развивате с опора в народностопанския процес. А в рамките на един процес всяко нещо непрестанно се променя. Следователно трябва да говорим за народностопанското обращение, преди да стигнем до такива неща като стойност, цена и така нататък. В днешните съчинения по наука за народното стопанство обаче виждате, че се започва с определения за стойност и цена. А най-напред трябва да се изложи народностопанският процес; чак тогава се получават нещата, с които днес се започва.

И така, през 1919 г., понеже по същество всичко беше разрушено, можеше да се мисли, че хората ще са разбрали необходимостта да се започне с нещо свежо. Но не беше така. Малцината, които тогава вярваха, че трябва да се започне отначало, също много скоро се отдадоха на удобното убеждение: така или иначе нищо не може да се направи. – Междувременно настъпи голямото бедствие –

обезценяването на валутата в източните и средните области, а с него и пълно преобръщане на общественото разслоение; защото с всяко следващо обезценяване, разбира се, трябва да обеднява онзи, който живее от онова, което беше сравнено с ултравиолетовото. И това действително става, може би в по-голяма степен, отколкото вече се забелязва днес. То ще се извърши докрай. Затова тук преди всичко вниманието ни се насочва към понятието за социалния организъм, защото става ясно, че обезценяването на валутата се определя от старите държавни граници. Следователно старите държавни граници се намесват в народностопанския процес. Той трябва да бъде схванат, но най-напред трябва да се разбере социалният организъм. А всички учения по национална икономика, като се започне от Адам Смит и се стигне до най-новите, всъщност разглеждат малки области като социални организми. При това не обръщат внимание дори на обстоятелството, че щом се избира дори само една аналогия, тя трябва да е вярна. Хората изобщо не обръщат внимание, че трябва да е вярна. Виждали ли сте истински, напълно развит организъм, който да е такъв: тук например има един човек, тук е вторият човек, тук е третият човек и така нататък. Забавни биха били човешките организми, слепени по такъв начин; при напълно развитите организми такова нещо няма. При държавите обаче е точно така. Организмите се нуждаят от празно пространство около себе си, което да се простира до другия организъм. Отделните държави можете да сравните най-много с клетките на организма и само цялата Земя като стопанско тяло можете да сравните с организъм. Това трябва да се вземе предвид. Откакто имаме световно стопанство, е съвсем осезаемо, че можем да сравняваме отделните държави само с клетки. Цялата Земя, мислена като стопански организъм, е социалният организъм.

Рисунка 1

Това никъде не се взема предвид. Защото с развитието си цялата наука за народното стопанство се превърна в нещо, което не съответства на действителността, тъкмо защото се иска да се установят принципи, които да важат за една отделна клетка. Затова, когато изучавате френската наука за народното стопанство, откривате една структура, а когато изучавате английската, германската или други науки за народното стопанство – друга. Но като икономисти се нуждаем от разбиране за целия социален организъм.

Това исках да ви кажа днес като въведение.

Втора лекция

Дорнах, 25 юли 1922 г.

Първите понятия и възгледи, които предстои да развием именно в народностопанската област, ще трябва да бъдат малко сложни, и то по една напълно обективна причина. Трябва да си представите, че народното стопанство дори когато го схващаме като световно стопанство, е в непрестанно движение, че – бих казал – както кръвта тече през човека, така благата като стоки текат по всевъзможни пътища през цялото народностопанско тяло. При това като най-важно в този народностопански процес трябва да разглеждаме онова, което се разиграва между покупката и продажбата. Това поне трябва да важи за днешното народно стопанство. Каквото и друго да е налице – а ще трябва да обсъдим най-различните импулси, които се съдържат в народностопанското тяло, – каквото и да е налице: народното стопанство като такова достига до човека, когато той има нещо за продаване или за купуване. Онова, което се разиграва между купувача и продавача, е крайната цел и върхната точка на цялото инстинктивно мислене за народното стопанство у всеки наивен човек и в основата си всичко зависи от онова, което се разиграва между тях.

Разгледайте само онова, което се проявява, когато в народностопанското обращение става дума за покупка и продажба. За човека е важна цената на някаква стока, на някакво благо. В крайна сметка въпросът за цената изобщо е въпросът, до който трябва да стигнат най-важните народностопански разисквания; защото в цената се съсредоточава всичко, което действа в народното стопанство като импулси, като сили. Така че най-напред ще трябва, така да се каже, да разгледаме проблема за цената; но той не е особено прост. Достатъчно е да помислите за най-простия случай: на едно място, А, имаме някаква стока, която там, на мястото А, има определена цена; там тя не се купува, превозват я по-нататък. Трябва да се стремим към цената да се прибави сумата, която е трябвало да се плати за

превоза до второто място, Б. Цената се променя по време на обращението. Това е най-простият, бих казал, най-елементарният случай. Но разбира се, има много по-сложни случаи.

Да приемем, да речем, че една къща в по-голям град струва в даден момент толкова и толкова. След петнадесет години същата къща може би струва шест или осем пъти повече. И когато говорим за това повишение на цената, съвсем не е нужно да смятаме, че главната причина може би е обезценяването на парите. Няма изобщо да приемаме това. Повишението на цената може да се дължи просто на това, че междувременно наоколо са построени много други къщи, че наблизо има други сгради, които особено повишават стойността на къщата. Напълно е възможно десет, петнадесет други обстоятелства да са довели до повишението на цената на тази къща. Всъщност никога не сме в състояние да кажем нещо общовалидно за отделния случай, например да кажем: при къщите, железарските изделия или зърното е възможно за дадено място цената да се определи еднозначно въз основа на някакви условия. – Засега всъщност не можем да кажем много повече от това: трябва да наблюдаваме как цената се колебае според мястото и времето. – И може би можем да проследим някои от условията, поради които на едно конкретно място цената се установява именно такава, каквато е. Но обща дефиниция за това как се образува цената, не може да има, тя всъщност е невъзможна. Затова трябва отново и отново да ни изненадва, че в обичайните трудове по национална икономика се говори за цената така, сякаш тя може да се дефинира. Тя не може да се дефинира; защото цената навсякъде е конкретна и тъкмо при народностопанските въпроси всяка дефиниция всъщност ни дава нещо, което дори приблизително не се доближава до същината на въпроса.

Веднъж например бях свидетел на следния случай: в една местност парцелите са доста евтини. Едно общество има сред членовете си един доста прочут човек. Това общество изкупува всички евтини парцели и след това подтиква прочутия човек да си построи къща в тази местност. После парцелите се предлагат за продан. Те могат да се предложат на значително по-висока цена от тази, на която са

били купени, само благодарение на това, че прочутият човек е бил подтикнат да си построи там къща.

Тези неща ви показват от какви неопределени условия зависи цената на едно нещо в народностопанския процес. Разбира се, можете да кажете: да, но такива неща трябва да се възпират. – Поземлените реформатори и подобни на тях хора се противопоставят на такива неща, искат по определен начин чрез всевъзможни мерки да установят някакъв вид справедлива цена за нещата. Това е възможно; но от народностопанска гледна точка цената не се променя по този начин. Например, да речем, когато се случи нещо такова и после парцелите бъдат продадени по-скъпо, парите могат отново да се отнемат от хората под формата на висок поземлен данък. Тогава държавата прибира онова, което се получава в повече. Но с това все пак не сме обхванали действителността. В действителност нещото все пак е поскъпнало. Значи можете да предприемете противодействия, но те само прикриват същината на въпроса. Цената все пак е такава, каквато би станала без тези мерки. Извършва се само преразпределение; и не мислим народностопански, когато после казваме, че след десет години парцелите не са поскъпнали, след като с мерки сме прикрили същината на въпроса. Става дума за това, че народното стопанство трябва да стои с двата крака в действителността и че в него винаги можем да говорим само за отношенията, които съществуват тъкмо в дадена епоха и тъкмо там, където говорим. На онзи, който иска напредъка на човечеството, разбира се, ще стане ясно, че нещата могат да бъдат други; но най-напред трябва да ги разглеждаме такива, каквито действително са в момента. Оттук виждате колко невъзможно е всъщност да се пристъпи към нещо като най-важното понятие в народното стопанство – цената – и да се иска тази цена да се обхване с ясно очертано понятие. По този начин в науката за народното стопанство не може да се постигне нищо. Трябва да се тръгне по съвсем други пътища. Трябва да се разгледа самият народностопански процес.

Въпреки това проблемът за цената е най-важният и трябва да се насочим към него, тоест да разгледаме народностопанския процес и да се опитаме, така да се каже, да уловим точката, в която някъде

или някога от недрата на народното стопанство възниква цената на някакво нещо.

Ако проследите обичайните изложения на науката за народното стопанство, обикновено ще намерите там изброени три фактора, като се предполага, че целият народностопански процес протича чрез взаимодействието им. Ще намерите изброени: природата, човешкият труд и капиталът. Разбира се, най-напред може да се каже: ако проследим народностопанския процес, ще открием в хода му онова, което произхожда от природата, онова, което се постига чрез човешкия труд, и онова, което се предприема или урежда чрез капитала. Но ако, бих казал, просто разглеждаме природата, труда и капитала един до друг, няма да обхванем народностопанския процес като жив процес. Тъкмо такова разглеждане ще ни доведе до най-разнообразни едностранчивости. А това го показва историята на науката за народното стопанство. Докато едни смятат, че цялата стойност се съдържа в природата и че чрез човешкия труд към веществото на природните обекти всъщност не се прибавя някаква особена стойност, други са на мнение, че цялата народностопанска стойност всъщност се отпечатва върху някакво благо, върху някаква стока чрез труда, който, както също се казва, е кристализирал в нея. От своя страна щом поставите капитала и труда един до друг, от едната страна ще намерите хора, които казват: всъщност единствено капиталът прави труда възможен и заплатата се изплаща от капиталовата маса. От другата страна се казва: не, трудът е онова, което произвежда всички стойности, а онова, което капиталът придобива, е само принадената стойност, приспадната от резултата на труда.

Нещата стоят така: ако разглеждаме нещата от едната гледна точка, единият е прав; ако ги разглеждаме от другата гледна точка, другият е прав. Съотнесено с реалността, подобно разглеждане всъщност наистина прилича на някои видове счетоводство: ако запишем перото тук, получава се това; ако го запишем там, получава се онова и така нататък. С много силни привидни основания напълно може да се говори за принадена стойност, която всъщност е приспадната от заплатата и която капиталистът присвоява. Със също толкова добри основания може да се твърди, че в народностопанската

взаимовръзка всъщност всичко се полага на капиталиста и той плаща на работниците си само от онова, което може да използва за заплата. И за двете има много добри, както и много лоши основания. Всъщност всички тези разсъждения изобщо не могат да се доближат до народностопанската действителност. Тези разсъждения са добри като основа за агитация, но съвсем не са нещо, което може да се вземе под внимание в сериозната наука за народното стопанство. Първо трябва да има други основи, ако изобщо искаме с известно право да говорим за по-нататъшно развитие на народностопанския организъм. Разбира се, всички подобни твърдения са до известна степен оправдани; и когато например Адам Смит вижда същинския първичен стойностообразуващ фактор в труда, вложен в нещата, за това също могат да се приведат извънредно добри основания. Човек като Адам Смит съвсем не е мислил безсмислено; но и тук неизменно се изхожда от схващането, че може да се обхване нещо в покой и после да му се даде дефиниция, докато в народностопанския процес всичко непрестанно се движи. Относително лесно е да се изграждат понятия за природните явления, дори за най-сложните, в сравнение с възгледите, нужни за една наука за народното стопанство. Явленията в народното стопанство са безкрайно по-сложни, по-неустойчиви, по-променливи от тези в природата, колебаят се много повече и могат да бъдат обхванати с определени понятия в много по-малка степен.

Трябва да се възприеме съвсем друг метод. Този метод ще ви бъде труден само през първите няколко часа; но ще видите, че от него ще се получи онова, което може да се постави в основата на една действителна наука за народното стопанство. Може да се каже: в този народностопански процес, който трябва да разгледаме, се вливат природата, човешкият труд и – засега, ако гледаме чисто външната страна на народното стопанство – капиталът. Засега!

Но ако веднага насочим поглед към средния фактор, към човешкия труд, нека се опитаме да си изградим възглед, като слезем в света на животните и вместо народното стопанство разгледаме стопанството на врабчетата, стопанството на лястовиците – още вчера направих такива намеци. Там природата е основата на стопанството. Врабчето

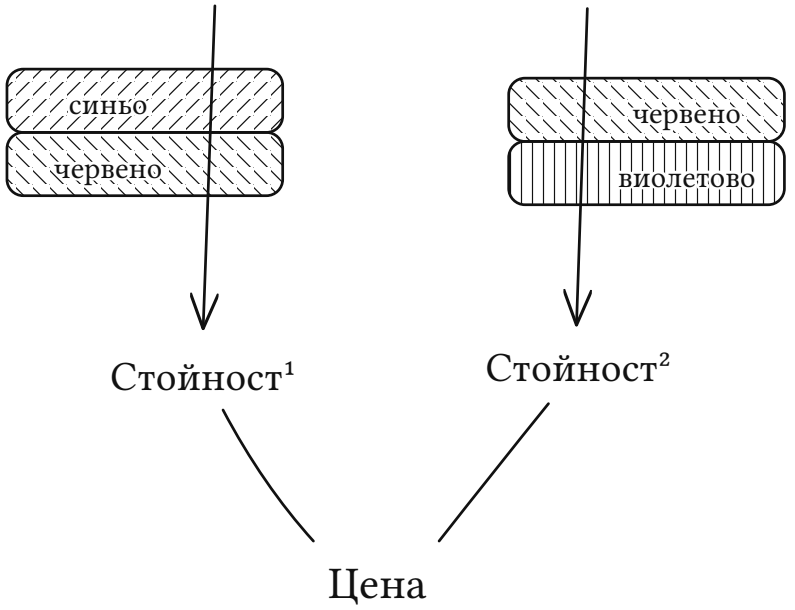
също трябва да извършва един вид труд. Трябва най-малкото да подскача насам-натам и да скача дотам, където намира зрънцето си, а понякога му се налага да подскача наистина много през деня, докато го намери. Лястовицата, която строи гнездото си, също трябва да извършва един вид труд. И това ѝ отнема много усилия. Въпреки това в народностопански смисъл не можем да наречем това труд. Няма да напреднем в изграждането на народностопански възгледи, ако го наречем труд; защото, ако погледнем по-внимателно, трябва да кажем: врабчето и лястовицата всъщност са устроени точно така, че да извършват тъкмо онези действия, които, така да се каже, трябва да извършват, за да намират храната си. Те изобщо не биха могли да бъдат здрави, ако не можеха да се движат по този начин. Това е продължение на тяхната телесна организация, което им принадлежи, както им принадлежат краката или крилата. Така че в този случай всъщност можем напълно да оставим настрана онова, което тук би могло да се нарече привиден труд, ако искаме да изграждаме народностопански понятия. Там, където природата се използва непосредствено и отделното същество извършва съответния привиден труд само за да задоволи своите потребности или тези на най-близките си, всъщност трябва да изключим този привиден труд от разглеждането, ако искаме да определим онова, което в народностопански смисъл е стойност, представлява стойност. А засега става дума да се приближим до един възглед за народностопанската стойност.

И така, ако се огледаме в стопанството на животните, можем да кажем само: то е такова, че единствено самата природа образува стойност за него. Единствено самата природа образува стойност за стопанството на животните. Но щом се издигнем до човека, тоест до народното стопанство, наистина изходната точка за природната стойност е в природата; обаче, щом хората започнат да се грижат не само за себе си или за най-близките си, а един за друг, веднага трябва да се вземе под внимание човешкият труд. И онова, което човекът трябва да прави, щом вече не използва природните продукти само за себе си, а е в някакви отношения с други хора и обменя блага с тях, става труд по отношение на природата. Тук имаме едната страна на стойността в народното стопанство. Тази страна

възниква благодарение на това, че в природните продукти се влага човешки труд и в народностопанското обращение пред нас стоят природни продукти, изменени чрез човешки труд. Всъщност чак тогава възниква действителна народностопанска стойност. Докато природният продукт стои недокоснат на мястото, където се намира, той няма друга стойност освен онази, която има например и за животното. В мига, в който направите първата стъпка, за да включите природния продукт в процеса на народностопанското обращение, чрез изменения природен продукт възниква народностопанската стойност. В този случай можем да характеризираме тази народностопанска стойност, като изкажем следното положение: от тази страна народностопанската стойност е природен продукт, преобразуван чрез човешки труд. – Дали този човешки труд се състои в това да копаем, да сечем или да пренасяме природния продукт от едно място на друго, няма значение. Ако засега искаме да определим стойността в общ вид, трябва да кажем: стойност образува човешкият труд, който изменя един природен продукт така, че той да може да влезе в процеса на народностопанското обращение.

Ако вземете това под внимание, веднага ще видите, че стойността на едно благо, което се намира в народностопанското обращение, е напълно колеблива. Защото трудът, който се влага в народностопанското благо, е постоянно налице. Така че всъщност изобщо не можете да кажете какво е стойност, а можете само да кажете: стойността се появява на определено място, в определено време чрез преобразуването на един природен продукт от човешкия труд. – Там се появява стойността. Засега изобщо не можем и не искаме да дефинираме стойността, а искаме само да посочим мястото, където тя се появява. Искам да ви представя това схематично, искам да ви го представя схематично така: имаме, така да се каже, на заден план природата (вж. рисунка 2, вляво); имаме и човешкия труд, който се приближава към природата; а онова, което сякаш се появява чрез взаимодействието на природата и човешкия труд и става видимо там, е стойността, погледната от едната страна. Съвсем не е погрешен образ, ако например си кажете: гледате черна повърхност, нещо черно през нещо светло – виждате го синьо. Но синьото е различно според това дали

светлото нещо е дебело, или тънко. Според това как го преместваме, плътността му е различна. То се колебае. Така стойността в народното стопанство, която всъщност не е нищо друго освен явлението, което виждаме, когато гледаме природата през човешкия труд, навсякъде се колебае.

Рисунка 2 · Дъска 2

Засега с тези неща не получаваме много повече от няколко абстрактни указания; но през следващите дни те ще ни ориентират в търсенето на конкретните неща. Свикнали сте във всички науки да се започва с онова, което най-напред е най-просто. Виждате ли, трудът сам по себе си изобщо няма определеност в народностопанската взаимовръзка. Защото човек може да извърши едно и също количество труд както когато цепи дърва, така и когато, понеже е дебел, застава на едно колело – има такива колела – и отслабва, като непрекъснато стъпва от едно стъпало на друго – стъпалото слиза надолу. Колосална безсмислица е трудът да се разглежда така, както го разглежда например Маркс, който казва, че като еквивалент трябва

да се търси онова, което трудът изразходва в човешкия организъм; защото се изразходва едно и също, когато човекът подскача нагоре по колелото и когато цепи дърва. В народностопански смисъл няма значение какво става с човека. Видяхме, че народното стопанство граничи с нещо извън народното стопанство. От чисто народностопанска гледна точка – поне засега, за да представим понятието за труд в народностопански смисъл – няма основание да се посочва, че трудът изхабява човека. Това има косвено значение, защото отново трябва да се погрижим за потребностите на човека. Начинът, по който Маркс е разсъждавал, представлява колосална безсмислица.

И така, какво е необходимо, за да обхванем труда в народностопанския процес? Необходимо е най-напред напълно да се абстрахираме от човека и да разгледаме как трудът се включва в народностопанския процес. Трудът на такова колело изобщо не се включва в него, той остава изцяло свързан с човека; цепенето на дърва се включва в народностопанския процес. Единственото, което е от значение, е как трудът се включва в народностопанския процес. И тук при всичко, което трябва да се вземе под внимание, всъщност става дума за това, че човешкият труд навсякъде изменя природата. И само доколкото човешкият труд изменя природата, от тази страна произвеждаме народностопански стойности. Ако например, да речем, смятаме, че за телесното ни здраве е правилно да работим върху природата, а междувременно от време на време да потанцуваме малко или да се занимаваме с евритмия, това може да се преценява от друга гледна точка; но онова, което правим между отделните периоди на работа, не бива да се нарича народностопански труд и не бива да се смята, че то по някакъв начин образува народностопанска стойност. От друга страна, то може да образува стойност; но първо трябва да си изградим ясни понятия за народностопанските стойности като такива.

Съществува обаче и една съвсем друга възможност да възникне народностопанска стойност. Тя се състои в това да насочим поглед към труда като такъв и най-напред да го приемем като нещо дадено. Тогава, както току-що видяхте, този труд най-напред е нещо напълно неутрално, без значение за народното стопанство. Но той във всички случаи започва да произвежда народностопанска стойност, ако го

направляваме чрез духа, чрез интелигентността на човека – тук трябва да се изразя малко по-различно отпреди. Дори в най-крайните случаи бихте могли да си представите, че човешкият дух превръща в труд нещо, което иначе съвсем не е труд. Ако някому хрумне да използва онова колело и да го постави в стаята си, с желанието да отслабне, в това няма никаква народностопанска стойност. Но ако някой прекара въже около колелото и това въже се захваща по някакъв начин, за да задвижи машина, тогава чрез духа сте оползотворили онова, което съвсем не е труд. Страничният ефект е, че онзи действително ще отслабне; но съществената тук всъщност е, че духът, интелигентността, обмислянето, може би и спекулацията насочват труда в определена посока, че отделните видове труд се свързват така, че да взаимодействат по определен начин, и така нататък. Така че можем да кажем: тук имаме втората страна на онова, което образува стойност в народното стопанство. Там, където трудът стои на заден план, а духът отпред го направлява, през духа пред нас прозира трудът и отново произвежда народностопанска стойност.

Ще видим, че тези две страни са налице навсякъде. Ако тук съм начертал схемата така (вж. рисунка 2, вляво), че народностопанската стойност се появява именно когато природата ни се явява през труда, тогава би трябвало да начертая онова, което току-що обясних, така: отзад да поставя труда, а отпред най-напред онова, което е духовно и изменя труда по определен начин (вж. рисунка 2, вдясно).

Това са в общи линии двата полюса на народностопанския процес. Няма да намерите други начини за произвеждане на народностопански стойности: или трудът изменя природата, или духът изменя труда; при това във външния свят духът често се изявява в капиталовите образувания, така че по отношение на народното стопанство духът трябва да се търси в конфигурацията на капиталите. Поне външният му израз е там. Но това ще ни се изясни, когато разгледаме капитала като такъв и след това капитала като парично средство.

Така виждате, че не можем да говорим за възможността да се получи дефиниция на народностопанската стойност. Защото помислете отново само от какво зависи всичко това, от колко глупави и умни хора зависи духът някъде да изменя труда. Тук има

само променливи условия. Затова пък винаги важи онова, което е съобразено с непосредственото съзерцание: стойностообразуващите моменти в народностопанския процес трябва да се търсят в тези две полярни противоположности.

Щом е така, имаме следното: когато се намираме някъде в народностопанския процес и той, бих казал, се разиграва някъде при покупката и продажбата, по същество в покупката и продажбата се осъществява обмен на стойности, размяна на стойности. Няма да намерите друга размяна освен тази на стойности. Всъщност е погрешно да се говори за размяна на блага. В народностопанския процес благото, независимо дали е изменен природен продукт, или изменен труд, е стойност. Разменят се стойности. Това е важното. Така че трябва да си кажете: когато някъде се извършват покупка и продажба, се разменят стойности. – А онова, което се получава в народностопанския процес, когато стойност и стойност, така да се каже, се сблъскат, за да се разменят, е цената. Никога няма да видите цената да се появява по друг начин, освен чрез сблъсъка на стойност със стойност в народностопанския процес. Затова изобщо не можем да разсъждаваме за цената, ако мислим например за размяна просто на блага. Ако купите една ябълка за, е, не зная, да речем, пет пфенига, можете да кажете, че разменяте едно благо срещу друго благо, ябълката срещу пет пфенига. Но по този начин никога няма да стигнете до народностопанско разглеждане. Защото ябълката е откъсната някъде, след това е превозена, а може би около нея са се случили и някои други неща. Това е трудът, който я е изменил. Имате работа не с ябълката, а с природния продукт, който е изменен чрез човешки труд и представлява стойност. А в народното стопанство винаги трябва да се изхожда от стойността. Също така при петте пфенига имате работа със стойност, а не с благо; защото тези пет пфенига всъщност са само знак, че у човека, който трябва да си купи ябълката, е налице друга стойност, която той разменя срещу нея.

И така, за мен е важно следното: днес да стигнем до разбирането, че е погрешно в народното стопанство да се говори за блага, че трябва да говорим за стойностите като за нещо основополагащо и че е погрешно да искаме да обхванем цената по друг начин освен като

разгледаме играта на стойностите. Стойност срещу стойност дава цената. Щом самата стойност вече е нещо колебливо, което не може да се дефинира, то цената, която възниква, когато разменяте стойност срещу стойност, е, така да се каже, нещо колебливо на квадрат.

Но от всичко това можете да заключите, че е напълно напразно да се опитваме по някакъв начин да обхванем стойности и цени с цел да стоим на здрава почва в народното стопанство и евентуално дори с намерение да се намесим в един народностопански процес. Онова, което трябва да се вземе под внимание тук, трябва да бъде нещо съвсем друго. То трябва да стои зад тях и действително стои зад тях. Това го показва едно съвсем просто разсъждение.

Представете си само: природата ни се явява през човешкия труд. Ако, да речем, на едно място добиваме желязо при извънредно трудни условия, онова, което се получава като стойност, е природен обект, изменен чрез човешки труд. Ако на друго място се предвижда желязото да се произвежда при по-леки условия, възможно е да се получи съвсем друга стойност. Виждате, значи, че за да обхванем въпроса, не бива да оставаме при самата стойност, а трябва да проникнем зад стойността. Трябва да се върнем към онова, което образува стойността, и там постепенно може би да стигнем до по-постоянните отношения, върху които после можем да оказваме непосредствено влияние. Защото в мига, в който сте въвели стойността в народностопанското обращение, трябва да я оставите да се колебае според народностопанския организъм. Както при разглеждането на по-финия състав на кръвното телце, което е различно в главата, различно в сърцето и различно в черния дроб, нямате основание да казвате, че задачата е да намерим дефиниция на кръвта – това не може да бъде целта, целта може да бъде само да се установи кои хранителни продукти са по-благоприятни в един или друг случай, – така и тук никога не може да става дума за празни приказки относно стойността и цената, а само за връщане към първичните фактори, към онова, което при правилно оформяне дава съответната цена, която после сама се установява така.

Напълно невъзможно е народностопанското разглеждане да остане в областта на дефинициите за стойност или цена; навсякъде трябва

да се връщаме към изходните точки, тоест, така да се каже, към онова, от което народностопанският процес черпи своята храна от едната страна, и към онова, чрез което се регулира от другата страна: значи към природата от едната страна и към духа от другата.

Тъкмо това беше трудността при всички народностопански теории от по-ново време: че най-напред винаги се искаше да се обхване онова, което се колебае. Затова за онзи, който прониква в същината на въпроса, всъщност почти не се получиха погрешни дефиниции, а само правилни. Трябва наистина много да се заблудим, за да кажем: трудът съответства на онова, което отново трябва да се възстанови в човешкия организъм, той е изразходвано вещество. – За това трябва много да се заблудим и да не виждаме най-обикновените неща. Но става дума за това, че и наистина доста умни хора са се препънали при изграждането на своята народностопанска теория, защото са искали да наблюдават в покой нещата, които се движат. Това може да се прави с природните неща и често трябва да се прави; но там е достатъчно по съвсем друг начин да се наблюдава онова, което е в покой. В изследването на природата сме стигнали само дотам, че когато разглеждаме движението, го смятаме за съставено от малки състояния на покой, които след това се придвижват със скокове. Като интегрираме, също разглеждаме движението като нещо, съставено от състояния на покой.

Народностопанският процес не може да се разглежда по образеца на такова познание. Така че трябва да кажем: важно е най-напред да подходим към науката за народното стопанство, като разгледаме как се появява стойността: от едната страна чрез преобразуването на природата от труда, чрез виждането на природата през труда, а от другата страна чрез виждането на труда през духа. И тези два начина на възникване на стойностите са съвсем полярно различни, както в спектъра единият полюс, светлият полюс, жълтият полюс, е различен от синия, виолетовия полюс. Така че можете да запазите в ума си този образ: както от едната страна в спектъра се появяват топлите цветове, така от едната страна се появява природната стойност, която ще се прояви повече в образуването на рента, когато възприемаме природата преобразувана чрез труда; от другата страна, когато виждаме

труда изменен чрез духа, в по-голяма степен ни се явява стойността, която се превръща в капитал. Тогава цената наистина може да възникне от сблъсъка на стойности от единия полюс със стойности от другия полюс или от взаимодействието между стойности в рамките на единия полюс. Но всеки път, когато изобщо става дума за образуване на цена, стойност влиза във взаимодействие със стойност. Това означава, че трябва напълно да оставим настрана всичко друго, което е налице, самото вещество – всичко това трябва да оставим настрана и най-напред да видим как се образуват стойности от едната страна и как се образуват стойности от другата страна. Тогава ще можем да проникнем в проблема за цената.

Трета лекция

Дорнах, 26 юли 1922 г.

Ако вземете предвид казаното от мен вчера, че в народното стопанство всъщност трябва да схванем подвижното, което се съдържа в обращението на стойностите и във взаимодействието на подвижните стойности при образуването на цените, ще си кажете: Най-напред трябва да установим каква форма всъщност трябва да има науката за народното стопанство; защото подвижното не може да се обхване непосредствено. Всъщност няма и особен смисъл да искаме да обхванем подвижното, като го разглеждаме непосредствено; смисъл има само ако го разглеждаме във връзка с онова, което всъщност лежи в основата му.

Нека си го представим нагледно чрез едно сравнение: За известни житейски цели използваме, да речем, термометъра, използваме го, като отчитаме по него градусите на температурата. Свикнали сме в известен смисъл да сравняваме тези градуси. Оценяваме, да речем, двадесетте градуса топлина спрямо петте градуса топлина и така нататък. Но така да се каже, можем и да чертаем температурни криви. Можем например да записваме температурите през зимата, можем да записваме покачващите се температури през лятото и тогава имаме променливите показания на термометъра. Но ще разберем какво стои в основата им едва когато се задълбочим в различните условия, които определят по-ниската температура през зимата, по-високата температура през лятото, които определят различна температура в една област в сравнение с друга и така нататък. Едва когато сведем променливите показания на термометъра до онова, което лежи в основата им, ще държим, така да се каже, нещо реално в ръцете си. Ако само записваме показанията на термометъра, това всъщност е, бихме казали, чисто статистически подход. Всъщност не е много по-различно и когато изучаваме цените сами по себе си, когато изучаваме стойностите и така нататък. Всичко това ще придобие смисъл едва когато започнем да гледаме на цените и стойностите,

така да се каже, като на показания на термометър, които насочват към нещо друго. Едва така изобщо ще стигнем до реалните факти на народното стопанство. А оттук става ясно каква форма всъщност ще трябва да има науката за народното стопанство.

Може би знаете, че според един стар обичай науките се делят на теоретични и практически. Етиката например се нарича практическа наука, природната наука се нарича теоретична наука. Природната наука се занимава с онова, което е; етиката – с онова, което трябва да бъде. И това деление се прави още от най-древни времена: науки за съществуващото и науки за дължимото. Засега е нужно да се спрем на него само за да определим понятията. Но можем да попитаме: Науката за народното стопанство наука за съществуващото ли е, както смята например Лухо Брентано, или науката за народното стопанство е наука за дължимото, практическа наука? – Това ще бъде въпросът.

Без съмнение в народното стопанство трябва да се наблюдава, ако искаме да стигнем до знание. А именно ще трябва да наблюдаваме така, както наблюдаваме показанията на барометъра и термометъра, за да узнаем състоянието на въздуха и температурата. В този смисъл науката за народното стопанство е теоретична наука. Но само с това нищо не е направено; нещо е направено едва когато под влияние на това теоретично познание можем да действаме. Искам да посоча един конкретен случай, който ще ви покаже за какво става дума. Да приемем, че чрез някакви наблюдения, които винаги са от теоретично естество – всички наблюдения са от теоретично естество, ако не водят до действие, – забелязваме как някъде в определена област цената на някакъв вид стока спада обезпокоително, спада толкова обезпокоително, че представлява бедствено положение, което може ясно да се опише. Най-напред трябва теоретично да наблюдаваме този действителен спад на цените. С това сме стигнали, така да се каже, само до записването на показанието на термометъра. След това идва въпросът: Какво да правим, когато цените на някакъв вид стока или на някакъв продукт спадат обезпокоително? – Ще разгледаме тези неща още по-точно; засега искам само да кажа какво трябва да се направи и от кого, когато цените на някакъв вид стока спадат

обезпокоително. Тогава ще трябва да вземем мярка, способна да противодейства на този спад на цените. Може би ще има различни такива мерки. Но една от тях ще бъде да направим нещо за ускоряване на обращението, на обмена, на търговията със съответните стоки. Това ще бъде една от мерките – тя още няма да е достатъчна; но нека не се занимаваме с това дали е достатъчна и дори дали е правилна мярка; важното е, когато цените спадат така, да направим нещо, което може да увеличи оборота.

Наистина трябва да направим нещо подобно на онова, с което повлияваме показанието на термометъра: Ако ни е студено в стаята, няма да подходим към показанието на термометъра с намерението да удължим стълбчето му по някакъв тайнствен начин; изобщо няма да се занимаваме със спадането на показанието на термометъра, а ще запалим печката. Подхващаме нещата от съвсем друга страна. Така и в народното стопанство с действието си трябва да се намесим от съвсем друга страна. Тук нещата стават практически и трябва да кажем: Науката за народното стопанство е и двете – теоретична наука и практическа наука. – Остава само въпросът как да свържем практическото с теоретичното.

Това засега е едната страна на формата на науката за народното стопанство. Другата страна е онази, на която още преди много години обърнах внимание в една статия, която написах още в началото на века и която тогава носеше заглавието „Теософия и социален въпрос“, без всъщност въпросът да бъде разбран. Тя всъщност би имала значение само ако практици бяха възприели изложеното в нея и ако хората се бяха ръководили от нея. Тъй като изобщо не ѝ бе обърнато внимание, дори не я довърших и прекратих публикуването ѝ. Трябва да се надяваме, че тези неща ще бъдат разбирани все повече. Дано тези лекции допринесат за по-дълбокото им разбиране. Но ако искаме да ги разберем, трябва да направим кратък исторически преглед.

Ако се върнете малко назад в историческия живот на човечеството, ще откриете, че всъщност – посочих това още в първата лекция – в по-старите времена, дори чак до петнадесети, шестнадесети век, изобщо не е имало такива народностопански въпроси,

каквито имаме днес. Народностопанският живот, да речем, например в древния Ориент, в по-голямата си част протичал инстинктивно, протичал така: между хората съществували определени социални отношения, които пораждали касти, пораждали класи; от тези отношения възниквали връзки между човек и човек, под чието влияние самите отношения създавали, бих казал, и инстинкти за начина, по който отделният човек трябвало да участва в народностопанския живот. В основата на това до голяма степен лежали импулсите на религиозния живот, които в по-старите времена все още били такива, че същевременно целели и регулирането, подреждането на стопанството. Ако исторически проучите живота в Ориента, ще видите, че всъщност никъде няма строга граница между онова, което религията заповядва, и онова, което след това трябва да се извърши в народното стопанство. Религиозните заповеди често се простират и в стопанския живот, така че в онези по-стари времена въпросът за труда, въпросът за социалното обращение на трудовите стойности изобщо не се поставял. Трудът в известен смисъл се извършвал инстинктивно; а преди римската епоха всъщност не било съществен въпрос дали някой вършел повече, или по-малко, поне не съществен обществен въпрос. Съществуващите изключения нямат значение спрямо общия ход на човешкото развитие. Дори при Платон все още намираме такъв социален възглед, според който трудът в общи линии се приема като нещо разбиращо се от само себе си, а всъщност се размишлява само върху онова социално извън труда, което Платон виждал в етическите, изпълнени с мъдрост импулси.

Това се променяло все повече и повече, колкото по-малко непосредствените религиозни и етически импулси създавали и народностопански инстинкти и колкото повече религиозните и етическите импулси, така да се каже, се ограничавали само до моралния живот и ставали просто предписания за това какви чувства трябва да изпитват хората един към друг, как трябва да се отнасят към извънчовешки сили и така нататък. Сред хората все повече се налагали възгледът, усещането, че – ако мога да се изразя образно – от амвона няма какво да се каже за начина, по който трябва да се работи. И едва с

това трудът, включването на труда в социалния живот всъщност се превърнал във въпрос.

Исторически обаче това включване на труда в социалния живот не е възможно без появата на правото. Така в историята виждаме да възникват едновременно оценяването на труда за отделния човек и правото. За много древни времена на човечеството всъщност изобщо не можете да говорите за право в смисъла, в който го разбираме днес, а можете да говорите за право едва когато то се отделя от заповедта. В най-древни времена заповедта е единна. Тя същевременно съдържа всичко, което е съобразно с правото. После заповедта все повече се ограничава до чисто душевния живот, а правото се утвърждава по отношение на външния живот. И това протича в рамките на определен исторически период. През този исторически период са се образували съвсем определени социални отношения. По-подробното им описание би ни отвело тук твърде далеч; но е интересно да се проучи как именно през първите векове на Средновековието правните отношения, от една страна, и трудовите отношения, от друга страна, се отделят от религиозните организации, в които по-рано повече или по-малко изцяло са се съдържали – религиозни организации, разбира се, в по-широк смисъл. Това има съвсем определена последица. Докато религиозните импулси са определящи за целия социален живот на човечеството, дотогава егоизмът не вреди. Това е извънредно важно и за разбирането на социалните, народностопанските процеси. Колкото и егоистичен да е човекът: ако религиозната организация – например в определени области на древния Ориент тя е била много строга – е такава, че въпреки егоизма си човекът все пак плодотворно се включва в социалния живот, тогава егоизмът не вреди; но той започва да играе роля в живота на народите в мига, когато правото и трудът се отделят от другите социални импулси, социални течения. Затова по онова време – докато трудът и правото се еманципират – духът на човечеството, бих казал, несъзнавано се стреми да се справи с човешкия егоизъм, който сега се пробужда и трябва по определен начин да бъде включен в социалния живот. Този стремеж достига върхната си точка в съвременната демокрация,

в усета за равенство на хората, за това всеки да има влияние върху установяването на правото и също върху определянето на своя труд.

Но когато еманципираното право и еманципираният труд достигат тази връхна точка, едновременно с това се появява и нещо друго: то наистина е съществувало и по-рано, през по-старите периоди на човешкото развитие, но поради религиозно-социалните импулси е имало съвсем друго значение; именно в нашата европейска цивилизация през Средновековието то е съществувало само в ограничена степен и от времето, когато правото и трудът са били най-силно еманципирани, е достигнало най-високата степен на своето развитие – а това е разделението на труда.

В по-старите времена на човешкото развитие разделението на труда не е имало особено значение, защото и то е било включено в религиозните импулси и всеки, така да се каже, е бил поставян на мястото си, така че то не е имало такова значение. Но там, където склонността към демокрация се свързала със стремежа към разделение на труда, там разделението на труда започнало – това се появило чак през последните векове и достигнало своя връх през деветнадесети век, – там разделението на труда започнало да придобива съвсем особено значение; защото разделението на труда има народностопанска последица.

Това разделение на труда, чиито причини и ход тепърва ще опознаем, в крайна сметка води дотам – ако засега само абстрактно го проследим докрай в мисълта си, трябва да кажем, – то в крайна сметка води дотам, че никой не използва за себе си онова, което произвежда. Но от народностопанска гледна точка! Тоест никой не използва за себе си онова, което произвежда – от народностопанска гледна точка! Какво означава това? Искам да го поясня с един пример. Да приемем, че един шивач изработва дрехи. При разделението на труда той, разбира се, трябва да произвежда дрехи за други хора. Но би могъл да каже и така: За другите хора произвеждам дрехи, а собствените си дрехи произвеждам сам за себе си. Тогава би изразходвал определена част от труда си, за да произвежда собствените си дрехи, а останалия, далеч по-голям труд би изразходвал, за да произвежда дрехи за другите хора. Ако погледнем на това просто

от всекидневна гледна точка, бих казал, бихме могли да кажем: Та нали и при разделението на труда е най-естественото нещо шивачът сам да си произвежда дрехите, а за другите хора да работи като шивач. Но как стоят нещата от народностопанска гледна точка? От народностопанска гледна точка нещата стоят така: продуктите придобиват определена стойност поради появата на разделението на труда, при което следователно не всеки човек сам произвежда всички отделни неща, които му трябват, – поради появата на разделението на труда, при което винаги един работи за друг; а вследствие на стойността придобиват и цена. И сега възниква въпросът: Ако например чрез разделението на труда, което продължава в обращението, в движението на продуктите, шивашките изделия имат определена стойност – ако следователно имат тази стойност чрез разделението на труда, преминало в обращението на продуктите, – тогава изделията, които шивачът произвежда за себе си, имат ли същата народностопанска стойност, или може би са по-евтини или по-скъпи? Това е най-съществения въпрос. Когато сам произвежда дрехите си, те не влизат в обращението на продуктите. Онова, което произвежда за себе си, не участва в поевтиняването, породено от разделението на труда, следователно е по-скъпо. Дори да не плаща нищо за него, то е по-скъпо. По-скъпо е просто защото, съпоставен със стойността, трудът, който той изразходва за онова, което му трябва за самия него, не може да е само толкова, колкото му е нужен за онова, което после преминава в обращението.

Може би трябва да обмислим това малко по-точно; но нещата наистина стоят така. Всичко, което служи за производство за собствените нужди, е по-скъпо от онова, което влиза в разделението на труда, защото не влиза в обращението, в чиято основа лежи разделението на труда. Така че, ако мислено доведем разделението на труда до крайност, би трябвало да кажем: Ако шивачът трябваше да работи само за други хора, тогава за продуктите на своя труд би получавал цените, които всъщност трябва да се получават. А той от своя страна би трябвало да си купува дрехите от друг шивач, съответно би трябвало да си ги набавя по начина, по който обикновено се набавят, би трябвало да ги купува оттам, където се продават дрехи.

Но ако погледнете всичко това, ще трябва да си кажете: Разделението на труда има тенденцията изобщо никой вече да не работи за себе си; напротив, всичко, което изработва, трябва да преминава към другите. А онова, от което се нуждае, трябва отново да му идва от обществото. Евентуално бихте могли да възразите: Та един костюм всъщност би трябвало да струва на шивача точно толкова, когато го купува от другия шивач, колкото и ако сам го изработва, защото другият няма да го направи нито по-скъп, нито по-евтин. Ако това беше така, нямаше да има разделение на труда, поне нямаше да има пълно разделение на труда, по простата причина, че за изработването на този шивашки продукт чрез разделението на труда не би могла да се постигне най-голямата възможна концентрация в начина на работа. Когато настъпи разделение на труда, няма как то да не прелее в обращението, така че единият шивач не може да купува от другия, а трябва да купува от търговеца. Това обаче поражда съвсем друга стойност. Когато си прави собственото сако, той ще купува сакото от себе си; когато го купува, ще го купува от търговеца. В това е разликата. И ако разделението на труда във връзка с обращението води до поевтиняване, тогава при търговеца сакото му излиза на по-ниска цена от тази, на която може сам да го изработи за себе си.

Нека засега гледаме на това като на нещо, което ни води към формата на науката за народното стопанство; защото ще трябва още веднъж да разгледаме всички факти.

Но нещата са именно такива, че непосредствено разбираме: Колкото по-напредва разделението на труда, толкова повече трябва да се стига дотам, че всеки да работи за другите, да работи за неопределената общност, никога за себе си. С други думи, това означава: С появата на съвременното разделение на труда народното стопанство е принудено да изтръгне егоизма из корен в стопанската дейност. Моля, разбирайте това не етически, а чисто стопански! В стопанско отношение егоизмът е невъзможен. С все по-голямото напредване на разделението на труда вече не можем да правим нищо за себе си, а трябва да правим всичко за другите.

В общи линии поради външните отношения алтруизмът се е появил като изискване в стопанската област по-бързо, отколкото е

бил разбран в религиозно-етическата област. За това има един лесно установим исторически факт.

Ще откриете, че думата егоизъм е доста стара, макар може би да не е имала сегашния си изострен смисъл, но ще откриете, че е доста стара. Противоположната дума – алтруизъм, мисленето за другия – всъщност е на по-малко от сто години и е измислена като дума чак много късно; затова можем да кажем (не искаме да се опираме прекалено на това външно обстоятелство, но един исторически преглед би го показал): От етическа гледна точка значението на алтруизма още дълго не било напълно оценено, когато чрез разделението на труда то вече било оценено в народностопанско отношение. – И ако сега разгледаме това изискване за алтруизъм като народностопанско, тогава непосредствено виждаме, бих казал, какво следва от него: Трябва да намерим пътя към такова съвременно народно стопанисване, при което на никого не се налага да се грижи за себе си, а всеки трябва да се грижи само за другите, и по този начин грижата за всеки отделен човек също е най-добре осигурена. Това би могло да се приеме за идеализъм; но още веднъж ви обръщам внимание: в тази лекция говоря не идеалистически, нито етически, а народностопански. И онова, което току-що казах, е замислено просто в народностопански смисъл. В съвременния стопански живот не някакъв бог, не някакъв нравствен закон, не някакъв инстинкт изисква алтруизъм в труда, в производството на благата, а просто съвременното разделение на труда. Следователно това го изисква една изцяло народностопанска категория.

Приблизително това исках тогава да изложа в онази статия: че нашето народно стопанство изисква от нас повече, отколкото в най-ново време можем да постигнем в етическо-религиозно отношение. Върху това се основават много борби. Проучете социологията на настоящето. Ще откриете, че до голяма степен социалните борби се дължат на следното: с разрастването на стопанството в световно стопанство все повече е възниквала необходимостта да бъдем алтруистични, да устройваме алтруистично различните социални структури, докато хората в своето мислене всъщност още изобщо не били разбрали как да преодолеят егоизма и затова постоянно се

намесвали по егоистичен и неумел начин в изпълнението на онова, което всъщност се налагало като изискване.

Но ще разберем пълното значение на онова, което току-що казах, едва когато изучаваме не само факта, който лежи, бих казал, на повърхността, а прикрития, замаскирания факт. Този прикрит, замаскиран факт е следният: в голяма част от народното стопанство хората на практика се самозадоволяват, защото в нагласата на съвременното човечество има несъответствие между изискването на народното стопанство и религиозно-етическата способност, така че самото наше народно стопанство противоречи на онова, което всъщност е собственото му изискване по силата на разделението на труда. Не са важни малцината самозадоволяващи се производители по образеца на шивача, когото посочих. Ще разпознаем в шивача, който сам си изработва костюмите, някого, който примесва към разделението на труда онова, което не принадлежи към него. Но това е явно. А в съвременното народно стопанство е замаскирано следното: човек наистина съвсем не произвежда продуктите си за себе си, но всъщност няма особена връзка с тяхната стойност или цена, а трябва да внесе като стойност в народното стопанство само онова, което може да постигне чрез физическия си труд, независимо от народностопанския процес, в който са включени продуктите. Всъщност днес всеки, който получава заплата в обичайния смисъл, все още е самозадоволяващ се производител. Той дава толкова, колкото иска да придобие, той изобщо не може да даде на социалния организъм толкова, колкото е в състояние да даде, защото иска да даде само толкова, колкото иска да придобие. Защото самозадоволяване означава да работиш за доход; да работиш за другите, означава да работиш от социална необходимост.

Доколкото в по-ново време изискването на разделението на труда вече е изпълнено, наистина има алтруизъм: работа за другите; но доколкото това изискване не е изпълнено, съществува старият егоизъм, който се основава просто на това, че човек трябва сам да се снабдява. Народностопански егоизъм! Обикновено това не се забелязва при обикновения работещ на заплата, защото изобщо не се размишлява срещу какво всъщност тук се разменят стойности.

Онова, което обикновеният работещ на заплата изработва, няма никаква връзка със заплащането на труда му, няма никаква връзка с него. Заплащането, оценяването на труда произтича от съвсем други фактори, така че той работи за доход, за самозадоволяване. Това е прикрито, замаскирано, но е факт.

Така пред нас възниква един от първите, най-важни народностопански въпроси: Как да отстраним от народностопанския процес труда заради дохода? Как да включим в народностопанския процес онези, които днес все още работят само за доход, така че да работят от социална необходимост, вместо за доход? Трябва ли да го направим? Без съмнение! Защото, ако не го направим, никога няма да получим истински цени, а ще получаваме неверни цени. Трябва да получим цени и стойности, които зависят от народностопанския процес, а не от хората, и се образуват при движението на стойностите. Главният въпрос е въпросът за цената.

Трябва да наблюдаваме цената така, както наблюдаваме градусите на термометъра, тогава можем да стигнем до другите условия, които лежат в основата. Но термометърът може да се наблюдава само ако имаме някакъв нулев градус. От него вървим нагоре и надолу. За цените съвсем естествено се получава един вид нулева точка, един вид нулева точка се получава по следния начин. От едната страна имаме природата (вж. рисунка 2); тя се променя чрез човешкия труд; тогава се получават променените природни продукти. Това е единият случай, в който се създава стойност, стойност 1. От другата страна имаме труда. Той се променя чрез духа – Табло 3* – и възниква другата стойност, стойност 2. И тогава ви казах: Цените възникват при взаимодействието на стойност 1 и стойност 2. Ще напредваме все повече в разбирането на тези народностопански възгледи. Но тези стойности тук – стойност 1 и стойност 2 – действително са в полярно отношение. Можем да кажем: Онзи, който например печели в тази област (вж. рисунка 2, вдясно), който печели предимно в тази област – изцяло това не е възможно, но предимно, – който печели предимно от това, че работи по начин, организиран от духа, има интерес природните продукти да се обезценяват. А онзи, който работи върху природата, има интерес другите продукти да се обезценяват. И

когато този интерес стане реален процес (както действително става; ако не беше така, земеделците щяха да имат съвсем други цени и обратно; и от двете страни имаме напълно прикрити цени), тогава евентуално можем да наблюдаваме един вид средна цена в средата, там, където участват двама – за стопанисването винаги трябват двама, – двама, които имат възможно най-малък интерес както към природата, така и към духовността или капитала. Къде на практика е така? На практика е така, когато наблюдаваме как един търговец, който е само посредник, купува от друг търговец, който също е само посредник, как двамата купуват взаимно един от друг. Тук цените имат тенденцията да приемат средната си стойност. Ако при оформящите се отношения един посредник в търговията с обувки купува от един посредник в търговията с дрехи и обратно – тези отношения се оформят и по нормалния начин (ще трябва да обясним тази дума), – тогава получената цена има тенденцията да се установи на средно ценово равнище. Не трябва да търсим средното ценово равнище в интересите на производителите, които стоят от страната на природата, нито в интересите на онези, които стоят от духовната страна, а трябва да търсим при търговеца посредник онова, което поражда средните цени. Това няма нищо общо с въпроса дали има един търговец посредник повече, или не. Средната цена има тенденцията да възниква там, където търговец посредник купува от друг търговец посредник и му продава.

Това не противоречи на другото, защото – погледнете съвременните капиталисти – по същество те са търговци. Предприемачът всъщност е търговец. Покрай това той произвежда своите стоки; но от народностопанска гледна точка е търговец. В развитието си търговията е навлязла в производството. Предприемачът е главно, по същество – Табло 3 – търговец. Това е важното, така че действително именно съвременните отношения водят дотам, че онова, което тук (вж. рисунка 2) се образува в средата като определена тенденция, се разпространява към едната и към другата страна. Лесно ще разберете как тази тенденция се разпространява в едната посока, ако изучавате предприемачеството; как се проявява тя в другата посока, ще видим през следващите дни.

Четвърта лекция

Дорнах, 27 юли 1922 г.

Вчера избрах един малко краен, бих казал, пример от народностопанския живот, за да онагледя нещо с него. И изглежда, че този малко драстичен пример е затруднил един или друг от вас. Това е примерът с шивача: излиза му по-скъпо да работи за себе си, когато изработва собствения си костюм – когато изработва костюма за самия себе си, – отколкото да купи и собствения си костюм от някой търговец, докато иначе изработва костюми за другите. Разбира се, ужасно лесно е да не разберем този краен пример; защото, когато смятаме по този начин, е съвсем естествено да кажем: търговецът купува костюма от шивача по-евтино, отколкото го продава, понеже все пак трябва да печели нещо; следователно, разбира се, когато купува костюма си, шивачът трябва да плати за него повече, отколкото му струва да го направи сам, като разликата е печалбата на търговеца. Това възражение е толкова очевидно, че непременно трябва да възникне; въпреки това избрах тъкмо този краен пример, за да онагледя колко е необходимо за днешното народно стопанство да мислим от гледна точка на народното стопанство, а не на домашното стопанство – колко е необходимо да отчитаме онова, което възниква чрез разделението на труда.

Въпросът съвсем не е дали шивачът е загубил нещо, да речем, непосредствено след като завърши костюма си, в сравнение със случая, в който би продал този костюм на търговец и след това би си купил друг костюм; въпросът е в кой случай ще бъде в по-добро положение, когато след известно време, след някакво време, да речем, х, направи сметката си: ако е направил собствения си костюм, ако е направил костюма за себе си, или ако се е отказал да направи този костюм за себе си. Защото, когато разделението на труда действа, то поевтинява продуктите по правилния начин; те стават по-евтини чрез разделението на труда, по-евтини именно в общата народностопанска взаимовръзка. А когато се работи против разделението на

труда, се предизвиква натиск върху цените на съответните продукти. Този натиск обаче има обратно въздействие в народностопанския процес. С други думи: отделният костюм наистина ще излезе по-евтино на шивача; но отначало той ще свали цените на дрехите в известен смисъл със съвсем малко – ако обаче много шивачи правят това, понижението се умножава. Дрехите стават по-евтини. Тогава трябва да продава и другите по-евтино. И въпросът е само след колко време ще може да провери в баланса колко по-малко е получил за другите дрехи, отколкото би получил, ако не беше свалил цената. Не става дума да примесваме тук малко мислене от гледна точка на домашното стопанство. Не съм имал предвид също, че шивачът няма право или не би могъл да има желание сам да изработи костюма си; само че не бива да смята, че така му излиза по-евтино, защото ще му излезе по-скъпо. След известно време в общия му баланс ще се окаже, че му е излязъл по-скъпо. При такъв краен случай това наистина е от по-малко значение, доколкото разликата, с която се сваля цената, се проявява едва след много дълго време. Той трябва да направи много голям брой други костюми, за да се усети малкият спад в цената. Но някога той ще се появи в общия му баланс. Това трябва да ви покаже, че съвсем не бива, бих казал, да мислим в толкова ужасно тесни граници, когато имаме пред себе си народностопански процес, състоящ се от неизмеримо голям брой взаимодействащи фактори, така че отделното явление е предизвикано от неизмеримо голям брой взаимодействащи фактори.

Естествено, веднага се затруднявате да мислите народностопански, ако свързвате мислите си само с онова, което, бих казал, е непосредствено около хората, заети със стопанска дейност. Така изобщо няма да успеете да разберете народностопанския процес. Трябва да се научите да обхващате с поглед целия социален организъм; а разглеждането му в неговата цялост в крайна сметка ни принуждава да привеждаме такива крайни примери, при които описаното всъщност не се забелязва в рамките на един ден, но може би много силно се усеща в рамките на едно десетилетие.

Става дума именно да изхождаме от такива, бих казал, наполовина абсурдни примери, за да преминем постепенно от обичайното си

мислене към мислене, което обхваща широки области и тъкмо защото обхваща широки области, губи по-скоро резките си очертания и така става способно да обхване променливото. Онова, което е в непосредствена близост, може да се обхване в ясно очертани граници; но съществените е с усилие да придобием поглед върху нещата, а този поглед ни дава отделни идеи, които са напълно подвижни. Те не съвпадат с идеите, получени от непосредствено близкото. Искам особено да ви обърна внимание на това днес, за да видите все пак как народностопанският процес постепенно се изгражда от най-разнообразни фактори, макар сега да изхождаме от сравнително прости неща. Защото днес, за да се доближаваме все повече и повече до разбирането на проблема за цената, искаме да представим самия народностопански процес от определена гледна точка.

Днес ще започнем с природата. Човешкият труд трябва най-напред да се насочи към природата, да преобразува природните продукти, така че после този преобразуван природен продукт, този преобразуван чрез човешкия труд природен продукт, да придобие народностопанска стойност чрез отпечатването на човешкия труд върху природния продукт. А в народното стопанство всъщност нямаме работа със субстанцията. Като такава тя няма народностопанска стойност. Въглищата, които като въглищна субстанция още лежат под земята в мината, нямат народностопанска стойност и не придобиват народностопанска стойност и когато се придвижват от мината до жилището, до стаята на онзи, който пали печката. Онова, което превръща субстанцията на въглищата в стойност, е отпечатаният върху нея труд, тоест онова, което е трябвало да се извърши, за да се извадят въглищата на повърхността, а още преди това и за да се подготви мината, да се превозят въглищата и така нататък. Едва човешкият труд, отпечатан върху субстанцията на въглищата, им придава народностопанска стойност. И в народното стопанство имаме работа само с нея.

Не можете да разберете никое народностопанско явление, ако не изхождате от такива идеи. Но с напредването на народностопанското развитие от това прилагане на човешкия труд към природата стигаме именно до разделението на труда, до онова разделение на труда,

което възниква от това, че хората си сътрудничат, сътрудничат си в нещо, което има значение за народното стопанство.

Нека вземем един съвсем прост пример. Да приемем, че в една област известен брой хора са извършвали определена дейност, като са изминавали пътя от домовете си, тоест, да речем, от различни селища до едно общо работно място, до някакво място за добив на природни продукти. Да приемем, че сме още в много примитивна епоха и работниците нямат друг начин да стигнат до мястото, където обработват природата, освен да отиват пеша. Тогава някому хрумва да построи кола и да използва коне, които да я теглят. Така онова, което първоначално всеки е трябвало да извършва сам, сега всеки извършва заедно с онзи, който предоставя колата. Един труд се разделя. Онова, което се извършва, което е труд в народностопански смисъл, се разделя. И тогава нещата протичат така, че всеки, който използва колата, трябва да плаща определен дял на предприемача, който я предоставя.

С това обаче онзи, който е изобретил колата, е попаднал в категорията на капиталистите. За този човек колата сега е истински капитал. Където и да потърсите, ще видите, че така да се каже, началото на възникването на капитала винаги е в разделението на труда, в разчленяването на труда. Но чрез какво е изобретена колата? Изобретена е именно чрез духа. И всеки такъв процес се състои в това, че духът се прилага към труда, че духът прониква в труда в някакво отношение. Следователно в хода на разделението на труда се появява труд, проникнат от духа. Първоначално нямаме работа с нищо друго освен с труд, проникнат от духа, когато виждаме как в хода на разделението на труда възниква капитал. Първата фаза на капитала всъщност винаги се състои в това, че трудът се организира, разчленява и така нататък, като сега се изхожда от духа, докато преди се е изхождало само от природата.

Необходимо е капиталът, образуването на капитал, да се разглежда ясно от тази гледна точка; защото само от тази гледна точка може да се разбере функцията на капитала в народностопанския процес. Възникването на капитал винаги съпровожда разделението на труда, разчленяването на труда.

Но с това нещо се откъсва от непосредственото взаимодействие на човека с природата, когато той я обработва. Докато имаме работа само с обработването на природата, можем да говорим само за природни продукти, които са преобразувани чрез човешкия труд и така са получили стойност; но в мига, когато говорим, че духът организира труда, труда като такъв, настъпва освобождаване от природата – защото на този човек, който създава капитал под формата на своята кола, нали всъщност му е безразлично за какво, с каква цел превозва хората си от едно място на друго. Навсякъде тук, бих казал, природата още прозира през човешкия труд. Макар стойността да не се създава от въглищата като субстанция, а от човешкия труд, отпечатан върху въглищата, все пак природният продукт прозира през човешкия труд. Това е едната страна на възникването на стопански стойности. Другата страна е, че онова, което духът организира в труда, напълно се освобождава от природата, напълно се отделя от нея. Накрая стигаме до капиталиста, на когото може да е съвсем безразлично как трудът, който разчленява, се отнася към природата. Това може да стане съвсем просто. На този човек може да му хрумне следното: досега е превозвал хора от най-различни места, да речем, за някаква полска работа, а сега, ако му харесва повече, изтегля колата си оттам и вече осигурява превоз на хора до друго място, за съвсем друга работа. Ще установите, че човешкото разчленяване на труда напълно се освобождава от природната основа при прилагането на духовното. А с това е налице и освобождаването на капитала от природната основа.

От различни народностопански гледни точки е изказван възгледът, че капиталът е натрупана работна сила; но всъщност това е само определение, което е подходящо само за определен стадий, защото самият предмет се променя. Докато при организирането чрез духа оставаме обвързани в най-тесен смисъл с някакъв вид труд, природата все още ще прозира. В мига, когато се освободим, когато мислим вече само как чрез прилагането на духа да направим плодотворно онова, което печелим, забелязваме и как трудът постепенно губи ясните си очертания в притежаваната от нас капиталова маса, как изчезва особеното му своеобразие. Да приемем, че известно време сте натрупвали капитал и така сте придобили капитал, който вече

действително работи в народното стопанство. Онзи, който отначало има една кола, може да продължи да работи в народното стопанство, като придобие две коли и така нататък. Неговият капитал работи в народното стопанство. Но всъщност в него вече не е останало нищо от естеството на труда. Ако погледнете един миньор, ще видите много от естеството на труда; но в капитала виждате все по-малко от труда; а ако дори приемете, че човекът прехвърля цялата работа на друг, това прехвърляне при определени обстоятелства ще доведе дотам, че за новия получател ще има значение само дали онова, което е постигнато чрез духа, дава плодове; но естеството на организирания труд ще му бъде крайно безразлично. Единственото изискване е изобщо да се организира.

С други думи: тук имаме реален процес на абстрахиране. Това е съвсем същото, което иначе извършваме вътрешно чрез абстракцията в логическото мислене. Тук го извършваме външно. В капиталовите маси постепенно изчезва особеното – особеното на природната субстанция и особеното на видовете труд. Ако след това продължим да проследяваме народностопанския процес, ще видите, че вече съвсем нищо не е останало от труда, който първоначално е бил организиран. Защото, ако разгледате по-нататъшното развитие на народностопанския процес, то ще се представи приблизително така: човекът, който е построил колата, все пак е отпечатал духа си поне върху цялото това изобретение; но сега печели, печели по-голяма стойност, отколкото изобщо може сам да оползотвори. Нима сега тези стойности трябва да останат неизползвани за народното стопанство? Не бива да останат такива. Трябва да дойде друг, който да може да се справи с тези стойности чрез друг вид духовност, който да ги оползотвори по съвсем друг начин.

Така можете да си представите следното: след известно време онова, което изобретателят на колата е създал като стойности, би преминало – тоест онова, което се е получило като плод, – би преминало у един майстор на художествено ковачество. Този ковач притежава духа, с който да създаде работилница за художествено ковачество; но засега само с духа не може да направи нищо. Другият обаче вече е създал стопански стойности. Той трябва да ги прехвърли

на ковача. Тук вече имате най-пълен процес на абстрахиране във външната реалност.

Ето защо е необходимо да има нещо абстрактно по отношение на особеното, което живее в народното стопанство, за да могат изобщо нещата да продължат – иначе не биха могли да продължат, защото как строителят на колата ще прехвърли стойностите си на ковача на художествени изделия? И това са преди всичко парите. Парите не са нищо друго освен външно изразената стойност, която е създадена чрез разделението на труда и се прехвърля от един на друг.

И така, виждаме как вследствие на разделението на труда се появява капитализмът, а вследствие на капитализма, и то доста скоро, виждаме да се появява паричното стопанство. В сравнение с отделните стопански събития парите са пълна абстракция. Ако имате пет франка в джоба си, с тях можете както да си купите обяд и вечеря, така и да си купите част от костюм. За парите е без значение какво се купува с тях, срещу какво се разменят в народностопанския процес. Парите са онова, което е абсолютно безразлично към отделните фактори на народното стопанство, доколкото те все още са под влиянието на природата. Затова обаче парите стават изразът, начинът, средството, чрез което духът се намесва в народностопанския организъм, основан на разделението на труда.

Когато говорим за разделението на труда, без създаването на парите изобщо не е възможно духът да се намеси в народностопанския организъм. Така можем да кажем: онова, което първоначално е събрано на едно място при даденото състояние на народното стопанство, онова, което всеки отделен човек изработва, воден от своя егоизъм, се разпределя между всички. – Така е при разделението на труда. В капитала отделните неща отново се обединяват в общ процес. Образуването на капитал е синтез, напълно е синтез. Така онзи, който по този начин се е проявил като създател на капитал и който поради необходимата поява на парите може да превърне капитала си в паричен капитал, става заемодател на някого, който няма нищо друго освен дух. Той получава парите. Те са истинският представител на стопанските стойности, създадени чрез духа.

Трябва да разглеждаме нещата изцяло от народностопанска гледна точка. Колкото и лоши да са парите от религиозна и етична гледна точка, в народностопански смисъл те са духът, действащ вътре в народностопанския организъм. Не е иначе. Следователно в народностопанския процес трябва да се създадат парите, за да може духът изобщо да напредва от изходната точка, в която се насочва само към природата. Той би останал на примитивно равнище, ако се прилагаше само към природата. За да влее отново в народностопанския процес и постигнатото чрез духовното, духът трябва да се реализира като пари. Парите са реализиран дух. Но веднага отново се появява конкретното. Първоначално парите са абстракция, за която можем да кажем: все едно е дали за пет франка ще си купя част от костюм, или ще се подстрижа – може и да не е само едно подстригване, – имам предвид, че за парите е безразлично. Но в мига, когато парите се върнат към личността на човека, а с това и към човешкия дух, те отново започват да действат в народното стопанство като конкретен, особен факт. Тоест: в парите духът действа в народното стопанство.

Но тук възниква едно съвсем особено отношение. Онзи, който първоначално е придобил парите, става заемодател, кредитор. Другият, който получава парите и има само духа, става длъжник. Ето че вече имате отношението между двама души. Същото отношение може да възникне и когато заемодателите са известен брой хора, които дават излишъците си на един човек, така че той осъществява чрез духа си още по-висш синтез; но остава длъжник. Той работи изцяло на почва, която вече се е освободила напълно от природната основа, защото дори онова, което още получава от самите първи капиталисти, за него всъщност не представлява нищо; след известно време трябва да го върне, то не му принадлежи. – Всъщност, от една страна, той работи в народното стопанство само като длъжник, а от друга страна, носи народностопанска отговорност като духовен творец. Може би дори едно от най-здравите отношения е именно това един умствен работник да работи за общността, като общността му дава и парите за това – защото за него това е общността; трябва особено да имаме предвид това, когато разглеждаме социалния

въпрос. Как се намесват тук притежанието и собствеността и така нататък, тепърва ще видим. Тук става дума само да проследим народностопанския процес. Напълно безразлично е дали разглеждате заемодателя като собственик, или не, и дали разглеждате длъжника така, както го разглежда правната наука, или не. За нас сега е важно как протича народностопанският процес.

И така, накрая виждаме една част от народностопанския процес, в която се работи вече само въз основа на духовно постигнатото, на онова, което вече се е освободило. Но това духовно постижение преди е възникнало от организацията на труда. Сега обаче сме на втория етап. Ако на този втори етап, когато един умствен работник работи като длъжник, все още искате да наречете получения от него дългов капитал, да речем, кристализиран труд, бихте изрекли огромна народностопанска безсмислица, защото за народностопанския процес няма значение как е възникнал капиталът, който той дължи, а има значение какъв е духът на човека, който сега разполага с парите, и как този човек може да ги превърне в плодотворни народностопански процеси. Първоначалният труд, чрез който е възникнал капиталът, вече няма народностопанска стойност; народностопанска стойност има единствено онова, което той внася като дух, за да оползотвори парите. Представете си, че в капитала е натрупано колкото щете много труд: идва някой глупак и пропилява всичко; тогава имате различен процес от този, при който идва умен човек и поставя началото на плодотворен процес.

Следователно на този втори етап, на който имаме работа със заемодател и длъжник, трябва да кажем: имаме работа с капитал, от който трудът вече е изчезнал.

В какво се състои сега народностопанското значение на този капитал, от който трудът е изчезнал, в какво се състои то? Народностопанското му значение се състои единствено в това, че първо, е създадена възможност да се набере такъв дългов капитал, да се събере; и второ, че може да бъде оползотворен чрез духа. В това се състои народностопанското значение на този капитал.

Реалното, което възниква от това, е отношението между длъжника и хората, които му предоставят парите. И длъжникът стои в средата

на народностопанския процес, чието начало поставя. От едната страна имаме онова, което се насочва към длъжника, а от другата страна – онова, което изхожда от човека, който произвежда чрез духа, от длъжника. И можем да кажем: в този случай онова, което, от една страна, е заемен капитал, се преобразува във втория етап на народностопанския процес само поради това, че става дългов капитал.

Тук нямате нищо друго освен обращение на капитала; но това обращение на капитала е включено в дейността, която социалният организъм проявява, също както кръвта участва в дейността, която човешкият или животинският организъм проявява, когато тя тече през главата и се използва за онова, което главата произвежда.

И бих казал: какво се предизвиква от появата на заемодатели и длъжници, с които имаме работа? Това е нещо много подобно на онова, което във физическата област срещате като един вид разлика в нивата. Ако тук горе имате вода, тя стига долу поради разликата в нивата. По същия начин просто съществува социална разлика в нивата между първото и второто място, където се намира капиталът, между мястото на заемодателя, който не знае какво да прави с него, и мястото на длъжника, който може да го оползотвори. Това предизвиква разликата в нивата.

Но трябва да помислим какво действа в тази разлика в нивата. Тук дори не действа онова, което се изразява като дух в събитията; напротив, при тази разлика в нивата определящи са различните заложби на хората. Ако капиталът е у някого, който е глупав, тогава в един здрав народностопански процес глупавият ще бъде горе, а умният – долу. Така възниква разлика в нивата. Капиталът се стича надолу към умния. И всъщност разликата в нивата между човешките заложби привежда капитала в движение. Всъщност дори не проявата на човешка дейност, а качествата на хората, свързани помежду си в социалния организъм, предизвикват разликата в нивата и едва след това поддържат по-нататъшния ход на народностопанския процес.

Разгледайте конкретно този народностопански процес и ще си кажете: тръгнахме от природата, която още няма никаква стойност. Че няма никаква стойност, личи от това, че врабчето не плаща нищо, когато задоволява потребностите си с онова, което природата

му дава. Следователно природата като такава още няма народностопанска стойност. Това показва врабчовото стопанство за разлика от народното стопанство. Следователно народностопанската стойност започва там, където човешкият труд се свързва с природата. Стопанският процес продължава с разчленяването, с разделянето на труда. Нека засега съвсем неопределено наречем онова, което имаме тук: труд, приложен към природата. За да придобива всичко това постепенно напълно народностопански смисъл, ще означа онова, което се появява тук, с Na = природа, обхванатa от човешкия труд. Какво е в народностопански смисъл природата, обхванатa от човешкия труд? Както видяхме, тя е стойност; в народното стопанство тя е стойност. И така, ще кажа: природа, обхванатa от човешкия труд, станала стойност: Na^w. Това е едното.

Сега идва разделението на труда. Но какво означава разделение на труда в този смисъл? В този смисъл разделение на труда означава разделяне на онези процеси, които първоначално сме извършвали като трудови процеси върху природата и които след това продължават да живеят. Нали ако първоначално изработя цяла печка, с това съм извършил най-различни трудови процеси; когато разделя труда, с това съм обособил тези трудови процеси. Разделям. Ако тук Na^w означава природен продукт, преобразуван чрез труда и станал стойност, тогава резултатът от разделението на труда, при което това Na^w се разчленява – бих могъл да го запиша и другояче, – трябва да бъде: = Na^{w1}, Na^{w2} и така нататък.

Ако това действително преминава през реален процес, как трябва да се изрази този процес, когато настъпи разделението на труда? Чрез деление, чрез дроб. Онова, което съществува в реалността, когато записаната тук стойност преминава в разделението на труда, трябва по някакъв начин да бъде разделено. Въпросът сега е само на какво се дели то? Кое е онова, което дели? Какво разделя този процес? Тук трябва да погледнем другата страна. Нали в чистата математика е достатъчно да вземем даденото като числа; но когато трябва да открием изчислителни процеси в самата действителност, трябва да потърсим онова, което действително дели. А от другата страна открихме труда, обхванат от духа. Следователно на Na^w

можем да противопоставим труда, обхванат от духа, който сега от другата страна става стойност: Ag^w, записано под дробната черта. Но вече стигнахме дотам да разберем нещо за този труд, обхванат от духа: видяхме вече какво всъщност застава на мястото на това Ag^w, труда, организиран чрез духа и станал стойност, ако този труд трябва да продължи да действа в народностопанския процес – а той трябва да продължи да действа, – когато това Na^w е разделено:

$$\frac{Na^w}{Ag^w}$$

Табло 4

Появяват се парите. Но сега парите – отначало те са абстрактни – не се появяват, бих казал, в цялата си абстрактност като субстанцията, върху която действа духът; те обаче силно се индивидуализират и придобиват съвсем определен характер, когато духът ги обхване и ги използва за едно или друго. И като върши това, духът като такъв определя стойността на парите. Тук парите започват да придобиват определена конкретна стойност. Защото това дали някой е глупак и прахосва парите за нещо, което не дава плод, или ги използва по определен начин, сега се проявява като съвсем реална стойност в народностопанския процес. Така че за този знаменател ще получите онова, което има нещо общо с парите. За числител, разбира се, не мога да получа нищо друго освен онова, което е свързано с нещото пред мен, в което се е превърнала субстанцията на природата. Но когато една природна субстанция се преобразува чрез труд и след това присъства в народностопанския процес, тя е стока; във формулата това се записва: над дробната черта = стока. А онова, което тук е организираният труд, е пари; във формулата това се записва: под дробната черта = пари.

$$\frac{Na^w}{Ag^w} = \frac{\text{Стока}}{\text{Пари}}$$

Табло 4

Това означава, че сега пред нас се появиха нови стойности: стоковата стойност и стойността на парите. И в един народностопански

процес, който почива върху разделението на труда, трябва да разберем следното: ако разглеждаме парите като онова, което духът на хората обхваща, а не като онова, което броим в касите, то частното от наличната в народностопанския организъм стока и наличните в него пари представлява взаимодействие, в което парите са делителят. И всъщност здравето на народностопанския процес се състои в това взаимодействие – но във взаимодействие, което в никакъв случай не може да се изрази чрез изваждане, а именно чрез деление. И за да разберем постепенно здравето на народностопанския процес, ще трябва да разберем какво всъщност действа в числителя и какво – в знаменателя:

$$\text{Здраве} = \frac{Na^w}{Ag^w} = \frac{\text{Стока}}{\text{Пари}}$$

Все повече ще трябва да разбираме в какво се състои същинската същност на стоката, от една страна, и в какво се състои същинската същност на средството за обращение, на парите, от друга страна. Най-значимите народностопански въпроси изобщо не могат да се решат, ако не се вникне точно по този начин в нещата, но и ако не ни е ясно, че каквото и да се появява в народното стопанство, то винаги трябва да е нещо подвижно. В мига, в който стоката бъде само пренесена от едно място на друго, числителят става друг и така нататък. И всъщност мога все да доказвам само колко подвижно е всичко в народностопанския процес. Има много съществена разлика между кесията, която имам в джоба си и в която има пет франка, и кесията, която има някой друг и в която също има пет франка. Не е безразлично дали петте франка са в единия джоб, или в другия; защото всичко това непременно трябва да бъде обхванато в реалния стопански процес. Иначе получавате само няколко заковани на място абстрактни понятия за цена и стойност, за стока, производство и потребление и така нататък, а не получавате онова, което действително води до разбиране на народностопанския процес.

Безкрайно тъжното в нашето съвремие е, че не сме в състояние да изпълним онова, което днес така настойчиво се изправя пред нас като изискване – да приведем понятията си в движение, за

да проникнем в народностопанските процеси, – просто защото в продължение на векове човечеството е привикнало към понятия с резки очертания, които са неприложими в процеса. Ето какво трябва да се извоюва: подвижността на мисленето, за да можем вътрешно да промислим един процес като такъв. Разбира се, и в природната наука се промислят процеси, но така, както се наблюдават отвън. Това обаче не помага. Би трябвало да се издигнете високо с въздушен балон и да наблюдавате народностопанския процес така, както химикът наблюдава своите процеси отвън. Отличителното за народностопанските процеси е, че се намираме вътре в тях. Следователно трябва да ги наблюдаваме отвътре. Трябва да се усещаме вътре в народностопанските процеси така, както, да речем, едно същество, което би се намирало в реторта. Тук се вари нещо, като се отделя топлина. Това същество, което би се намирало в ретортата и което искам да сравня с нас, не може да е химикът, а би трябвало да е същество, което участва в загряването и самò ври заедно с останалото. Химикът не може да прави това, за химика то е нещо външно. В природната наука стоим извън процесите. Химикът не би могъл да участва в това, ако тук се развие температура от сто и петдесет градуса. А в народностопанския процес навсякъде участваме отвътре и трябва да го разбираме също отвътре. Затова може би един математик ще каже: Ето че сега ни написа нещо като формула. Не сме свикнали математическите формули да се изграждат така. – Разбира се, защото сме свикнали математическите формули да се изграждат само когато наблюдаваме процесите отвън! Трябва да развием у себе си поглед върху тези процеси, за да получим числител и знаменател и за да разберем, че нещо трябва да е деление и не може да е изваждане. Трябва да се опитаме мислено да навлезем в народностопанския процес. Затова, разбира се, вчера избрах и този драстичен пример, като не ви представих единия шивач и търговеца, разглеждани отвън, както ги разглежда природоизследователят; защото така не може да се разбере за какво става дума. Ако искаме да навлезем вътре, това ни се струва обезпокоително, когато в мисленето си наблюдаваме само отвън, както изследователят наблюдава ретортата само отвън. Трябва да си представим отвътре цялата съвкупност от процеси,

които протичат между шивача и всички въздействия, настъпващи в народното стопанство.

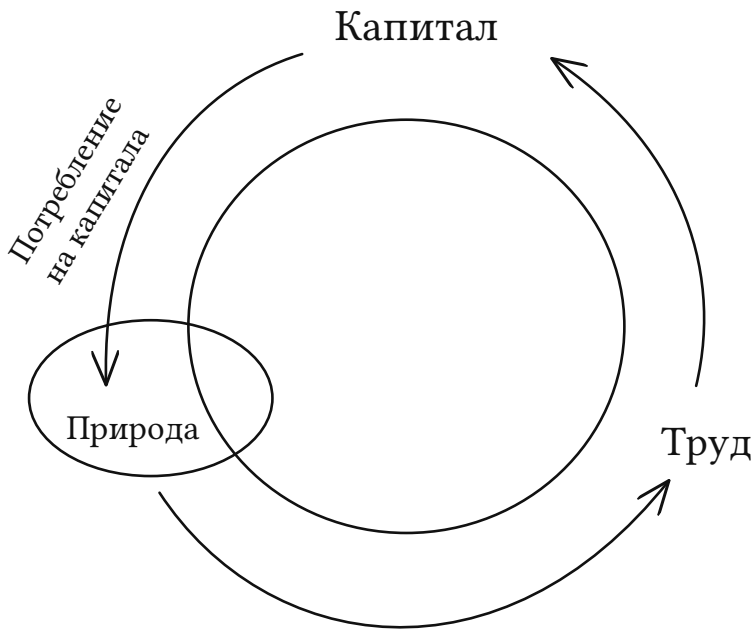
Не бих бил верен на истината при изпълнението на онова, което поискахте, ако представях нещата по друг начин, а не така, както ги представям. Затова още от самото начало работата е донякъде трудна.

Пета лекция

Дорнах, 28 юли 1922 г.

Ако продължим още малко да разглеждаме поредиците от факти в народностопанския процес, на които вчера се спряхме, пред нас ще се разкрие следното. Видяхме как народностопанският процес започва с обработването на природата, тоест как от простия, необработен природен продукт, който в народностопанския процес все още няма стойност, възниква обработеният природен продукт. След това видяхме как процесът продължава, като капиталът, така да се каже, улавя труда, разчленява го, организира го, и как после трудът отново изчезва в капитала, така че за по-нататъшното напредване на народностопанския процес капиталът трябва да работи. Но това работене вече не е работене в същия смисъл, както преди, а е поемане на капитала от чисто духовното. И като използва по-нататък капитала в народностопанския процес, както го описах вчера, духовното придвижва този процес напред.

За да можем постепенно да се издигнем до разбирането на формулата, която загатнах вчера, искам да ви представя схематично, така да се каже, символично онова, което ви изложих тук. Можем да кажем: природата потъва в труда (виж рисунка 3). Така че имаме приблизително това течение от природата в труда – табло 4а. Природата потъва в труда. Трудът се развива по-нататък. Развитите стойности, така да се каже, текат нататък. Трудът изчезва в капитала. И проследихме процеса дотук (виж рисунка 3). Сега лесно ще можете да го продължите в представите си. Кръговратът трябва да се затвори. Капиталът не може просто да застине. Иначе нямаше да имаме органичен процес, а процес, който би замрял в капитала. Капиталът трябва отново да изчезне в природата. Всъщност можете нагледно да проследите това, че капиталът трябва отново да изчезне в природата, но ако искате правилно да разберете това изчезване на капитала в природата, първо трябва да си послужите с още едно понятие.

Рисунка 3 · Табло 4а

Помислете до какво всъщност се ограничава онова, което досега ви изложих тук за народностопанския процес. Изложих обработването на природата, организирането на труда от духа, а с това и възникването на капитала, което е съпътстващо явление на организирането на труда от духа. След това изложих наличието на капитала: той, така да се каже, се получава от духа, който организира труда; при това обособяване на капитала трудът изчезва и сега духът работи в капитала като изобретателен дух, но в социалната взаимовръзка. Същинската техническа страна на изобретенията тук не ни занимава; същинската техническа страна на изобретенията ще вземем предвид чак когато продължим нашето изложение.

Всичко, което ви описах – само го обхванете с поглед, – е описано от едностранна гледна точка. Трябваше и да го опиша от едностранна гледна точка. Защото всичко това е описано от гледна точка на произвеждането. Всъщност досега най-много само загатвах за нещо

друго освен за производството. Само от време на време, така да се каже, включвах понятия, които произлизат от потреблението, когато трябваше малко да се доближим до въпроса за цената; но всъщност още не сте забелязали нищо, свързано с потреблението. И така, досега говорих за производството. Народностопанският процес обаче не се състои само в производството, а освен в производството се състои и в потреблението.

Ако направите едно просто разсъждение, ще видите, че потреблението е точно противоположният полюс на производството. Постарахме се да открием в производството стойности, които възникват в народностопанския процес; но потреблението се състои в непрестанно отстраняване на тези стойности, в непрестанно изразходване на тези стойности, тоест в непрестанно обезценяване на тези стойности. И именно това е, което играе другата роля в народностопанския процес: непрестанното обезценяване на стойностите. Тъкмо затова имаме известно право да говорим, че народностопанският процес е органичен процес, процес, в който след това се намесва духовното; защото същността на един организъм е именно в това, че образува нещо и после отново го разгражда. В организма трябва непрестанно да се произвежда и да се потребява. Това трябва да е налице и в народностопанския организъм. Трябва непрестанно да се произвежда и да се потребява.

Така стигаме дотам да видим в друга светлина, от друга гледна точка онова, което досега се проявяваше като стойностосъздаващи сили. Досега всъщност само показахме как в рамките или в хода на производствения процес възникват стойности. Но всеки път, когато на една стойност ѝ предстои обезценяване, се променя цялото движение, което наблюдавахме досега. Движението, което наблюдавахме, беше непрекъснато: стойности възникват чрез прилагане на труда към природата; стойности възникват чрез прилагане на духа към труда; стойности възникват чрез прилагане на духа към капитала. И всичко това е движение напред.

Следователно можем да кажем: разгледахме стойностообразуващото движение в народностопанския процес. – Но понеже сега навсякъде в този народностопански процес се включва и обезценяващото,

потреблението, има и още нещо. Има онова разгръщане на стойността, което възниква между самото производство и потреблението. Когато стойността навлезе в потреблението, тя не се движи повече. Тя не се повишава. Тя не се движи повече. Нещо застава насреща ѝ. Насреща ѝ застава именно потреблението с развитието на неговите потребности. Тук стойността е поставена в съвсем различно положение от онова, в което изглеждаше, че е поставена при досегашното ни разглеждане. Досега разглеждахме стойността в непрекъснато движение. Отсега нататък трябва да започнем да разглеждаме стойността до определена точка, а след това да я смятаме за спряна. Всеки път, когато стойността бъде спряна, по-нататък възниква не стойностообразуващо движение, а стойностообразуващо напрежение.

И това е вторият елемент в народностопанския процес. Табло 4а. В народностопанския процес имаме не само стойностообразуващи движения, а и стойностообразуващи напрежения. И най-нагледно можем да наблюдаваме такива стойностообразуващи напрежения, когато потребителят просто застане срещу производителя или търговеца и когато в следващия миг, бихме могли да кажем, образуването на стойност престава, като преминава в обезценяване. Тук се образува напрежение и това напрежение се уравновесява от потребността от другата страна. Тук (виж рисунката) стойностообразуващият процес се спира: потребността, потреблението застават насреща му и възниква напрежението между производство и потребление, което също е напълно стойностообразуващ фактор, но такъв стойностообразуващ фактор, който може да се сравни с разгръщане на сила, спряно и поддържано в равновесие, а не с продължаващо действие на силите. Тук имате пълна аналогия с онова, което във физиката са живите сили и силите на напрежението, живите енергии и енергиите на положението, при които се установява равновесие. Защото, ако не вземем предвид тези енергии на напрежението в народностопанския процес, стигаме до най-странни възгледи. Ще видим как, ако развием такива възгледи, ще стигнем до разбиране на всяко народностопанско отношение, а иначе изпадаме в най-объркани възгледи. Ако например едностранно се придържате само към народностопанските движения на енергиите, няма да можете да разберете защо

диамантът в короната на Англия има толкова огромна стойност; защото тук сте принудени да прибегнете същевременно до понятието за народностопанска стойност на напрежението. Също така и днес при много икономисти ще откриете, че се взема предвид рядкостта на някой природен продукт. Никога няма да открием рядкостта като стойностообразуващ фактор, ако смятаме, че само движението в народностопанския процес образува стойности, ако постепенно не се научим да разбираме как тук или там стойности се образуват чрез напрежения, чрез ситуации, чрез състояния на равновесие – най-ярко чрез потреблението, но и чрез други отношения.

И така, сега виждате, че в народностопанския процес, който поради това напълно можем да разглеждаме като органичен и в който духът непрестанно се намесва, може да настъпва и обезценяване. Обезценяване трябва непрестанно да има или непрестанно има. Така че ще кажем: по този път, който стойностите изминават от природата и труда към капитала, същевременно ще настъпва непрестанно обезценяване. Защото, ако това обезценяване не можеше да настъпи по съответния начин, какво би се случило тогава? Тъкмо тук, на това място (виж рисунка 3), можете нагледно да видите какво би се случило тогава.

За да си изясните това действително, вземете въпроса за кредита, проблема за кредита. Ако искаме да поставим капитала в служба на духа в смисъла, в който изложих това вчера, духовният производител става длъжник. Той става длъжник или може да стане длъжник само благодарение на това, че има кредит – табло 4а. Тук се появява кредитът (виж рисунката), и то онова, което можем да наречем личен кредит. Той има кредит. Кредитът може да бъде изразен числово. Капиталът, който мнозина други или неколцина други му предоставят авансово, е, така да се каже, неговият личен кредит. А този личен кредит, както знаете, има определена последица поне ако го разглеждаме в рамките на сегашните ни народностопански отношения. Въздействието му върху народното стопанство е свързано по някакъв начин с лихвения процент.

Да приемем, че лихвеният процент е нисък. Ако като духовен творец в народностопанския процес стана длъжник, тоест онзи, който

ползва кредит, трябва да плащам малко на хората, които ми предоставят авансово капитала. Като трябва да плащам по-малко лихви, мога да произвеждам стоките си по-евтино; така ще мога да въздействам върху народностопанския процес в посока на поевтиняване. Следователно можем да кажем: личният кредит поевтинява производството, когато лихвеният процент намалява. Докато разглеждаме това отношение, докато духът все още просто използва капитала в стопанския процес, винаги е така. При спадащ лихвен процент онзи, който се нуждае от кредит, може да действа по-свободно, може по-интензивно да се намесва в народностопанския процес, а именно да действа по-интензивно в полза на другите. Ако най-напред поевтинява стоките, действията му най-напред са плодотворни за потребителите.

Но сега да си представим другото. Отпуска се кредит, така наречения кредит срещу вещно обезпечение, върху земя. Когато се отпуска кредит срещу вещно обезпечение върху земя, положението е съществено различно. Да приемем, че лихвеният процент е пет процента. И онзи, който взема капитал срещу земята, трябва да плаща пет процента. Ако капитализирате това, ще получите капитала, който съответства на тази земя, тоест сумата, за която земята трябва да се купи. Да приемем сега, че лихвеният процент спада на четири процента, тогава срещу тази земя може да се отпусне повече капитал като кредит, поне се отпуска повече. И навсякъде виждаме, че вследствие на спадащия лихвен процент земята не поевтинява, а поскъпва. Вследствие на спадащия лихвен процент земята не поевтинява, а поскъпва. Кредитът срещу вещно обезпечение оскъпява, докато личният кредит поевтинява. Кредитът срещу вещно обезпечение оскъпява земята, докато личният кредит поевтинява стоките. Но всъщност това означава много в народностопанския процес; то означава, че повеждаме народностопанския процес все повече и повече към оскъпяване, когато капиталът отново се връща към природата и просто се свързва с нея под формата на кредит срещу вещно обезпечение, така че тогава имаме свързване на капитала със земята, тоест с природата.

Следователно в народностопанския процес може да е разумно единствено капиталът тук (виж рисунка 3) да не се запазва в

природата – табло 4а, – а да изчезва в нея. По какъв начин може той да изчезне в природата? Докато изобщо можете да свързвате капитала с природата, следователно докато чрез образуването на капитал можете непрестанно да оскъпявате природата в още необработеното ѝ състояние, дотогава капиталът не може да изчезне в природата; напротив, той се запазва в нея. И във всички страни, в които ипотечното законодателство позволява капиталът да се свързва с природата, получаваме задържане на капитала в природата, в земята. Вместо капиталът тук (виж рисунка 3) да се потреби, тоест да изчезне тук, вместо тук да възникне стойностообразуващо напрежение, възниква ново стойностообразуващо движение, което е вредно за народностопанския процес. Това може да се предотврати единствено ако при здрав народностопански процес на онзи, който трябва да обработва земя, изобщо не можем да отпуснем кредит срещу вещно обезпечение върху земята, а и тук можем да отпуснем само личен кредит, тоест кредит за използването на капитала чрез земята. Ако свързваме с капитала единствено земята, капиталът се задържа, когато пристигне тук при природата. Но ако той се свързва с духовната дееспособност на онзи, който управлява земята, който чрез земята трябва да подпомага народностопанския процес, тогава капиталът изчезва, когато пристигне тук при природата, тогава той не се задържа, тогава не се запазва, а преминава през природата, отново в труда, и пак извършва кръговрата. Едно от най-лошите задръствания в народностопанския процес е онова, при което капиталът просто се свързва с природата: нека вземем народностопанския процес в неговото начало (това е само хипотеза) – тогава, след като трудът и капиталът са се развили като продължение на природата, капиталът следователно получава възможността да завладее природата, вместо да се изгуби в нея.

Сега, разбира се, ще можете да направите едно много сериозно възражение, като кажете: Но ето че капиталът възникна в рамките на това движение. Ами ако сега той достигне там до природата и е толкова много, че няма възможност да го насочим към труда? Ако няма възможност, да кажем, да намерим нови методи за насърчаване на първичното производство? – Навсякъде тук с капитала е

свързана не природата, а трудът: следователно, ако пристигнем тук с капитала и направим първичното производство по-рационално или разкрием нови източници на суровини и така нататък, тогава тук можем непосредствено да прехвърлим капитала в труда. Но ако сега има твърде много капитал, отделните собственици на капитал, които не могат да предприемат нищо с него, естествено, го усещат. Ако проследите нещата исторически, действително е така: възникна твърде много капитал и поради това капиталът намери само един изход – да се съхрани в природата. Именно така видяхме да се развива в народностопанския процес така наречената стойност, така нареченото повишаване на стойността на земята.

Но ако сега в тази по-широка взаимовръзка разгледате въпроса, който привържениците на поземлената реформа все представят незадоволително и който при тяхното представяне никога не може да се разбере, ще си кажете: ако свържа капитала с природата, стойността на природата, естествено, се повишава. Колкото повече ипотеки тежат върху нещо, толкова по-скъпо трябва после да се плати за него. Стойността непрестанно се повишава. Но дали това – по-високата оценка на земята – е действителност? То съвсем не е действителност. По естествен път земята не може да придобие повече стойност; тя може най-много да придобие повече стойност, ако върху нея се положи по-рационален труд. Тогава трудът е онова, което повишава стойността; но да си представяме самата земя като такава с повишена стойност, е безсмислица, пълна безсмислица – ако я подобрявате, трудът трябва да предшества това. Доколкото е само природа, земята изобщо още не може да има стойност. Придавате ѝ стойност, като свързвате капитала с нея, така че можем да кажем: онова, което в днешната народностопанска взаимовръзка се нарича стойност на земята, в действителност не е нищо друго освен закрепен към земята капитал; но закрепеният към земята капитал не е действителна стойност, а привидна стойност. И важното е най-после и в рамките на народностопанския процес да се научим да разбираме какво са действителните стойности и какво – привидните стойности.

Ако в системата ви от мисли има заблуда, отначало не забелязвате въздействието на тази заблуда, защото на днешната груба

наука убягва връзката между заблудата и всички тези различни смущаващи процеси в организма, които са свързани с нея и които се познават само чрез духовната наука. Не се знае как например в периферните органи поради заблуди възникват храносмилателни смущения и така нататък. Но в народностопанския процес заблудите, привидните образувания действат, там те стават реални, там имат последствие. И всъщност от народностопанска гледна точка няма съществена разлика дали, да кажем, някъде пускам пари, които отначало не са основани на някаква реалност, а просто увеличават броя на банкнотите, или придавам на земята капиталова стойност. И в двата случая създавам привидни стойности. Чрез такова увеличаване на банкнотите повишавам числово цените, но в действителност не върша нищо в народностопанския процес. Само преразпределям. Но мога да нанеса огромни вреди на отделния човек. Така това капитализиране на земята вреди на хората, които участват във взаимните връзки на народностопанския процес.

Тук можете да направите много интересни изследвания, ако например сравните ипотечното законодателство, каквото е било преди войната в средноевропейските страни, където стойността на земята е можела да се повишава произволно по силата на самото законодателство, с английското законодателство, където в известен смисъл земята не може съществено да поскъпва, и разгледате въздействията върху народностопанския процес. Тези неща наистина могат да дадат много интересни теми за дисертации. Едно числово сравнение между въздействията на английското и германското ипотечно законодателство би било доста добра тема.

И така, с това успях нагледно да ви покажа за какво всъщност става дума тук: че природата действително не бива тук (виж рисунка 3) да води до съхраняване на капитала, а капиталът тук трябва безпрепятствено отново да продължава да действа в труда. Но ако той е налице и не може да бъде използван – искам още веднъж да кажа това, – има един-единствен начин да не се окаже повече, отколкото трябва: да бъде изразходван по този път (виж рисунка 3) и накрая да има само толкова, колкото тук може отново да премине в обработването на земята, колкото този труд изисква. Най-естественото е тук по пътя

капиталът да бъде изразходван, да бъде потребен. Би било и нещо ужасно – представете си го хипотетично! – ако по целия този път нищо не се потребяваше. Тогава би трябвало да влачим продуктите със себе си. Нещата стават органични само благодарение на това, че се изразходват. Но както се изразходва онова, което е обработена природа, както се изразходва трудът, организиран чрез капитала, така по-нататък по своя път капиталът просто трябва да бъде потребен, правилно потребен. Това потребление на капитала просто трябва да бъде осъществено.

То може да бъде осъществено само като целият народностопански процес бъде правилно устроен от началото до края, тоест до връщането си към природата, така че да има нещо като саморегулиращия механизъм в човешкия организъм. Човешкият организъм съумява поне когато функционира нормално, да не отлага тук или там неизразходвани хранителни вещества. А ако тук или там се отлагат неизразходвани хранителни вещества, налице е болест, също както когато се отлагат неизразходвани части от организма. Представете си например, че при храносмилането в главата веществата се отлагат, тоест в главата настъпва неправилно храносмилане. Отложените вещества не се отстраняват. Следователно потреблението не е правилно регулирано. Тогава настъпват мигренозните състояния. Така навсякъде в човешкия организъм бихте могли да видите как причината за болестни прояви се крие в неправилното приемане и отстраняване на онова, което трябва да се смели. Така е и в социалния организъм при натрупването на онова, което всъщност трябва да бъде потребено на определено място. Просто е необходимо тук (виж рисунка 3) капиталът да бъде потребен, за да не може заедно с природата – табло 4а – да образува нещо неживо, нещо като вкаменено вложение в народностопанския процес. Защото капитализираната земя е именно невъзможно вложение в народностопанския процес.

Искам изрично да отбележа, че тук не става дума за агитация. Искам да развия нещата така, както се оформят от естествения процес. Тук трябва да се взема предвид само научната страна; но не може да се развива наука, която се занимава с човешките действия, без да се посочва какви болестни прояви могат да възникнат, също

както не може да се разглежда човешкият организъм, без да се посочва какви болестни прояви могат да възникнат. И така, трябва да има съответно потребление на капитала, само че не потребление на целия капитал, а е необходимо все пак нещо да премине нататък, за да може природата после да се обработва по-нататък.

Но онова, което трябва да премине нататък, мога отново да ви изясня чрез един образ. Вземете един земеделец: от народностопанска гледна точка той трябва да се стреми действително да се освободи от добива от нивите си и да запази семената за посев за следващата година. Семената за посев трябва да се запазят занапред, трябва да се съхранят. Това е образ, който напълно може да се приложи към този процес тук (виж рисунка 3) – табло 4а. Капиталът трябва да бъде потребен дотолкова, че да остане единствено онова, което може да се разглежда като един вид посев за по-нататъшното оживяване на народностопанския процес, който отново започва от природата. Следователно може да остане само онова, което, да речем, осигурява по-рационално разработване на определени източници на суровини, което при определени обстоятелства подобрява и почвата, да кажем, чрез създаването на по-добри торове. Но за това трябва да положите труд. Следователно от потреблението трябва да се изключи онова, което може да продължи да действа като труд; напротив, предварително трябва да бъде потребено онова, което, ако все още беше тук (виж рисунка 3), би се свързало с природата по неорганичен начин.

Можете да кажете: Е, кажи ни тогава как става така, че тук пристига точно толкова капитал, че този капитал, така да се каже, е само семето за посев за онова, което следва! Кажи ни това!

В науката за народното стопанство не се опираме на логическа основа, а в науката за народното стопанство се опираме на реална основа. Тук не може да се дават отговори като онези, които при определени обстоятелства получаваме, да кажем, в чисто теоретичната етика. Нали в теоретичната етика можем много хубаво да увещаваме един престъпник и да правим какво ли не. С това ще сме направили достатъчно от етична гледна точка. Но народностопанските процеси трябва да се осъществяват, трябва да протичат. Трябва да се говори за реалности. Когато се говори за производствения процес и се

показва доколко той създава стойности, се говори за реалности. Че при потреблението се говори за реалности, всеки знае. Следователно в народното стопанство трябва да се говори само за реалности. Идеите не предизвикват нищо в реалния свят. Онова, което регулира народностопанския процес по правилния начин, намира израз в това, което в своята книга „Същност на социалния въпрос“ нарекох действителните асоциации.

Защото, ако поставите стопанския живот на самостоятелна основа и съберете по съответния начин в асоциации хората, които участват в стопанския живот било като производители, било като търговци, било като потребители, тогава тези хора ще имат възможността през целия народностопански процес да задържат прекомерното образуване на капитал и да насърчават образуването на капитал там, където то е твърде слабо.

За това, естествено, е необходимо правилно наблюдение на народностопанския процес. То е необходимо. Следователно, ако някъде един вид стока, да кажем, стане твърде евтина или твърде скъпа, това трябва да може да се наблюдава по съответния начин. Поевтиняването и поскъпването, разбира се, сами по себе си още нямат значение; едва когато опитът, който може да възникне само при съвместното обсъждане в асоциациите, ни даде възможност да кажем: пет парични единици са твърде малко или твърде много за едно количество сол – едва когато действително можем да кажем, че цената е твърде висока или твърде ниска, тогава ще можем да предприемем необходимите мерки.

Ако цената на някаква стока, на някакво благо стане твърде ниска, така че хората, които произвеждат благото, вече да не могат да получават съответното заплащане за постиженията си, които се оценяват твърде ниско, за резултатите си, които се оценяват твърде ниско, тогава в производството на това благо трябва да се назначават по-малко работници, тоест работниците да се насочат към друга работа. Ако едно благо стане твърде скъпо, тогава към производството му трябва да се насочат работници. При асоциациите става дума за съответното разпределяне на заетостта на хората в отделните отрасли на народното стопанство. Трябва да сме наясно, че

едно действително покачване на цената на даден народностопански артикул трябва да означава увеличаване на броя на хората, които участват в производството на този народностопански артикул, и че едно спадане на цената, едно твърде силно спадане на цената, налага работниците да се изтеглят и да се насочат към друга област на труда. За цените можем да говорим само във връзка с разпределението на хората в определени отрасли на труда на съответния социален организъм.

Някои привърженици на свободните пари ви показват какви възгледи понякога господстват днес, когато навсякъде има склонност да се работи по-скоро с понятия, отколкото с реалности. За тях това е съвсем просто: ако цените, да речем, някъде са твърде високи, тоест за някакъв артикул трябва да се дават твърде много пари, нека се погрижим парите да намалеят, тогава стоките ще поевтинеят, и обратно. Но ако помислите задълбочено, ще установите, че за народностопанския процес това в действителност не означава нищо друго, освен с някакво хитро приспособление да накарате стълбчето на термометъра да се покачи, когато стане твърде студено. Така лекувате само симптомите. Като придавате друга стойност на парите, не създавате нищо реално.

Но създавате нещо реално, когато регулирате труда, тоест броя на работещите хора; защото цената зависи именно от броя на работниците, които работят в определена област. Да искаме да уредим подобно нещо чрез държавата, би означавало най-страшната тирания. Трябва да се стремим да го уреждаме чрез свободните асоциации, които възникват в социалните области и в които всеки има поглед върху нещата – той е член на асоциацията или неговият представител е неин член, или му съобщават какво става в нея, или сам разбира какво трябва да стане.

Разбира се, с това е свързано и другото: трябва да се погрижим работникът през целия си живот да не умее да извършва само някаква отделна операция, а да може да върши и друго. Помислете, това ще стане необходимо особено защото иначе тук (виж рисунка 3) ще се натрупва твърде много капитал. Капиталът, който тук би бил в повече, можете да използвате, за да научите работниците на нещо, за

да ги прехвърлите в други професионални отрасли. И така, виждате, че щом мислим разумно, народностопанският процес се коригира – това е важното, същественото, – той се коригира. Но никога няма да се коригира, ако само казваме, че чрез едно или друго, чрез инфлация или чрез издаване на едни или други разпореждания ще стане по-добре. Така няма да стане по-добре, а ще стане по-добре единствено ако оставите хора да наблюдават процеса във всяка негова точка и ако тези наблюдатели могат непосредствено да правят изводите.

Дотук исках да стигна днес, за да видите, че с това, което се разбираше под тричленност, не се целеше да се води агитация, а да се каже на света нещо, което следва от реалното разглеждане на народностопанския процес.

Шеста лекция

Дорнах, 29 юли 1922 г.

Може би знаете, че в моя труд „Същност на социалния въпрос“ се опитах да определя с формула как можем да си изградим представа за правилната цена в народностопанския процес – нека засега я наречем така. Разбира се, една такава формула първоначално не ни дава нищо повече от абстракция. И задачата ни в тези лекции е именно в тази абстракция да вместим, бих казал, цялото народно стопанство поне в общи очертания; мисля все пак, че тези лекции ще се обединят в едно цяло, макар времето да е кратко.

И така, в „Същност на социалния въпрос“ дадох следната формула: правилна цена има тогава, когато човек получава за изработеното от него изделие такава равностойност, че до изработването на следващ такъв продукт да може да задоволява потребностите си, сбора от потребностите си, в който, естествено, са включени потребностите на хората от неговия кръг. Колкото и абстрактна да е, тази формула все пак е изчерпателна. При съставянето на формули става дума именно за това те действително да съдържат всички конкретни подробности. И мисля, че за народностопанската област тази формула е действително толкова изчерпателна, колкото, да речем, Питагоровата теорема е изчерпателна за всички правоъгълни триъгълници. Само че, както в нея трябва да се вместят различията между страните, така в тази формула трябва да се вместят безкрайно повече неща. Но науката за народното стопанство се състои именно в това да разберем как да вместим целия народностопански процес в тази формула.

Днес бих искал да тръгна именно от нещо съвсем съществено в тази формула. То е, че в нея не насочвам вниманието към миналото, а към онова, което всъщност тепърва идва. Изрично казвам: равностойността трябва да задоволява потребностите в бъдеще, докато производителят отново изработи такъв продукт. Това е нещо съвсем съществено в тази формула. Ако за продукта, който вече е готов, се иска равностойност и тази равностойност трябва по някакъв начин да

съответства на действителните народностопански процеси, напълно възможно е съответният човек да получи равностойност, която задоволява потребностите му, да речем, само през пет шести от времето, докато произведе нов продукт; защото народностопанските процеси се променят при прехода от миналото към бъдещето. И който вярва, че може да прави някакви изчисления единствено въз основа на миналото, винаги ще греши в народностопанската област; защото стопанисването всъщност се състои в това да се осъществяват бъдещите процеси с онова, което ги е предшествало. Но когато миналите процеси се използват, за да се осъществят бъдещите, при определени обстоятелства стойностите трябва да се изместят съвсем значително; защото те непрекъснато се изместват. Затова съществено в тази формула е, че казвам: когато някой продава чифт ботуши, в народностопанско отношение определящо съвсем не е времето, за което ги е изработил, а времето, за което ще изработи следващия чифт ботуши. Именно това е съществено в тази формула и сега трябва да го разберем в по-широк смисъл в рамките на народностопанския процес.

Вчера си представихме кръговрата (виж рисунка 3): природа – труд – капитал, който следователно се оползотворява от духа (табло 4а). Тук вместо капитал също тъй бих могъл да напиша дух. И първоначално проследихме народностопанския процес в тази посока – обратно на часовниковата стрелка – и установихме, че тук, при природата, не бива да има натрупване, а всъщност трябва да преминава само онова, което като един вид семе може да продължи народностопанския процес, така че чрез закрепването на капитала в поземлената рента да не възниква народностопански застой. Казах ви, че в народностопанския процес по същество доходът от земята при продажбата, тоест оценяването на земята, противоречи на интересите на хората, които произвеждат ценни блага. Който иска с помощта на капитал да произвежда ценни блага, има интерес лихвеният процент да е нисък; защото тогава трябва да плаща по-малко лихва и така може да действа по-свободно с онова, което получава като заемен капитал. Но собственикът, да речем, който има интерес да повиши цената на земята, я повишава именно чрез ниския лихвен процент

– мога спокойно да обсъждам тези неща, защото те имат значение в нашето народно стопанство. Ако трябва да плаща ниска лихва, стойността на земята му расте, тя става все по-скъпа; докато онзи, който при производството на ценни стоки трябва да плаща лихва при нисък лихвен процент, може да произвежда стоките по-евтино. Значи при нисък лихвен процент стоките, при които съществен е производственият процес, поевтиняват; земята, която дава доход, без да трябва тепърва да се произвежда, поскъпва при по-нисък лихвен процент. Можете лесно да го пресметнете. Това е народностопански факт.

Следователно всъщност би било необходимо лихвеният процент да се определя в два различни смисъла: би трябвало да има възможно най-нисък лихвен процент за организирането на труда, на производството на ценни стокови блага, и възможно най-висок лихвен процент за земята. Това следва непосредствено от казаното. Би трябвало да има възможно най-висок лихвен процент за земята. Това е нещо, което не е лесно да се осъществи направо на практика. За заемен капитал, даван срещу земя, един малко по-висок лихвен процент, който би могъл да се прилага и на практика, не би помогнал извънредно много, а един съществено по-висок лихвен процент също би бил извънредно трудно приложим направо на практика – имам предвид например лихвения процент, който просто като лихвен процент би поддържал земята винаги на една и съща стойност, лихвения процент от сто процента. Сто процента за заем срещу земя веднага биха подобрили положението; но както казах, това е практически неосъществимо. При такива неща обаче е важно да виждаме ясно и отчетливо какво става в народностопанския процес; тогава забелязваме, че именно системата от асоциации е единственото, което може да оздрави народностопанския процес, защото, когато го разглеждаме правилно, народностопанският процес все пак води дотам да можем и да го направляваме правилно. При народностопанския процес трябва да говорим за производство и потребление, както загатнах още вчера. Значи трябва да виждаме произвеждането и потребяването. Това е противоположност, която изиграва голяма роля особено в многобройните по-нови обсъждания в народностопанската

област, преминали впоследствие и в агитацията. Особено много се спореше дали умственият труд – просто умственият труд като такъв – изобщо създава стойност в стопанската област.

Умственият работник със сигурност е потребител. Много се е обсъждало дали той е и производител в смисъла, в който това трябва да се разглежда в народностопанската област; а най-крайните марксисти например отново и отново са давали за пример злополучния индийски счетоводител и отричат способността му да произвежда каквото и да било: той трябва да води счетоводните книги на своята община, следователно не обработва нивите и не върши друг производителен труд, а само регистрира този производителен труд. Така заявяват, че той се издържа единствено от принадената стойност, която производителите изработват. И така, имаме този великолепен счетоводител, когото винаги привеждат като пример, също както във формалната логика в гимназиите имаме и Кай, който все трябва да доказва смъртността на хората. Знаете: всички хора са смъртни, Кай е човек, следователно Кай е смъртен! – Понеже непрекъснато трябваше да доказва смъртността на човека, този Кай стана безсмъртна логическа личност. Така е и с индийския счетоводител, който се издържа само от принадената стойност на производителите; така е представен той в марксистката литература, където го намираме, така да се каже, в чист вид.

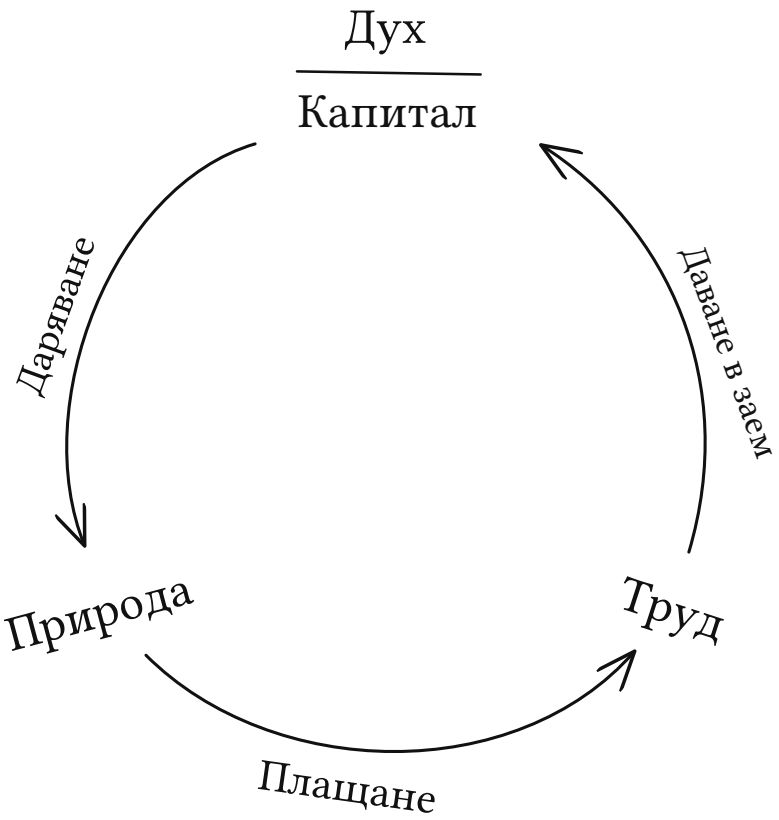
И така, когато искаме да разгледаме в народностопанско отношение въпроса доколко умственият труд, умствената работа, е стопански производителен или дали изобщо е производителен, попадаме, бих казал, в извънредно много всевъзможни примки от този вид. – Виждате ли, тук извънредно много зависи от това да различаваме миналото от бъдещето. Защото, ако имате предвид само миналото и разсъждавате статистически само върху миналото, ще можете да докажете, че по отношение на миналото и на всичко, което е само негово непосредствено продължение, умственият труд всъщност е непроизводителен. При прехода от миналото към бъдещето и в народностопанския процес можем да смятаме за производителен в материално отношение само чисто материалния труд с неговото продължение. Съвсем друго е, когато имате предвид бъдещето – а

да стопанисваме, означава именно чрез работата да навлизаме от миналото в бъдещето. Тук е достатъчно да помислите за простия пример: да речем, някакъв занаятчия изработва нещо в едно село и се разболява. Да речем, при определени обстоятелства, ако попадне на неумел лекар, ще трябва да лежи три седмици и няма да може да изработва изделията си. Така той много съществено ще наруши народностопанския процес; защото в продължение на три седмици, ако съответният човек, да речем, е изработвал обувки, обувките няма да излизат на пазара – разбирам пазара в най-широк смисъл. Но да допуснем, че попадне на много умел лекар, който го излекува за осем дни, така че след осем дни отново да може да работи; тогава можете да дадете сериозен отговор на въпроса: кой в такъв случай е произвеждал обувките през тези четиринадесет дни? Обущарят или лекарят? Всъщност лекарят е произвеждал обувките. И е съвсем ясно: щом от някаква точка нататък имате предвид бъдещето, вече не можете да кажете, че духовното не е производително за бъдещето. По отношение на миналото духовното, тоест хората, които работят в духовната област, само потребяват; по отношение на бъдещето те са напълно производителни, дори са по-производителни. При днешното строителство на тунели виждате например, да речем, че тези хора са по-производителни и в смисъл, че преобразуват целия производствен процес и в народностопанско отношение го правят съвсем различен: тунелите не могат да се строят, ако диференциалното смятане не е било открито. С този вид труд Лайбниц и днес участва в строежа на всички тунели и това напрягане на умствените сили до голяма степен е определило какви са цените при строежа им. Така че при народностопанското разглеждане никога не можете да отговорите на тези въпроси, като разглеждате миналото в същия смисъл, в който и бъдещето. Но животът не върви към миналото, не продължава и миналото, а навлиза в бъдещето.

Затова не е реално никое народностопанско разглеждане, което не взема предвид онова, което се постига именно чрез умствения труд – ако искаме така да го наречем, – тоест всъщност чрез мисленето. Но този умствен труд наистина е много труден за обхващане; защото има съвсем определени особености, които първоначално извънредно

трудно могат да бъдат обхванати в стопанско отношение. Умственият труд започва още с това, че чрез организиращо мислене трудът се организира, разчленява. Но той става все по-самостоятелен и по-самостоятелен. Когато разглеждате този умствен труд при човек, който ръководи някакво предприятие в материалната култура, виждате, че той влага голямо количество умствен труд, но все още работи с онова, което народностопанският процес му доставя от миналото. Но дори и по чисто практически съображения е неизбежно в духовната работа да се появи и напълно свободна дейност – вместо за труд искам да говоря за проява на духовна дейност. Още когато се открива диференциалното смятане, а още повече когато се рисува картина, се проявява напълно свободна духовна дейност. Можем поне в относителен смисъл да говорим за проява на свободна духовна дейност, защото онова от миналото, което се използва (боите и други подобни), вече няма същото значение за онова, което се създава, каквото има например закупуването на суровини при материалното производство.

Като преминем нататък тук (виж рисунката), навлизаме в областта на напълно свободния духовен живот и в тази област на свободния духовен живот намираме преди всичко обучението и възпитанието. Хората, които трябва да се занимават с обучение и възпитание, всъщност принадлежат към напълно свободния духовен живот. По отношение на миналото особено тези свободни умствени работници са изцяло потребители, абсолютно само потребители, що се отнася до чисто материалния ход на народностопанския процес. Можете да кажете: те все пак произвеждат нещо и за онова, което са произвели – ако са например художници, – дори получават заплащане. – Значи привидно протича същият народностопански процес, както когато произвеждам масата и я продавам. И все пак той е съществено различен, щом престанем да гледаме покупката и продажбата на отделния човек, а започнем да мислим народностопански и да насочваме вниманието си към целия народностопански организъм – а при толкова напредналото днес разделение на труда трябва да правим това.

Рисунка 4 · Табло 5

Освен това обаче в един социален организъм има и чисти потребители от друг вид. Това са младите хора, децата и старите хора. Първите до определена възраст първоначално са чисти потребители. А онези, които сами са се пенсионирали или са били пенсионирани, отново са чисти потребители.

Достатъчно е малко да помислите и много скоро ще си кажете: без чисти потребители, които не са производители, народностопанският процес изобщо не може да напредва, защото, ако народностопанският процес изобщо трябва да продължи, тогава, ако всички произвеждаха, не би могло и да се потребява всичко произведено –

поне така, както стоят нещата в човешкия живот. А човешкият живот не е само народно стопанство, а трябва да се взема като цяло. Така напредъкът на народностопанския процес е възможен само ако в него има чисти потребители.

Сега трябва да ви обясня от съвсем друга гледна точка това, че в народностопанския процес има чисти потребители.

Можем да придадем всевъзможни свойства на този кръг тук (виж рисунка 4), който може да бъде много поучителен (табло 5), и винаги ще стои въпросът как да вместим отделните народностопански процеси, народностопански факти в този кръг, който за нас е именно кръговратът на народностопанския процес. – Има един факт, който се осъществява непосредствено на пазара при продажбата и покупката, когато веднага плащам полученото. Дори не е важно да го платя веднага с пари; при разменна търговия мога да го платя и със съответната стока, която другият е готов да приеме. Важното е първоначално да плащам веднага, тоест изобщо да плащам. И тук отново е необходимо да преминем от обикновеното всекидневно разглеждане към народностопанското разглеждане (виж рисунка 4). Защото в народното стопанство отделните понятия непрекъснато се преплитат и общото явление, общият факт възниква от взаимодействието на най-различни фактори. Можете да кажете: би било мислимо чрез някаква мярка изобщо никой да не плаща веднага – тогава не би имало незабавно плащане. Значи винаги ще се плаща чак, да речем, след един месец или след някакъв срок. Само че изграждаме съвсем погрешни понятия, ако кажем: днес някой ми предава един костюм и го плащам след месец. След месец вече не плащам само този костюм, а в онзи момент плащам и нещо друго: плащам онова, което при определени обстоятелства поради повишаване или понижаване на цените е станало нещо различно, плащам и за нещо от идейно естество. Значи понятието за плащане на момента непременно трябва да съществува и при простата покупка то съществува. И нещо става пазарна стока с това, че го плащам веднага. Така е по същество със стоките, които представляват обработена природа. Там плащам, там плащането играе съществената роля. Това плащане непременно трябва да съществува; защото плащам тогава, когато отварям кесията

си и давам пари, а стойността се определя в момента, когато давам парите или разменям стоката си срещу друга. Тогава се плаща. Едното е това: в народностопанския процес трябва да се плаща.

Второто е онова, на което обърнах внимание още вчера и което играе роля, подобна на плащането. Това е даването в заем. Както казах, то не засяга плащането като такова; даването в заем е отново съвсем друг факт, който обаче съществува. Ако получа пари в заем, мога да приложа духа си към този заемен капитал. Ставам длъжник; но ставам производител. Тук даването в заем играе действителна народностопанска роля. Трябва да е възможно, ако имам духовната способност да направя едно или друго, да получа заемен капитал, все едно откъде; но трябва да го получа, просто трябва да има заемен капитал. Следователно към плащането трябва да се добави даването в заем (виж рисунка 4). И с това имаме два съвсем важни фактора в народностопанския процес: плащането и даването в заем.

И сега действително чрез една проста дедукция – трябва само да я проверим тук (виж рисунка 4) – можем да намерим третото (табло 5). Нито за миг няма да се усъмните кое е това трето. Плащане, даване в заем – а третото е даряване. Плащане, даване в заем, даряване: това действително е троица от понятия, която принадлежи на едно здраво народно стопанство. Има известна неприязън към включването на даряването в народностопанския процес; но ако някъде няма даряване, народностопанският процес изобщо не може да продължи. Защото помислете какво бихме правили с децата, ако не им дарявахме нищо. Непрекъснато даряваме на децата и ако мислим в рамките на народностопанския процес, даряването присъства в него именно когато разглеждаме този процес изцяло, когато го разглеждаме като непрекъснат процес. Така че преминаването на стойности, които представляват дарение, всъщност съвсем несправедливо се разглежда като нещо недопустимо в народностопанския процес. Затова – за ужас на твърде много хора – в моя труд „Същност на социалния въпрос“ ще намерите разработена именно тази категория: стойностите, например средствата за производство, по същество чрез процес, тъждествен с даряването, преминават към онзи, който е способен да ги управлява занапред. Трябва да се вземат мерки това дарение да не

се извършва безредно; но в народностопански смисъл това е дарение. Тези дарения са напълно необходими.

Но сега помислете за онова, което все повече ще откривате като народностопанска необходимост: че троицата от плащане, даване в заем и даряване присъства в народностопанския процес; тогава ще си кажете: тя трябва да присъства във всеки народностопански процес – иначе той изобщо не би могъл да бъде такъв, иначе навсякъде би стигал до абсурд, – тя трябва да присъства във всеки народностопански процес.

Временно можем да се борим срещу нея; но днес народностопанските познания не са особено големи и именно онези, които искат да преподават науката за народното стопанство, всъщност би трябвало да са съвсем наясно, че днес народностопанските познания не са особено големи, че преди всичко няма особена склонност да се вниква в действителните народностопански връзки. Това, бих казал, направо се вижда с просто око. Дотолкова се вижда с просто око, че ако днес прочетете „Базлер Нахрихтен“, колкото и да е странно, ще намерите в него обсъждане как днес нито правителствата, нито частните лица имат склонност да развиват народностопанско мислене. Не вярвам тъкмо в „Базлер Нахрихтен“ да се обсъждат неща, които днес не се виждат с просто око! Това наистина се вижда с просто око. И все пак е интересно, че се обсъжда по този начин; статията е интересна с това, че започва да хвърля ярка светлина върху абсолютната народностопанска импотентност; а също и с това, че казва: сега това трябва да се промени, правителствата и частните лица най-после трябва да започнат да мислят другояче. – Но с това и завършва. Как трябва да мислят другояче, за това, разбира се, в „Базлер Нахрихтен“ не може да се намери нищо. Това, разбира се, също е много интересно.

Можем да нарушим народностопанския процес, ако именно в тази троица не установим правилните отношения между отделните ѝ елементи. Днес има много хора, които особено се въодушевяват от идеята, че например наследствата, които също са дарения, трябва да се облагат с високи данъци. Но това не означава нещо народностопански съществено; защото всъщност не обезценяваме наследството: ако, да речем, то има стойност = W и разделим тази стойност = W на

две части, W 1 и W 2 (табло 5), дадем тази W 2 на някой друг и оставим на единия само W 1, тогава двамата просто стопанисват заедно тази стойност W. И въпросът е дали онзи, който има W 2, ще стопанисва също толкова успешно, колкото онзи, който евентуално би получил W 1 и W 2 заедно. Нали всеки може сам да реши според вкуса си следното: дали един умен човек, ако получи сам цялото наследство, ще стопанисва по-добре, или ще стопанисва по-добре онзи, който получава само част от цялото наследство, докато държавата получава другата част, и който следователно трябва да стопанисва заедно с държавата.

Това са нещата, които решително ни отклоняват от чисто народностопанското мислене; защото това е мислене, продиктувано от озлобление, мислене, което изхожда от чувството. Просто се завижда на богатите наследници. Това може да е основателно; но ако искаме да мислим народностопански, не можем да говорим само за такива неща. Важно е какво трябва да мислим в народностопански смисъл, защото от това тепърва трябва да зависи какво друго следва да се предприеме. Така, разбира се, можете да си представите един социален организъм, който се разболява поради това, че плащането взаимодействия неорганично с даването в заем и даряването, като се предприемат мерки срещу едното или другото или се насърчават едното и другото. Те все пак взаимодействат по някакъв начин. Защото само премахнете даряването от едната страна и просто ще го преместите. И решаващият въпрос не е дали трябва да се премества, а дали преместването винаги е благоприятно; защото дали отделният наследник получава наследството сам, или заедно с държавата, е въпрос, който трябва първо да се реши народностопански. Важното е дали едното, или другото е по-благоприятно.

Но важното е именно това, че сме изправени пред факта, че свободният духовен живот възниква с известна необходимост от навлизането на духа изобщо в стопанския живот. А този свободен духовен живот – казах го по-рано – води дотам да има чисти потребители по отношение на миналото. Но как стоят нещата с този свободен духовен живот по отношение на бъдещето? В известен смисъл той е косвено производителен, но извънредно производителен. Защото,

ако си представите този свободен духовен живот и като действително освободен в социалния организъм, така че способностите действително винаги да могат да се развиват напълно, именно този свободен духовен живот ще може да упражнява извънредно оплодотворяващо влияние върху полусвободния духовен живот, върху онзи духовен живот, който участва в материалното творчество. И като разгледаме това, започва да изпъква една съвсем народностопанска страна на въпроса. Който може непредубедено да разглежда живота, ще си каже: съвсем не е безразлично дали някъде в една област са изтребени всички, които проявяват дейност в свободния духовен живот – може би с това, че вече не могат да получават нищо за потребление и правото да съществуват се признава само на онези, които участват в материалния процес, – или в социалния организъм действително могат да съществуват свободни духовни хора. Защото тези свободни духовни хора имат свойството да освобождават у другите „грици“ – духовността – и да правят мисленето им по-подвижно, така че другите да могат по-добре да участват в материалните процеси. Само че трябва да са хора. Затова в никакъв случай не бива да се опитвате да опровергаете онова, което искам да кажа сега, като посочите Италия и кажете: в Италия наистина има толкова много свободен духовен живот, но народностопанските процеси, които изхождат от духа, все пак не бяха особено стимулирани от това. – Наистина това е свободен духовен живот, но свободен духовен живот, който произхожда от миналото. Това са паметници, музеи и така нататък. Но те не са решаващото. Решаващо е онова, което е живо. И това е онова, което свободният духовен човек излъчва към другите духовно произвеждащи хора. Това е онова, което действа в бъдещето и като производителен фактор в народностопанско отношение. Следователно можем да кажем: има пълна възможност да се въздейства оздравително върху народностопанския процес, като на свободните умствени работници се даде тяхното поле за дейност, като полето се освободи за тях.

Представете си, че в една социална общност имате здрав асоциативен живот. При този здрав асоциативен живот е важно производственият процес да се уреди така, че ако някъде в една област работят

твърде много хора, те да се насочат към нещо друго. Важно е това живо договаряне с хората, важно е да оставим целия социален ред да възникне от прозренията на асоциациите. И ако един ден тези асоциации започнат да разбират нещо от влиянието на свободния духовен живот върху народностопанския процес, тогава ще може да им се даде едно добро средство – за това вече е загатнато и в моя труд „Същност на социалния въпрос“, – едно добро средство за регулиране на стопанския кръговрат. Асоциациите ще установят, че когато свободният умствен труд намалява, тогава се дарява твърде малко, и от това, че се дарява твърде малко, ще разберат връзката. Ще разберат връзката между твърде малкото даряване и недостига на свободен умствен труд. Когато свободният умствен труд е твърде малко, ще забележат, че се дарява твърде малко. Ще забележат, че свободният умствен труд намалява, когато се дарява твърде малко.

Най-голямата възможност за повишаване на лихвения процент за собствеността върху природата направо до сто процента се състои в това възможно най-голяма част от тази собственост да се предоставя като свободно дарение на духовните производители. Така имате възможност да свържете въпроса за земята непосредствено с онова, което действа най-силно в бъдещето. С други думи, за капитала, който търси къде да бъде вложен и затова е склонен да поеме с маршова стъпка към ипотеките, трябва да се отвори път, по който да потече към свободни духовни институции. Така изглежда това на практика. Оставете асоциациите да се погрижат парите, които имат тенденцията да отиват в ипотеки, да намерят пътя към свободните духовни институции! Ето връзката на асоциативния живот с общия живот. Оттук виждате, че ако просто се опитаме да проникнем в реалностите на стопанския живот, едва тогава действително ни се изяснява какво трябва да се направи, как да се постъпи с едно или друго. Съвсем не искам да агитирам, като казвам, че трябва да стане това или онова, а искам само да посоча какво е налице. И действително чрез асоциативното устройство постигаме онова, което никога не можем да постигнем само със законодателни мерки, а именно да задържим излишния капитал далеч от природата, като го отвеждаме към свободни духовни институции. Казвам само: ако е налице

едното, налице е и другото. – Нали науката посочва условията, при които нещата са свързани помежду си.

Седма лекция

Дорнах, 30 юли 1922 г.

Изяснихме си как протича народното стопанство като цяло и какви двигателни, какви движещи фактори действат в него: покупката, съответно продажбата, даването в заем и дарението. Трябва да ни е ясно, че едно народно стопанство не може да съществува без това взаимодействие на даването в заем, даряването и купуването. Следователно от тези три фактора – от покупката, дарението и даването в заем – ще произтича онова, което в народното стопанство създава стойностите, за които вече говорихме от една гледна точка, онова, което води до ценообразуването. Въпросът е само как тези три фактора участват в ценообразуването. Защото едва когато разберем как тези фактори участват в ценообразуването, ще можем да стигнем до някаква формулировка на проблема за цената.

И така, нужно е действително внимателно да разгледаме в какво се състоят отделните народностопански проблеми. В това отношение изобилстват съвсем неясни представи за народното ни стопанство – представи, които стават неясни главно защото, както вече неведнъж обясних, човек иска да схване в покой онова, което е в движение.

Като изхождаме от предпоставката, че в народностопанското движение участват дарението, покупката и даването в заем, нека разгледаме, бих искал да кажа, най-важните фактори на покоя в народното ни стопанство. Нека разгледаме онова, за което тъкмо днес се говори най-много и чрез което всъщност в науката за народното стопанство проникват най-много заблуди. Говори се за заплатата и се използва такова название за нея, че тя изглежда като цена на труда. Когато на един така наречен наемен работник трябва да се плаща повече, се казва, че трудът е поскъпнал; когато на един така наречен наемен работник трябва да се плаща по-малко, се казва, че трудът е поевтинял; следователно действително се говори така, сякаш се извършва някаква покупка между наемния работник, който продава труда си, и онзи, който купува от него този труд. Но това

е само фиктивна покупка. Съвсем не е покупка, която действително се извършва. И тъкмо в това е трудността при народностопанските ни отношения: всъщност навсякъде имаме прикрити, замаскирани отношения, чието протичане не съответства на истинската им същност в по-дълбок смисъл. Това вече го споменах и по-рано.

В народното стопанство стойност може да възникне само при обмена на продуктите, при обмена на стоките или изобщо на народностопанските продукти – това вече можахме да видим. По друг начин стойност не може да възникне. Но лесно можете да разберете: ако стойност може да възникне само по този начин и ако цената на стойността трябва да се образува така, както обясних вчера, като се вземе предвид, че онзи, който е произвел един продукт, трябва да може да получи за него такава равностойност, че да задоволи потребностите си, за да произведе отново същия продукт – ако това трябва да е възможно, то продуктите трябва взаимно да определят стойността си. И в крайна сметка не е трудно да се разбере, че в народностопанския процес продуктите взаимно определят стойността си. Това само се прикрива, защото парите застават между онова, което се обменя. Но не това е съществено. Не бихме проявявали и най-малък интерес към парите, ако те не подпомагаха обмена на продуктите, не го правеха по-удобен и по-евтин. Не бихме имали нужда от пари, ако не беше следното: онзи, който под въздействието на разделението на труда доставя един продукт на пазара, не иска първо да се мъчи да вземе необходимото оттам, където го има, а получава за продукта пари, за да се снабди след това отново с необходимото по съответния начин. Следователно можем да кажем: в действителност тъкмо взаимното напрежение, което възниква между продуктите в народностопанския процес, трябва да е свързано с образуването на цената.

Нека от тази гледна точка разгледаме така нареченото наемно отношение, трудовото отношение. Всъщност изобщо не можем да обменяме труд срещу нещо, защото между труда и каквото и да било друго всъщност няма възможност за взаимно определяне на стойността. Можем да си въобразяваме, че плащаме труда – и да осъществим тази представа, като установим наемното отношение;

в действителност не го правим. В действителност се случва нещо съвсем друго. В действителност се случва следното: и при трудовото, или наемното, отношение се обменят стойности. Работникът непосредствено произвежда нещо, работникът доставя продукт; и в действителност предприемачът купува от него този продукт. Предприемачът действително заплаща до последната стотинка продуктите, които му доставят работниците – трябва да разглеждаме нещата правилно, – той купува продуктите от работника. А след това, след като ги е купил, задачата му е чрез предприемаческия си дух да придаде на тези продукти по-висока стойност благодарение на общите отношения в социалния организъм. Именно това в действителност му носи печалбата. Това е, което получава в резултат, това е, което му позволява, след като е купил стоките от своите работници, да повиши стойността им чрез конюнктурата – нека употребим тази дума с лоша слава.

Следователно при трудовото отношение имаме действителна покупка. И не бива да казваме, че непосредствено в трудовото отношение възниква принадена стойност. Можем само да кажем, че поради съществуващите отношения цената, която предприемачът плаща, не е онази, за която говорих вчера. Но и по-нататък в народностопанския процес ще виждаме, че продуктите наистина взаимно определят стойностите си, имат своите действителни стойности, но тези стойности не се заплащат при обмена. Не се заплащат при обмена. Невероятно лесно можете да разберете, че при обмена не се заплащат всички стойности. Помислете само: ако някой, да кажем, е фабрикант, дребен фабрикант, и внезапно получи богато наследство, а цялата история с фабриката му омръзне, той може да реши да продаде невероятно евтино стоките, които още има. От това стоките не губят стойността си, само че не се плаща действителната цена. Цената в народностопанския обмен се изкривява. Трябва да обръщаме внимание на това, че цената в народностопанския обмен може да бъде изкривена навсякъде. Но въпреки това тя съществува. Стоките, които този фабрикант продава, не струват по-малко от същите стоки, които произвежда друг.

След като се опитахме да си изясним, че при наемното отношение всъщност имаме покупка, нека се запитаме с какво имаме работа при поземлената рента, при цената на земята. Първоначално цената на земята не произтича от отношението, което съществува във вече изграденото народно стопанство. За да посочим едно, бих искал да кажа, съвсем радикално отношение, достатъчно е да напомним, че например чрез завоевание, тоест чрез упражняване на власт, едни или други хора са получили възможност да се разпореждат със земята. И тук вероятно в основата ще има нещо като размяна. Например онзи, който има помощници при завоеванието, ще отстъпи на тези помощници отделни части от земята. Следователно тук, в изходната точка на народното стопанство, нямаме нищо стопанско в същинския смисъл на думата. Целият процес не е стопански в същинския смисъл на думата. Целият процес, който протича тук, е такъв, че можем да употребим само думата „власт“ или „право“. Чрез власт се придобиват права, права върху земята. Така действително народностопанската област от едната страна граничи с отношенията на право и власт.

Но какво става под въздействието на такива отношения на право и власт? Под въздействието на такива отношения на право и власт човекът със свободно право на разпореждане със земята непрекъснато заделя за себе си повече, отколкото заделя за другите, които привлича да работят, които чрез труда си му доставят продуктите. Следователно сега не говоря за труда, а за продукта на труда. Защото именно тези продукти на труда трябва да се вземат предвид. Трябва да му се предава повече – така само се продължава отношението, основано на неговото завоевание, отношението, основано на правото му, – трябва да му се предава повече, отколкото той дава на другите. Какво е онова, което му се предава в повече, отколкото той дава на другите, което следователно изкривява ценовото отношение, какво е то? Та това не е нищо друго освен принудително дарение. Следователно тук несъмнено възниква отношение на дарение, само че онзи, който трябва да направи дарението, не го прави доброволно, а е принуден. Възниква принудително дарение. Именно това е положението тук по отношение на земята. Но принудителното дарение

съществено повишава цената, която произведените върху тази земя продукти всъщност би трябвало да имат като разменна цена.

Ето защо цената на всичко, което може да бъде подчинено на подобни правни отношения, има тенденцията да се покачва над истинското си равнище. Когато хора, живеещи от горите, ловци, живеят заедно със земеделци, хората, живеещи от горите, са в по-изгодно положение от земеделците. Земеделците, които живеят сред хората, препитаващи се от горите, трябва да им плащат по-високи цени за доставеното, отколкото биха били чистите разменни цени между продуктите на горското стопанство и тези на земеделието, по простата причина, че горското стопанство може в най-голяма степен да бъде предоставено на разпореждане на онзи, който определя цените, само чрез правното отношение. При земеделието вече трябва да се положи действителен труд; при горското стопанство все още сме много близо до оценяването без труд, което произтича единствено от отношенията на право и власт. И ако сред земеделци живеят занаятчии, цените отново имат тенденцията при земеделието да се покачват над истинското си равнище, а при занаятите да спадат под истинското си равнище. Занаятчиите сред земеделци живеят по-скъпо; земеделците сред занаятчии, когато следователно става дума за малцинството, живеят сравнително по-евтино. Занаятчиите сред земеделци живеят сравнително по-скъпо. Така степените на тази тенденция цените да се покачват над истинското си равнище или да спадат под истинското си равнище, следват този ред: най-силно това се проявява в горското стопанство, след това идва земеделието, после занаятите и накрая проявата на напълно свободна дейност. Така трябва да търсим ценообразуването в народностопанския процес.

Но народностопанският процес има тенденция, присъща му тенденция да създава поземлена рента: така да се каже, от само себе си се проявява склонност да се отстъпва пред принудата да се плаща по-скъпо за земеделието, отколкото за останалото. Тази тенденция съществува, когато има разделение на труда; а всичките ни разяснения се отнасят до социалния организъм, в който има разделение на труда. Тази тенденция се поражда просто защото при земеделието не може да настъпи онова положение, за което преди няколко дни

трябваше да кажа следното два пъти (с което, бих искал да кажа, създадох мисловни затруднения на немалък брой от уважаемите слушатели): самозадоволяващият се производител действително живее по-скъпо, следователно трябва да иска повече за продуктите си, всъщност трябва да ги оценява за себе си по-високо от онзи, който придобива нужните му продукти от други хора в свободния обмен. По отношение на занаятите това има известен смисъл, макар че може би ще го разберете напълно чак след дълъг размисъл. Но по отношение на земеделието и горското стопанство то няма смисъл. Именно това трябва да се знае, когато имаме работа с действителните неща: понятията винаги са валидни само за определена област и се изменят, когато става дума за друга област. Така е и в други случаи в действителността. Онова, което е лечебно средство за главата, е средство, което вреди на стомаха, средство, което го разболява, и обратно. И точно така е и в народностопанския организъм. Защото, ако изобщо можеше земеделецът да не бъде самозадоволяващ се производител, то и за него щяха да важат правилата, които иначе трябва да се посочат за обращението на стоките. Но той не може да бъде друго освен самозадоволяващ се производител; защото в народностопанския процес цялото земеделие на един социален организъм от само себе си се обединява в едно цяло, макар да има отделни собственици. И при всички обстоятелства земеделецът просто трябва да задържа от общото количество на продуктите си онова, с което се самозадоволява. Ако го вземе от другия, той също го задържа. В действителност той е самозадоволяващ се производител, следователно трябва да оценява благата си по-скъпо. А последицата е, че в тази посока цените трябва да се повишават.

Тоест в народностопанския процес просто съществува тенденцията да се създава поземлена рента. Въпросът е само как тази поземлена рента да се обезвреди в народностопанския процес. Но е необходимо да се знае, че съществува тенденцията да се създава поземлена рента. Можете да премахнете поземлената рента, тя отново и отново ще се създава под някаква форма по простата причина, която току-що обясних.

По същата причина, по която в народностопанския процес съществува тенденцията да се създава поземлена рента, в другата посока съществува тенденцията предприемачите да обезценяват капитала, да го правят все по-евтин и по-евтин. Най-добре ще разберем тази тенденция, ако си изясним, че капитал не може да се купува. Разбира се, с капитал се търгува. Купува се капитал. Но всяка покупка на капитал отново е само прикрито отношение. В действителност не купуваме капитал, а в действителност капиталът само се дава в заем; дори когато привидно съществува друго отношение, винаги ще можете да откриете заемния характер на предприемаческия капитал. Изрично казвам „на предприемаческия капитал“; защото, ако разширите понятието и върху поземлената рента, това не важи за нея, но важи напълно за предприемаческия капитал; и то по простата причина, че онова, което зависи от човешката воля, непрестанно има тенденцията да се обезценява в сравнение с останалото – тук виждате (вж. рисунка 4) занаятчийската дейност и проявата на свободна дейност. Табло 6. Предприемаческият капитал е изцяло вплетен в проявата на свободна дейност. Той непрекъснато се обезценява, така че можем да кажем: докато създаваме поземлената рента, в народностопанския процес в тази посока (вж. рисунка 4) имаме тенденцията да понижаваме стойността на предприемаческия капитал, да я правим все по-ниска и по-ниска, да го оценяваме все по-ниско и по-ниско. И така, както в едната посока, към поземлената рента, става все по-скъпо, така в посоката на капитала става все по-евтино. Народностопанската стойност на капитала, или всъщност цената му, има тенденцията непрекъснато да спада, а цената на поземлената рента има тенденцията непрекъснато да се покачва.

Има и още една причина, която ви позволява да разберете, че предприемаческият капитал трябва да поевтинява. Ако си изясните, че в земеделието човек може да бъде само самозадоволяващ се производител и че именно самозадоволяването поражда това покачване на оценката на земеделските продукти (вж. рисунка 4), тогава можете да видите: при предприемаческия капитал, където господства принципът на даването в заем, не можем да бъдем самозадоволяващи се производители. Човек не може да се самозадоволява с капитал. Ако

днес искаме да съставим правилен баланс, трябва да изчисляваме в баланса онова, с което можем да се самозадоволяваме, точно по същия начин, както онова, което вземаме в заем. Следователно, тъй като тук (вж. рисунка 4) не можем да се самозадоволяваме, естествено, съществува и противоположната тенденция, тенденцията цените да спадат.

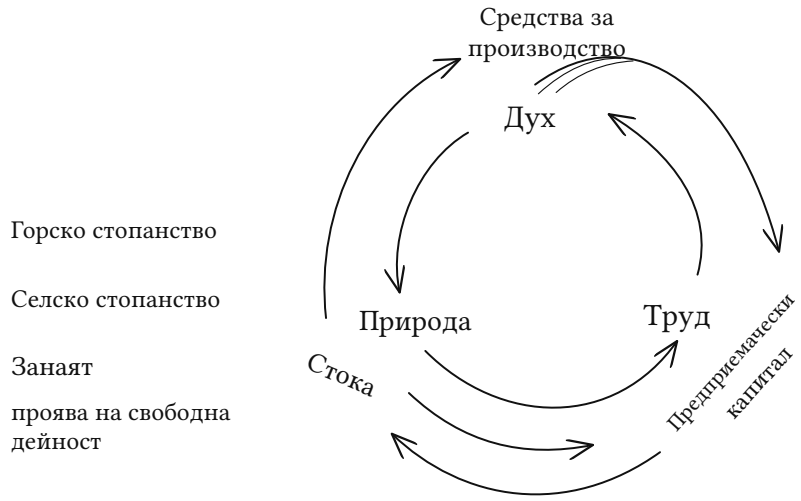
Тъкмо разбирането на тези отношения в народностопанския процес е същественото; защото от тях ще разберете, че установяването на правилни цени не е нещо толкова просто. Установяването на правилни цени непрекъснато се затруднява, защото, от една страна, на пазара се появяват неща, които всъщност искат да имат твърде висока цена, бих искал да кажа, а от друга страна, се появяват неща, които искат да имат твърде ниска цена. Но тъй като цената се получава чрез обмена, онова, което е по средата, също е непрекъснато изложено на смущения. Това действително можете да наблюдавате и в народностопанския процес: в същата степен, в която земеделските продукти и продуктите на горското стопанство поскъпват, поевтиняват продуктите, произведени чрез проява на свободна човешка дейност. Именно така възникват онези отношения на напрежение, които предизвикват социалните вълнения, които пораждат онова, което е неудовлетворително в социално отношение. И затова най-важният въпрос за ценообразуването е: как да стигнем дотам да уравновесим напрежението, което съществува при образуването на цените между оценяването на благата, възникващи от свободната човешка воля, и оценяването на онези блага, в чието създаване участва природата? Как да се справим с това напрежение? Как да уравновесим едната тенденция надолу с другата тенденция нагоре?

При разделението на труда възникват все по-разнообразни и по-разнообразни продукти. Достатъчно е да си спомните колко прости са продуктите, които се създават, да кажем, сред един народ от ловци, живеещ изцяло от горското стопанство. Тук всъщност трудностите на ценообразуването все още не играят голяма роля. Но когато към горското стопанство се прибави земеделието, тогава вече започват трудностите. Защото трудността е в разнообразието. И колкото повече и повече се разпространява разделението на труда и

с това се създават нови потребности, толкова повече нараства разнообразието на продуктите и толкова повече се натрупват трудностите на ценообразуването; защото, колкото повече продуктите, изделията се различават едни от други, толкова по-трудно е да се осъществи взаимното определяне на стойността им – а то може да бъде само взаимно. Това можете да го разберете от взаимното определяне на стойността при не особено разнообразни продукти, да кажем, при пшеницата, ръжта и други земеделски продукти. Проследете много дълъг период от време: ще установите, че съотношението при взаимното определяне на стойността между пшеницата, ръжта и други видове зърно остава доста стабилно. Ако пшеницата поскъпва, поскъпват и другите видове зърно; ако пшеницата поевтинява, поевтиняват и другите. Това се дължи на обстоятелството, че между тези продукти има съвсем малко различия. Ако разнообразието стане по-голямо, това вече съвсем не е така: поради събития в социалния организъм цената на някой продукт, който някой е свикнал да разменя срещу друг продукт, може рязко да скочи нагоре, а цената на другия може би да спадне. Представете си какво преразпределение в народностопанските отношения предизвиква това. Защото онова, което изобщо се извършва в народното стопанство, се основава много повече на взаимното покачване и спадане на цените, отколкото на каквото и да било друго. Именно на взаимното покачване и спадане на цените се основава онова, което внася трудностите на живота в народното стопанство. Дали в крайна сметка продуктите поскъпват, или поевтиняват като цяло – ако всички поскъпваха или поевтиняваха равномерно, това всъщност би интересувало хората твърде малко. Онова, което ги интересува, е, че продуктите поскъпват или поевтиняват в различна степен. Това е нещо, което сега, бихме искали да кажем, се проявява по трагичен начин чрез съвременните стопански отношения; понастоящем се стига до пълно размесване на човешкото общество, защото продуктите поскъпват и поевтиняват по най-различни начини – особено стойностите на самите пари се покачват и спадат, а в тях просто е съхранена предишна действителна стойност.

Но това ни води до разбирането, че трябва да разгледаме действащите в народностопанския организъм фактори и по друг начин. Изходихме от онова, което обичайната наука за народното стопанство изброява, когато се говори за факторите в един народностопански организъм, но видяхме, че всъщност нищо не може да се постигне с изброяването на природа, капитал и труд. Защото, ако към казаното по-рано добавите и днешното, ще видите, че ценовото оценяване на природните продукти не се осъществява при чисто народностопански отношения, а чрез правни отношения; че в оценяването на предприемаческия капитал участва свободната човешка воля с всичко онова, което тя разгръща, когато проявява дейност в обществения живот. Помислете само какво е нужно, за да се събере действително предприемачески капитал за нещо. Тук участва свободната човешка воля. В даването в заем участва свободната човешка воля. Може би не пряко. Разбира се, онзи, който иска да разполага със спестени средства, иска да ги вземе в заем; но дали някой изобщо спестява, или не, това вече е израз на волята. Свободната човешка воля участва тук по съвсем съществен начин. Но ако вземем това предвид, ще намерим и друго разчленяване на народностопанските фактори, различно от онова, което разглеждахме досега.

Досега ви дадох схематично разчленяване, в което ви показах: природата е налице, но стойност възниква чак чрез обработената природа, когато природата се движи към труда. А чрез труда стойност възниква чак когато той се движи към капитала или духа. И така възниква тенденцията за повторно връщане към природата, което може да се предотврати, като излишният капитал се пренасочва към свободни духовни начинания вместо към земята, където се фиксира; в тези начинания той изчезва, като от него остава само онази част, която, така да се каже, трябва да продължи да съществува като семе, за да може народностопанският процес да се поддържа.

Рисунка 5 · Табло 6

Има и още едно движение освен това, което тук (виж рисунка 5) върви отляво надясно и чрез което възникват обработена природа, организиран или разчленен труд и освободен капитал, който присъства и действа само в духовните начинания. Това е движението, което не води към оползотворяване така, че следващото да поема предходното, а върви в противоположната посока. Едното движение върви обратно на часовниковата стрелка, другото – по часовниковата стрелка. При едното движение нещо възниква, като предходният член, така да се каже, се намесва в следващия; при другото – като това, което тече насам (виж рисунка 5), поема онова, което тече натам, и сякаш го обгръща. Веднага ще разберете какво имам предвид. Ако вземете под внимание, че капиталът всъщност е осъществен дух в народностопанския процес, вместо капитал мога да напиша и дух, така че да имаме: природа, труд и дух.

Когато духът поеме обработената природа, когато не я въведе просто в народностопанския процес с движението напред, обратно на часовниковата стрелка, а я поеме, тогава възниква средството за производство. Защото средството за производство е нещо друго: всъщност то се движи в посока, съвсем противоположна на

движението на природния продукт, обработен за потребление. То е природен продукт, който духът приема, природен продукт, който духът трябва да има. От перото за писане, което имам като свое средство за производство, до най-сложните машини във фабриката средствата за производство са, така да се каже, природа, обхванатa от духа. Природата може да бъде обработена и насочена в тази посока: тогава тя става капитал; или да бъде насочена в другата посока: тогава тя се превръща в средство за производство.

Но също така онова, което се образува тук с помощта на средството за производство, може да продължи движението си и на свой ред да бъде прието от труда. Точно както тук духът приема природата, така и трудът може да приеме онова, което например е средство за производство в най-широкия смисъл. Когато трудът приеме средството за производство, когато следователно възникне връзка между средството за производство и труда, в тази връзка се намира предприемаческият капитал. Това е предприемаческият капитал. Така че, ако проследите този процес (виж рисунка 5), се получава движение, което съчетава средството за производство и предприемаческия капитал.

И ако това движение продължи, така че природата непрестанно да поема онова, което се произвежда с помощта на средство за производство и предприемачески капитал – сега обаче го поема друга част от природата, различна от онази при процеса на потребление, – чак тогава в народностопанския процес възниква онова, което всъщност е стоката. Защото стоката вече се поема от природния процес. Тя или се изяжда – тогава природата я поема в много голяма степен, – или загива, изразходва се – накратко, нещо става стока, като отново се връща към природата.

Така че можете да кажете: Сега проследихме движението, което се съдържа в целия народностопански процес и включва факторите: средство за производство, предприемачески капитал, стока. Тук (виж рисунка 5), на това място, разграничаването ще бъде извънредно трудно; защото при същинската размяна, тоест при покупката и продажбата, е извънредно трудно да се различи дали онова, което преминава от едната страна към другата, се движи в едната, или в другата посока, дали е стока, или нещо, което не може да се нарече

стока в истинския смисъл на думата. Защото как едно благо става стока? Ако исках да бъда съвсем точен в названията, всъщност би трябвало тук да напиша благо при движението в тази посока – обратно на часовниковата стрелка, – а при обратното движение би трябвало да напиша стока; защото благото е стока само в ръцете на търговеца, на продавача, който го предлага и сам не го използва.

И така, днес за мен беше важно преди всичко да усвоим понятия, които насочват към истинските отношения в народностопанския процес; под влияние на изопачените процеси тези отношения непрестанно започват да действат така, че народностопанският процес действително непрестанно търпи смущения. Непрестанното компенсиране на тези смущения е съществена част от задачата на народното стопанство. Днес хората много говорят, че би трябвало да се премахнат недъзите на народното стопанство, и донякъде таят мисълта: Тогава всичко ще бъде добре, тогава на Земята ще настъпи нещо като рай. – Но това е все едно да кажем: Иска ми се да изям толкова много, че после изобщо да няма нужда повече да ям. – Не мога да го направя, защото съм организъм, защото в него непрестанно трябва да се развиват възходящи и низходящи процеси. Тези възходящи и низходящи процеси трябва да съществуват в народното стопанство; от едната страна трябва да съществува тенденцията цените да се изопачават чрез образуването на рента, от другата страна трябва да съществува тенденцията цените да се понижават в посока към предприемаческия капитал. Тези тенденции непрестанно съществуват и трябва да бъдат обхванати, за да се постигат по възможност такива цени, при които изопачаванията винаги да са минимални.

За целта е необходимо чрез непосредствения човешки опит да схващаме народностопанския процес, така да се каже, в момента на възникването му и винаги да участваме в него. Това никога не може да направи отделният човек, нито пък общност, надхвърляща определена големина, например държавата; това могат да направят само асоциации, които израстват от самия стопански живот и затова могат и да действат въз основа на непосредствения жив стопански живот. Именно когато разглеждаме народностопанския процес от подчертано техническа гледна точка, стигаме до признанието, че

от самия стопански процес трябва да се образуват институциите, които обединяват хората така, че те да участват асоциативно в непосредствения жив процес и да могат да наблюдават какви тенденции съществуват и как може да им се противодейства.

Осма лекция

Дорнах, 31 юли 1922 г.

Днес ще трябва да се заемем и с поправянето на някои съществуващи понятия, които просто пречат на онзи, който иска да разглежда народното стопанство по същество, съобразно с действителността, а след това и да се включи с такъв възглед в хода на народностопанския живот. Науката за народното стопанство, която не може да оплоди и практическия живот, всъщност няма истинска стойност. А понятията, придобити от такава наука за народното стопанство, която само наблюдава, всъщност неизменно трябва да водят до известни неблагополучия.

След като може би вече сме разбрали, че при разглеждането на народното стопанство най-важен е въпросът за цената, сега трябва да разгледаме цената в смисъла, който показах: тя всъщност ни показва дали нещата в народностопанския организъм са в ред, или не – според това дали се повишава, спада или остава стабилна, или пък според известно усещане е прекалено висока или прекалено ниска за определени продукти. Защото именно това трябва да бъде задачата на асоциациите: по барометъра на ценовите равнища да установяват какво трябва да се направи в останалия народностопански живот.

Знаете, че според един възглед, господстващ в много кръгове, по въпроса за цената на практика не може да се направи нищо друго освен онова, което произтича от само себе си под въздействието на така наречените предлагане и търсене. Под натиска не на народностопанските факти, а по-скоро на социалните стремежи, които в по-ново време се проявяват все повече и повече, наистина беше разклатен възгледът, застъпван не само от Адам Смит, а и от твърде много други: че всъщност цената в народностопанския живот се регулира от само себе си под влиянието на предлагането и търсенето. Тук просто се твърди, че ако предлагането е прекалено голямо, това предлагане ще трябва да доведе до намаляването му, до това то да не се поддържа на същото равнище. И така от само себе си ще настъпи

регулиране на цените. Също така, ако търсенето е прекалено голямо или прекалено малко, ще трябва да настъпи регулиране сред производителите, за да не се произвежда прекалено малко или прекалено много. И с това се смята, че под влиянието на предлагането и търсенето на пазара цената се приближава, така да се каже, автоматично към известно стабилно състояние.

Въпросът обаче е дали с такъв възглед се движим само в теорията, в система от понятия, или с такъв възглед навлизаме в действителността. С този възглед несъмнено не навлизаме в нея; защото, щом разгледате по-отблизо тези понятия предлагане и търсене, веднага ще видите, че от народностопанска гледна точка изобщо е невъзможно дори да ги формулирате. Можете да ги формулирате от гледната точка на онези, които само наблюдават народното стопанство. Можете да изпратите хора на пазара и да ги оставите да наблюдават как действат предлагането и търсенето; но въпросът е дали с наблюдаваното навлизаме толкова дълбоко в хода на народностопанските процеси, че да можем да си послужим с такива понятия. А в действителност с такива понятия не разполагате с нищо, защото навсякъде пропускате онова, което стои зад процесите, които искате да обхванете с тези понятия. На пазара виждате как протичат предлагането и онова, което се нарича търсене; но това не обхваща нито онова, което стои зад предлагането, с което се срещам тук, нито онова, което на свой ред ще стои пред търсенето, когато то се появи. Именно там се намират действителните народностопански процеси, които на пазара само се струпват, бих казал. А това виждате най-добре по крайно крехкия характер на тези понятия.

Ако искаме да си изградим правилни понятия, тези понятия могат и трябва да бъдат подвижни по отношение на живота. Трябва да можем да разполагаме с такова понятие и да го пренасяме, така да се каже, от една област на действителността в друга, при което то трябва да се изменя; но понятието не бива да е такова, че да взривява само себе си. А понятието за предлагането, също както и понятието за търсенето, взривява само себе си. Защото нека приемем, че нещо е предлагане: Предлагане има, когато някой носи стоки на пазара и ги предлага на определена цена. Това е предлагане. Всеки може да

го твърди. Аз обаче твърдя: Не, това е търсене. – Когато някой носи стоки на пазара и иска да ги продаде, за него това е търсене на пари. Защото, щом не се задълбочаваме повече в народностопанската взаимовръзка, няма никаква разлика дали имам предлагане в стоки и търсене в пари, или идвам с търсенето в най-общия смисъл. Ако искам да проявя търсене, имам нужда от предлагане в пари.

Следователно предлагането в стоки е търсене в пари, а предлагането в пари е търсене в стоки. Това са народностопански реалности. Защото народностопанският процес, доколкото е размяна или търговия, изобщо не може да протича другояче освен така, че и при купувача, и при продавача да има предлагане и търсене; защото парите, с които купувачът разполага и които предлага, също трябва първо да се създадат в народностопанския процес, който стои зад самия купувач или зад търсенето, точно както трябва да се създаде стоката, която се явява като предлагане.

Следователно нямаме пред себе си реални понятия, ако вярваме, че цената се развива от взаимното отношение между онова, което обикновено наричаме предлагане и търсене:

$$P = f(an)$$

Табло 7*

Защото при такова разглеждане цената изобщо не се развива така, както я определят; тя несъмнено се развива и под влиянието на това дали онзи, който търси, може да предложи пари, или например в някакъв момент, според състоянието на народностопанския процес, не може да ги предложи за даден продукт. В народностопанския процес става дума не само за това да има известен брой стоки като предлагане, а и да има известен брой хора, които могат да предложат пари тъкмо за тези стоки. Това е нещо, което веднага ще ви покаже, че изобщо не може да се говори за взаимодействие на предлагането и търсенето.

И все пак, ако сега погледнем не понятията, които могат да бъдат образувани погрешно, а фактите, факта на пазара или дори факта на извънпазарната размяна на стоки и пари, тогава отново е несъмнено, че цената се развива между предлагането и търсенето – но и от двете

страни. И това отново е така; ако се придържаме само към факта, отново е така.

Само че предлагането, търсенето и цената са три фактора, които са първични и трите. Не става дума да запишем цена = функция на предлагането и търсенето и така, ако говоря математически, да разглеждаме a и n като променливи величини, а p, цената, като величина, която се получава от двете променливи; напротив, трябва по същия начин да разглеждаме a и n, предлагането и търсенето, и p, цената, като независими една от друга променливи и трябва да се приближим към някаква величина x – виждате, приближаваме се към една формула, – трябва да се приближим към една величина x. Не бива да вярваме, че имаме независими променливи само в a и n, а цената е функция на двете; имаме три независими една от друга величини, които влизат във взаимодействие помежду си и дават нещо ново. Цената се намира между предлагането и търсенето; но тя присъства по съвсем своеобразен начин.

$$x = f(anp)$$

Табло 7

Трябва да започнем цялото разглеждане от друга страна. Ако някъде на пазара видим, че тъкмо за тази област предлагането и търсенето са свързани така, както ги е видял например Адам Смит, това важи приблизително – и то не съвсем – за обращението на стоките от гледната точка на търговеца. Но съвсем не е вярно от гледната точка на потребителя и от гледната точка на производителя. Защото от гледната точка на потребителя важи нещо съвсем друго. Гледната точка на потребителя се определя от онова, с което той разполага. И между онова, с което потребителят разполага, и онова, което дава, се развива отношение, подобно на отношението, което се развива за търговеца между предлагането и търсенето: При потребителя има взаимодействие между цената и търсенето. Той търси по-малко, когато цената е прекалено висока за джоба му, и търси повече, когато цената е достатъчно ниска за джоба му. Като потребител той изобщо има предвид само цената и търсенето.

Така че казваме: При потребителя трябва да обръщаме повече внимание на взаимодействието между цената и търсенето. При търговеца трябва да обръщаме повече внимание на взаимодействието между предлагането и търсенето. А при производителя сега трябва да обръщаме внимание на взаимодействието между предлагането и цената. Защото по отношение на предлагането той се ръководи първоначално от цените, които са възможни в целия народностопански процес. Така че можем да наречем първото уравнение уравнение на търговеца:

$$p = f(an)$$

Адам Смит го обяви за валидно за цялото народно стопанство; за цялото народно стопанство то е погрешно. Защото можем да образуваме и следното уравнение: можем да разглеждаме предлагането, а, като функция на цената и търсенето; а търсенето можем да го разглеждаме като функция на предлагането и цената. Тогава в това уравнение n = функция на предлагането и цената имаме уравнението на производителя:

$$n = f(ap)$$

А в третото уравнение – предлагането е функция на цената и търсенето – имаме уравнението на потребителя:

$$a = f(pn)$$

Но все пак направихме тези уравнения качествено различни: тук а при потребителя е предлагане в пари, при производителя е предлагане в стоки, а при търговеца имаме работа с нещо, което всъщност се намира между парите и стоката.

Във всеки случай обаче виждате колко по-сложно трябва да се разглежда ходът на народното стопанство, отколкото се прави обикновено. Понеже хората искат, бих казал, толкова набързо да схващат понятията, днес всъщност изобщо няма истинска наука за народното стопанство. Но за да навлезем в реалността, в действителността, сега трябва да се запитаме: Кои са всички неща, които всъщност живеят в този народностопански ход, кои са всички неща, които всъщност живеят там?

Можем да кажем: При условията, в които живеем днес, онова, което придобивам за своите потребности, първо преминава в моята сфера – за притежанието и собствеността искам да говоря чак по-късно; сега искам да се изразя възможно най-неопределено, защото и така казаното обхваща нещата. – Давам пари или нещо, което съм произвел срещу пари – така обикновено протичат нещата, – но изчерпали ли сме с това всъщност пълната действителност на народностопанския ход? Бих могъл да придобия пари и стоки и по друг начин, освен като давам стока срещу пари или пари срещу стока. Да приемем, че ги откраднa. Крада: тогава също бих придобил нещо. И ако можех да крада в голям мащаб, както някога разбойническите главатари понякога са правили в продължение на десетилетия, за такъв случай би трябвало да се изгради съвсем друга наука за народното стопанство, различна от онази, която трябва да се изгради за нашето нравствено учение като цяло. Може да ви се стори твърде гротескен пример, когато казвам: Крада. – Но какво всъщност означава да крадеш? Да крадеш, означава: Да отнемеш нещо от някого, без той да е в състояние да се защити срещу това и без крадецът да сметне за полезно да вземе нещото срещу заплащане, срещу възнаграждение. – Сравнете сега например това понятие за кражба, което е придобило неблагороден смисъл, с онова, което на немски се обозначава с чуждица, с думата реквизирам. При определени обстоятелства се реквизира, отнема се нещо от хората, без да им се даде възнаграждение за него. И другаде в народностопанския процес се случва да се отнеме нещо от хората и те да не получат възнаграждение за него. Това са неща, които е достатъчно само да се посочат, иначе хората смятат, че искаме да агитираме. Тук обаче искам само да се занимавам с наука, да не агитирам. Да приемем, че някъде установя социален ред в една по-малка област и там премахна парите, като просто организирам набези с необходимите въоръжени сили; а хората, които имат нещо, биват поваляни и след това нещата им биват отнемани. Какво възпира това да се случи? Възпира го това, че другите може би биха се защитили – тогава трябва да имат средствата да се защитят срещу него, – или пък това, че не бих

го сметнал за полезно. Ако областта ми не беше голяма, не бих го сметнал за полезно.

Тук в народностопанския процес трябва да се намеси нещо друго. Не мога просто така да отнема нещо от някого. Защо не? Защото моите ближни трябва по някакъв начин да признаят, че имам право да го задържа. А по никакъв начин не се признава, че имам право да задържа онова, което съм придобил, като съм избил ближните си в околността. Какво се намесва тук? Тук се намесва правото. И изобщо не можете да разглеждате народностопанския процес, без навсякъде в него да се намесва правото. Онова, което се цели, изобщо не може нито да се обмисли от народностопанска гледна точка, нито да се осъществи народностопански, без правото да се намеси в народното стопанство. И ако вместо разменната търговия вземете търговията, улеснявана от парите, непосредствено виждате, че правото се намесва в народното стопанство. Защото как иначе изобщо би било възможно да дам срещу един чифт обувки не цилиндър, а да речем, двадесет марки, каквато и да е сумата – така че да имам обувките си, а той да има двадесет марки, – ако никой не признаваше тези двадесет марки, дори и да са в злато, за стойност, срещу която на свой ред се получава нещо? Ако те не бъдат влети в народностопанския процес в правилната форма, колкото и да сме натрупали от тях, никога не бихме имали никаква полза от тях. Следователно в мига, в който парите се появяват в народностопанския обмен, съвсем нагледно виждаме появата на правните фактори. Извънредно важно е да вземем това предвид; защото тук виждате, че всъщност първоначално целият социален организъм може да се разглежда само ако постепенно преминаваме от онова, което се извършва чисто стопански, към онова, което се извършва под влиянието на правото.

Но да приемем, че съм придобил от обущаря един чифт обувки и съм му дал двадесет марки. Тъкмо сега, точно след като ми е продал обувките си, този обущар би могъл да си спомни, че понякога по света обущарите са били и нещо друго освен обущари – Ханс Закс, Якоб Бьоме; и сега, след като е получил двадесетте марки, би могъл да помисли да направи с тях нещо съвсем друго, вместо да изработи един чифт нови ботуши. Би могъл да направи с тях нещо,

в което да вложи дарбата си, така че тези двадесет марки изведнъж да имат за него съвсем друга стойност от стойността на един чифт обувки. Защото в мига, в който сме превърнали стоката в пари, тоест всъщност в право, мога или да запазя правото – с двадесетте марки си купувам нещо равностойно на чифта обувки, – или с дарбата си да направя с парите нещо, чрез което се произвежда нещо съвсем ново в народностопанския процес. Тук се намесват човешките способности, тези човешки способности, които свободно израстват сред хората и се включват в онова, което съм придобил с парите като право, точно както парите като осъществяване на правото – в този смисъл – получават външно въплъщение в стоката. Но така въведохме правото и способностите на човека в целия този органичен процес, който досега предварително разглеждахме с думите: природа, обработена природа, после труд, разчленен от духа.

Следователно в самия народностопански процес намерихме разчленяване, което е тричленност. Само че след това ще трябва да мислим за тази тричленност по правилния начин.

Но когато разглеждаме народното стопанство, виждаме, че именно понеже току-що описаното са факти, в народното стопанство възникват известни реални невъзможности. Защото до едно право може да се стигне и чрез завоевание и други подобни действия, като имаме властта да си вземем правото. До едно право не винаги се стига само чрез размяна, а и като имаме възможността, властта да си вземем правото. Но тогава в правото, доколкото то съществува, имаме нещо, което изобщо не може да се сравнява със стоката. Между стоката и правото няма допирна точка. Но в нашия народностопански процес непрестанно се разменят стоки или паричната стойност на стоките срещу права. Именно когато плащаме, да речем, за земята – дори когато само с наема си заплащаме и стойността, която земята има днес, – заплащаме едно право със стока, съответно с парите, които сме получили за една стока, тоест във всеки случай заплащаме стойността на едно право със стокова стойност. И когато назначим учител, на когото даваме определена заплата, при известни обстоятелства заплащаме духовни способности със стокова стойност, със стойността на една стока или със съответната парична стойност. Така

че в народностопанския процес непрестанно се извършват размени между права и стоки, между способности и стоки, а също и между способности и права.

В народностопанския процес се разменят неща, които изобщо не са сравними помежду си. Помислете само за някого, който получава заплащане за изобретение, получава патент: първоначално получава стокова стойност като заплащане за една чисто духовна стойност. Няма абсолютно нищо, което би могло да служи тук като основа за сравнение. Тук се докосваме до един елемент, с който народностопанският процес добива още повече живот. А нещата стават особено сложни, когато въведем понятието труд.

Вече говорих, че в действителност наемният работник всъщност не получава онова, което обикновено се разбира под понятието заплата, а всъщност продава на предприемача резултата от своя труд до последната стотинка и получава заплащане за него; а предприемачът чак чрез конюнктурата придава на онова, което е купил от работника, същинската му стойност, една по-висока стойност. От народностопанска гледна точка печалбата тук не се извлича от труда като принадена стойност. По народностопански път не може да се стигне до такава преценка, може най-много да се стигне до нея чрез морална преценка. Печалбата се извлича благодарение на това, че работникът е в по-неблагоприятно социално положение и затова резултатите от труда му, които той продава, имат по-малка стойност на мястото, където ги продава, отколкото когато предприемачът, който е в друго положение, ги препродава. Той просто познава условията по-добре, може да продава по-добре. За отношението между работника и предприемача важи същото, което и за онзи, който отива на пазара и купува там някаква стока на някаква цена. Той трябва да я купи там. Защо? По простата причина, че условията му не позволяват, да речем, да си я купи някъде другаде. Някой друг може да я купи някъде другаде много по-евтино. Няма никаква разлика. От народностопанска гледна точка онова, което съществува между предприемача и наемния работник, е просто един вид пазар.

Но действително има известна разлика дали напълно осъзнавам, че това е така, или вярвам, че заплащам на работника труда му. Може

би бихте сметнали това за чисто теоретична разлика; но оставете един такъв възглед или два такива възгледа, оставете и единия, и другия да станат реалност, тогава ще видите как реалните народностопански отношения се променят при единия и при другия възглед; защото онова, което се извършва между хората, е и резултат от възгледите. Възгледите променят онова, което се извършва, според това как се променят самите те. Днес целият пролетариат изгражда агитацията си върху това, че трудът трябва да се заплаща подобаващо; но никъде не се заплаща труд, а винаги се заплащат само резултатите от труда. И ако това бъде разбрано в правилния смисъл, то би намерило израз и в действителните цени. Не може да се каже: Безразлично е дали нещо се нарича цена на стока, или заплата; защото в мига, в който се заговори за заплата, се вярва, че действително се заплаща труд. И тогава се стига до всички онези по-нататъшни вторични понятия, които свързват труда като такъв с други народностопански процеси, създаващи стойност, и социалните смутове възникват на погрешна основа. Социалните смутове имат основание дотолкова, доколкото възникват от усещания, от чувства. Чувствата и усещанията винаги в известно отношение имат право; но не можем да поправим онова, което трябва да поправим, ако нямаме правилните понятия. И фаталното в социалния живот е, че разминаванията често възникват по съвсем основателен начин, но поправките се извършват при погрешни понятия. И в най-дребните подробности хората развиват такива погрешни понятия, които след това се пренасят и върху цялостния възглед за народното стопанство и причиняват опустошения.

Вземете един съвсем прост пример: Един господин – искам да разкажа този пример от живота – веднъж ми каза: Много обичам да пиша картички с изгледи на приятелите си, доста много пощенски картички с изгледи. – Казах: Никак не обичам да пиша пощенски картички с изгледи, и то – това беше още по времето, когато нямах толкова много работа, колкото сега, – и то, казах, по народностопански причини. – Защо? – попита той. Казах: При всяка пощенска картичка с изглед, която пиша, неволно трябва да си помисля, че може би някой пощальон се изкачва чак до четвъртия етаж. Накратко, предизвиквам преразпределение в народностопанския

процес. Въпросът не е в труда на пощальона, но при пощальона е трудно да се разграничи извършената услуга от положения труд. А услугата трябва да се оцени. Следователно, ако обичам да пиша на приятелите си много пощенски картички с изгледи, увеличавам по неикономичен начин броя на услугите, които пощальоните трябва да извършват. – Той каза: Това не е народностопанско мислене; защото, ако се постанови, че един пощальон трябва да извършва само толкова и толкова услуги, тогава за многото пощенски картички с изгледи, които многото хора пишат, ще се назначат много нови пощальони и толкова и толкова пощальони ще получават своята заплата, своето заплащане. Следователно всъщност съм, каза той, благодетел на хората, които биват назначени. – Можах само да възразя: Но произвеждате ли и всичко онова, което ще ядат хората, назначени по този начин? Нали не увеличавате средствата за потребление; само извършвате преразпределение. Като се назначават повече пощальони, не се увеличават средствата за потребление.

Това е, което в отделния случай често поражда най-фрапиращите заблуди. Защото, ако някъде общинският съвет е събрание на такива господа – и това може да се случи; такива господа биха могли дори да станат министри и тогава това събрание би могло да бъде министерски съвет, – просто би се казало: Има толкова и толкова безработни, следователно строим нови сгради и други подобни неща и така хората получават работа. Така за следващите пет крачки сме се отървали от проблема, но не сме произвели нищо ново. Всички работници заедно нямат повече за ядене, отколкото са имали преди. Ако оставя едното блюдо на везните да се спусне, другото трябва да се вдигне. Следователно от другата страна трябва да е настъпила народностопанска беда, понеже съм предизвикал нещо само с една отделна мярка, а не чрез взаимносвързан народностопански процес. И ако умеехме да наблюдаваме, бихме могли да пресметнем: Ако провеждам социална реформа така, че просто давам хляб на хората без препитание, като нареждам да се строят нови сгради, оскъпявам едни или други артикули за известен брой други хора. Така че тъкмо в стопанската област се вижда как не бива да се мисли само за непосредственото, а всичко трябва да се мисли във взаимната му

връзка. И така, трябва да си кажем: Наистина е важно нещата да се мислят във взаимната им връзка.

Да мислим нещата във взаимната им връзка, съвсем не е толкова лесно в народностопанския процес просто защото народностопанският процес е нещо различно от научна система. Научната система може да присъства в своята цялост в отделния човек – може би присъства само в общи очертания, но може да присъства в отделния човек, – народностопанският процес никога не може да протече в своята цялост в отделния човек, а може да се отрази единствено там, където си взаимодействат преценките на хората, които участват в най-различните области.

За онова, което току-що ви изложих, изобщо няма друга възможност да се стигне до реална преценка освен по асоциативен път – не до теоретична, а до реална преценка. С други думи: ако имате тези три уравнения (вж. с. 114), то онзи, който познава единствено и само практиките на търговеца, винаги ще има в ума си първото уравнение, ще действа под влиянието на това уравнение и следователно ще може да познава онова, което е под влиянието на това уравнение. Също така потребителят, който следи потреблението с разсъдъка си, ще знае всичко, което е под влиянието на второто уравнение. А производителят ще знае всичко, което е под влиянието на третото уравнение. Но ще кажете: хората все пак не са толкова глупави, че да не могат да мислят и отвъд своя кръгозор; дори някой да е само потребител или само търговец, той все пак може да мисли и отвъд своя кръгозор – нали не сме хора с тесен местен кръгозор, както не сме и политици с тесен местен кръгозор. – Това дори трябва да се прави, доколкото става дума за светогледа. Но за да имате надеждни познания за онова, което се случва, да речем, в търговията, няма друг път освен да участвате в търговията и да търгувате. Няма друг път. За това няма теории. Теориите могат да бъдат интересни – но въпросът не е да знаете как се търгува изобщо, а да знаете как продуктите се движат насам-натам в Базел и околността му. И ако знаете това, то още не означава, че знаете как продуктите се движат насам-натам в Лугано. И така, въпросът не е да знаете нещо за нещата изобщо, а да знаете нещо в определена област. И също така, дори да можете

да си изградите обоснована преценка за това на каква по-висока или по-ниска цена могат да се произвеждат коси или други земеделски машини, с това все още далеч не знаете на какви цени могат да се произвеждат, да речем, винтове или други подобни неща.

Преценката, която трябва да се състави в стопанския живот, трябва да се състави въз основа на непосредствената конкретна действителност. А това може да стане само ако се създадат асоциации за определени области, чийто размер – както видяхме – произтича от народностопанския процес, като в тях участват в равномерно съотношение представители на най-различните отрасли и от трите области на стопанския живот: производството, потреблението и обращението. Бих искал да кажа, че всъщност е извънредно тъжно как в наше време не се намира разбиране за нещо, което по същество е толкова просто и толкова съобразено с естеството на нещата. Защото щом действително се намери разбиране, това може да се осъществи не чак до вдругиден, а още до утре. Защото не става дума да се извършват радикални преобразувания, а в отделните случаи да се търси асоциативното обединение. За целта е нужно само да се прояви воля и да се постигне разбиране. Тъкмо това в действителност ни засяга толкова болезнено и тъкмо тук народностопанското мислене по определен начин съвпада с моралното и бих искал да кажа, с религиозното; защото например ми е съвсем непонятно как едно такова народностопанско разглеждане е могло да остане незабелязано, да речем, от онези, които официално се грижат за религиозните потребности на света. Защото няма съмнение, че през по-новото време се оказа, че хората вече не са се справяли с народностопанските ни отношения и че фактите са надхвърлили онова, с което са можели да се справят, така че пред нас стои преди всичко въпросът: как можем да се справим с това? – Но с него трябва да се справят хора и трябва да се справят хора в асоциации. В края на едно сравнително сериозно разглеждане не искам да се шегувам, а бих искал да кажа: нашата наука за народното стопанство се е развила така, че в своите възгледи не е извървяла онзи път, който е изминат от разменното стопанство към паричното стопанство и към стопанството на способностите. С понятията си тя все още се движи в разменното стопанство и все

още разглежда парите така, сякаш те са само един вид заместител на размяната. Хората не признават това; но то се съдържа в действителните теории. И така се получава, че в по-старите стопански системи, макар днес те вече да не могат да ни бъдат симпатични, се е извършвала размяна, после са дошли парите и тогава само чрез промяна на гласната немската дума за размяна се е превърнала в немската дума за заблуда – както казах, не искам да се шегувам, тук действа геният на езика, – и всичко е станало неясно: днес се заблуждаваме относно всевъзможни народностопански процеси. От размяната е станала заблуда. Не умишлено измамване, а помътняване на всички процеси. И тепърва трябва отново да разберем как народностопанските процеси протичат отвътре.

Девета лекция

Дорнах, 1 август 1922 г.

Формулите, които вчера се опитах да представя, разбира се, не са математически формули, а са формули като онези, за които вече говорих по-рано и които всъщност трябва да бъдат проверени в живота. И не само това, а трябва да бъдат схванати така, че действително да живеят в народното стопанство.

Днес трябва да ви кажа някои неща, които постепенно могат да доведат до разбирането как тези неща живеят в народното стопанство. Ако просто обърнем внимание на това, че всичко, което циркулира в целия народностопански процес, трябва да има определена стойност, то от друга страна трябва все пак отново да си изясним, че в народностопанския организъм може да има някои неща, чиято стойност не се изразява непосредствено в процесите на народното стопанство.

Искам да ви изясня това с един пример, който след това ще ни доведе до разглеждането на още някои народностопански понятия. Унру е представил много хубаво в книгите си за народното стопанство такива неща, които разкриват, така да се каже, по-скрити народностопански връзки. Тук привеждам само онова, което после сам проследих и за което мога да кажа, че се потвърждава единствено от наблюдението, макар мисленето на Унру да е изцяло проникнато от възгледите за държавното стопанство и той на свой ред да не умее да свърже нещата по съответния начин, тъй като всъщност мисли политически, а не стопански.

Например цената на ръжта в определени области на Средна Европа може да насочи вниманието ни към това колко сложно протичат нещата в народностопанския процес. Ако слушате едрите земеделци, много често ще ги чуете да казват: при тази цена от ръжта нищо не се печели; напротив, при тази цена от ръжта се губи. – Какво всъщност се има предвид с това? На първо място се има предвид, че тези хора не могат да продават ръжта така, както трябва да се продава онова, чиято цена днес по правило се състои например – поне в основната

си част – от цените на суровините, от производствените разходи и от определена печалба. Ако разглеждаме по този начин цените на ръжта, просто ще установим, че те не съответстват на производствените разходи с добавена печалба. Те са далеч под тях. И ако съставяме по този начин баланса на някое земеделско стопанство, като просто вписваме ръжта по пазарните ѝ цени, просто ще впишем стойности, които неизбежно ще се отразят отрицателно на баланса. Както казах, можем да проследим нещата и е абсолютно вярно, че се продава, както бихме могли да кажем, под цената. Но всъщност това не може да бъде така в действителност. Невъзможно е в действителност да става така. А външно това несъмнено става. Работата е следната: ръжта дава не само зърното, но и сламата. Такива земеделци, които продават ръженото зърно под цената, продават само съвсем малка част от сламата. Използват я в собственото си земеделско стопанство. Използват я най-вече за нуждите на добитъка. И тогава съставят баланса си така, че онова, което губят от ръжта, го компенсират с тора, който получават от животните. А този тор е най-добрият тор, който може да се получи за земеделското стопанство. Той е извънредно богат на бактерии. И по този начин всъщност получават тора отново като дар – като дар от гледна точка на баланса. Така действително може да се постигне правилно уравновесяване на баланса.

Виждате, тук има нещо, което ни принуждава да въведем едно народностопанско понятие, извънредно важно и твърде слабо вземано предвид в литературата за народното стопанство. Понятието, което бих искал да въведа тук, е понятието за вътрешно стопанство в рамките на народното стопанство. И така, бих искал да използвам названието вътрешно стопанство за разлика от общото народно стопанство, когато едно стопанство извършва стопанска дейност в собствените си рамки, тоест обменя продуктите си вътре в себе си, така че те не се продават навън и не се купуват отвън, а циркулират в самото стопанство. Където се води вътрешно стопанство, несъмнено съществува възможността продуктите да се продават дори под цената, която иначе е необходима от народностопанска гледна точка. Естествено, така ценообразуването в една народностопанска област се разгръща като извънредно сложна поредица от факти.

Но ако тръгнем от тези връзки, които, както казах, и икономисти вече са забелязали като факти, можем да преминем към друга поредица от факти, която вече засегнах от определена гледна точка, но която сега трябва да бъде разгледана и от друга гледна точка. Защото преди няколко дни ви казах, че народностопанските връзки не могат да се обхванат с поглед просто така. Нека си представим, както казах, един обущар, който се разболява и попада на неумел лекар: той остава болен три седмици и не може да произвежда обувки; следователно обувките, които би произвел за три седмици, се губят за народностопанското обращение. Тогава ви казах: ако попадне на умел лекар, който го излекува за осем дни, и така обущарят може в продължение на четиринадесет дни да произвежда обувките си, можем да поставим въпроса: кой сега, погледнато от народностопанска гледна точка, е произвел обувките? – Погледнато от народностопанска гледна точка, в този момент от народностопанския процес несъмнено лекарят ги е произвел. В това изобщо няма съмнение.

Но тук има и нещо друго, а именно възниква въпросът дали лекарят е получил и заплащане за тях. Лекарят обаче не е получил заплащане за тях. Защото бихте могли да направите следната сметка: да изчислите по пазарни цени стойността на обувките, които лекарят е произвел, и в баланс за малко по-дълъг период да я съпоставите с разходите за неговото обучение; тогава бихте видели, че тези разходи вероятно не биха се различавали много от стойността на всички обувки, които е произвел, на всички елени, които е застрелял – защото, както е известно, лекарите невинаги откъсват от всекидневния живот само за осем дни онзи, който иначе би бил откъснат от него за три седмици. Но във всеки случай, както и да изглежда тогава общият баланс, не бихме съставили правилно народностопанската сметка, ако не съпоставим разходите за обучението на лекаря със стойността на обувките, които произвежда, на елените, които застрелва, когато излекува по-бързо един ловец, на житото, което жъне, и така нататък. Само че народностопанският процес тук, разбира се, е много сложен и плащането също се оказва нещо извънредно сложно.

От това можете да видите, че съвсем не е толкова сигурно дали на дадено място в народностопанския процес може да се каже откъде всъщност се плаща нещо. Понякога трябва да се отиде далеч, за да се установи откъде се плаща нещо. Който търси пълна простота без усложнения в народностопанския процес, той никога няма да стигне до народностопански възгледи, които по някакъв начин да съответстват на действителността. Никога няма да стигне до онова, за което казах: то всъщност стои зад формулите – цена, предлагане, търсене и така нататък. Той няма да стигне до това. А трябва да се стигне до него. Но тъкмо това прави особено трудно народностопанският процес да се оцени правилно, защото, да речем, приходите понякога са твърде далеч от разходите и по тази причина не е толкова лесно в целия народностопански процес да се разбере какво е платено, купено, какво е дадено в заем и какво е дарено. Защото нека сега приемем, че се осъществява онова, за което говорих преди няколко дни: капиталите, които възникват по някакъв начин, се отклоняват от натрупването в земята и се насочват към духовната култура; тогава това може да стане например чрез учредяването на стипендии и фондации. Ето ви дарения. И така, едва сега в обширната си счетоводна отчетност, която обаче обхваща действителното народно стопанство, можете да видите следното: от едната страна в стойността на обувките, които лекарят произвежда през тези две седмици, може би е записано перо, което от другата страна трябва да търсите в графата за дарения, ако той например е имал стипендия, получавал е средства от фондация.

Накратко, като изхождате оттук, можете да поставите сериозния въпрос: кои всъщност са най-производителните пренасочвания на капитал в народностопанския процес, най-производителните от всички? – И ако проследите по-нататък такива връзки, каквито току-що ви представих, ако проследите особено каква част от наличните капитали може да отиде за фондации, за стипендии, за други блага на духовната култура, които после на свой ред оплодотворяват цялото предприемачество, цялото духовно производство, тогава ще установите, че най-плодотворното в народностопанския процес са тъкмо даренията и че всъщност до действително здрав народностопански

процес може да се стигне само ако хората, първо, имат възможност да разполагат с нещо за даряване и второ, имат добрата воля и да дарят по разумен начин онова, което е за даряване. Така тук стигаме до нещо, което се включва по своеобразен начин в народното стопанство.

И любопитното тук не може да се извлече от понятията, а може да ви го даде само богатият опит; но колкото повече проследявате нещата, толкова повече ще ви го дава богатият опит – и дори бих ви препоръчал да се опитате да насочите много теми за дисертации тъкмо към въпроса: какво става с даренията в народностопанския процес? – Тогава ще установите, че даренията са най-производителното от всичко, така че дарствените капитали са най-производителното в народностопанския процес. По-малко производителни в народностопанския процес са заемните капитали, а най-непроизводително в народностопанския процес е онова, което е непосредствено свързано с покупката и продажбата. Онова, което се плаща непосредствено при покупката и продажбата, е най-безплодното в народностопанския процес. Онова, което се основава на даването в заем, което следователно влиза в народностопанския процес чрез функцията на заемния капитал, е, бихме искали да кажем, със средна производителност. Онова, което влиза чрез даренията, е с най-голяма производителност дори само защото действително се спестява трудът, който иначе трябва да се положи, за да се придобие съответното нещо, което тук се дарява – тоест не са нужни постиженията на този труд. Дарява се онова, което излиза като налично от народностопанския процес и би навредило на народностопанския процес, ако се натрупва в земята.

Така можем да видим, че в даден момент от развитието народностопанският процес изобщо не дава сведения за самия себе си, а непременно трябва да се вземат предвид предходното и последващото. Но предходното и последващото със сигурност не могат да се вземат предвид, ако не се предоставят на преценката на хората, които се обединяват асоциативно и следователно могат да имат съответно разбиране и за миналото, и за бъдещето. Виждате, народностопанският процес трябва да се изгради върху разбирането на хората, които участват в народното стопанство. Това се вижда и от тези неща.

Изобщо е трудно просто така да се прецени какво е участието на отделните фактори на народностопанския процес в целия човешки живот, доколкото той е материален.

От определена гледна точка в народностопанския процес можем да говорим за търговски капитал, за заемен капитал и за промишлен капитал. С това деление на търговски капитал, заемен капитал и промишлен капитал приблизително се изчерпва капиталът в обращение. В народностопанския процес тези три неща се срещат по най-различни начини: търговският капитал, заемният капитал и промишленият капитал. И наистина е извънредно трудно в един народностопански процес, който протича в рамките на едно по-голямо цяло, да се каже какъв е в количествено изражение делът на заемния, промишления и търговския капитал в народностопанския разцвет – защото навсякъде из народностопанския процес са пръснати такива вътрешни стопанства, каквито разгледах днес чрез един пример. Но все пак постепенно могат да се изградят устойчиви понятия, ако при разглеждането на тези неща разширим кръгозора си.

Нека първо погледнем цели народни стопанства, държавни стопанства, както трябва да кажем според по-новия стопански живот. Да вземем например Франция. Посочвам я само като пример. И така, имаме Франция. Можем да наблюдаваме как действа заемният капитал в стопанския процес в голям мащаб по примера на Франция в цялата ѝ обвързаност със световното стопанство – особено по това каква беше тя преди войната и как след това се прояви чрез въздействията си през войната. Франция всъщност винаги е имала, бихме искали да кажем, известна склонност действително да влага заемния капитал, тоест да се отнася към заемния капитал като към заемен капитал. Знаете, че в случая с Франция при отпускането на заеми както на Русия, така и на Турция се разигра всичко онова, което после проникна в политическата област и по което толкова ясно можеха да се видят вредите от обвързването на стопанския и правния живот, тоест всъщност на политическия живот. Франция изнесе извънредно много заемен капитал в Русия и Турция. Дори в Германия, макар иначе като цяло Франция всъщност никога да не беше особено добре настроена към Германия, беше изнесен френски заемен капитал,

например в началото на строежа на Багдадската железница, когато Англия се оттегли; но Франция все пак даде заемен капитал на хората, например Сименс и Гвинер, които стояха начело на това начинание. И така, Франция всъщност беше главно страна, която даваше в заем, така че можеше да се види как заемният капитал всъщност се вплита в целия народностопански процес.

Тук изобщо не искам да говоря в полза на нещо или против нещо, а само да изложа нещата обективно. Чрез едно външно историческо явление действително можете да видите какви интереси всъщност има заемният капитал. Ако насочим погледа си, да речем, към частни стопанства, навсякъде без изключение ще установим: частният стопанин ще бъде миролюбив човек, защото при всички обстоятелства знае, че ако е предоставил заемния си капитал и войната премине като вихър през стопанските връзки, делата му, свързани с лихвите, ще се разстроят. Всички икономисти също приемат, че хората, които дават в заем, са миролюбиви хора. Тъкмо това е и причината винаги да е възможно за Франция да се каже, че няма вина за войната. Това може да се каже по простата причина, че за да се докаже, че във Франция войната не е била желана, е достатъчно да се посочат интересите на дребните рентиери, а не интересите на онези, които са тласкали към войната. Във Франция на заден план винаги са хората, които изобщо не са искали войната. Тъкмо този исторически факт може да ни покаже в голям мащаб онова, което обаче несъмнено съществува и в малък мащаб: даващият в заем, тоест онзи, който разполага със заемен капитал и може да предоставя заемен капитал, всъщност е човек, който би искал по възможност да се предотвратят смущенията в стопанството, предизвиквани от събития, които сами не принадлежат към стопанството, както и от такива събития вътре в самото стопанство, които предизвикват особено силни сътресения в стопанския живот. Онзи, който има заемен капитал за предоставяне, още повече ще обича онова, което преживява, да протича спокойно, тъй като иска в общи линии да си спести собствената преценка и предпочита да разчита на това да му кажат: тук или там парите са вложени добре. – В наше време, когато обществената преценка наистина има много високо мнение за себе си, но всъщност почти липсва,

в това наше време можем да кажем, че същевременно възможността да се предоставя заемен капитал, е свързана с извънредно силна вяра в авторитета в стопанския живот и в живота изобщо. А това на свой ред извънредно силно замъглява стопанската преценка. Лесно получават пари назаем онези хора, които по някакъв начин носят печат на одобрение или нещо подобно. Личен кредит охотно се отпуска на онзи, който по някакъв начин носи печат на одобрение. По това се решава въпросът. И нали според това дали изобщо се култивира този принцип на авторитета, или не, виждаме също как в стопанския живот могат да се включат с производителна дейност или хората с по-големи лични способности, или онези, които стават например търговски съветници не поради способностите си, а по други връзки – каквито, казват, също има. Ако онези, които са станали търговски съветници чрез други връзки, могат да се включат в стопанския живот, нещата ще вървят по друг начин, отколкото ако за уреждането им се разчита само на това личните способности да бъдат разпознати чрез чисто обществена преценка. Тук в стопанския живот отново се намесва нещо, което не може да се схване съвсем ясно. Напоследък в една определена общност стана прекалено обичайно да се употребява една дума навсякъде, където понятията вече не стигат, и затова напоследък на различни места твърде често ми звучеше в ушите думата „импондерабилии“. Искам изрично да подчертая, че тук бих искал да избегна тази дума и да посоча как онова, което е по-праволинейно, се разклонява в нещо, което ще трябва да проследяваме по малко по-криволичещи пътища; но не е нужно веднага навсякъде да се появява терминът „импондерабилии“, както напоследък трябваше до втръсване да се слуша ту на едно, ту на друго място. Засега това е един малък поглед към заемния капитал.

Ако преминем към промишления капитал и искаме да изучим промишления капитал в неговата същност – макар съдбата на този промишлен капитал да не е била особено радостна, – ще можем извънредно добре да изучим функцията на промишления капитал особено в подема на промишлеността в Германия през десетилетията преди войната. Ще можем да го направим особено добре още поради това, че под влиянието на предприемаческия дух промишленият

капитал действително се образуваше чрез пряко превръщане на заемния капитал – в Германия през последните десетилетия преди войната повече, отколкото където и да било другаде по света. Напълно вярно е онова, което споменах тук още в най-първата лекция: например в Англия търговският капитал постепенно се превърна в промишлен капитал, защото в Англия индустриализмът се развиде от търговията по-бавно, отколкото в Германия, където израсна с огромна бързина, така че, ако искаме да изучим онова, което, бих искал да кажа, представлява индустриализъм в чист вид, можем да го изучим особено в германското народно стопанство – а той е в чист вид, когато превръща в промишлен капитал не търговския капитал, а заемния капитал.

Промишленият капитал всъщност действително е поставен между, бих искал да кажа, два буфера. Единият буфер е суровината, другият са пазарите. Промишленият капитал трябва по възможност да търси източниците на суровини и по възможност да организира пазарите. Това вече не може толкова лесно да се изучи по германската промишленост. В германския индустриализъм можете по-скоро да изучите от чисто народностопанска гледна точка как промишленият капитал, бих искал да кажа, работи сам по себе си; но все пак всъщност навсякъде можете да изучите как той стои между двата буфера, защото появата на индустриализма във всички страни през деветнадесети век и в началото на двадесети век има значение за народностопанския живот. Нужно е само да потърсите правилните факти от стопанския живот. Тогава, ако разглеждате по-малки стопански области, ще се окаже, че за определяне на понятията, за характеризиране на понятията трябва да търсите извънредно трудни пътища – и както казах, добре е тъкмо посоката, ориентацията, нужна за понятията ни, да се показва чрез такива лесни за обхващане неща. Тези пътища стават по-лесни за вас, когато разглеждате стопанствата в голям мащаб и по тях си изграждате възгледи за това как при разработването на източниците на суровини по правило най-силно се прилагат на практика тъкмо понятията за власт и понятията за власт, които понякога са маскирани като правни понятия. Можем да изучим това в голям мащаб, да речем, по Бурската война, при

която по същество ставаше дума да се осигури достъп до благородни метали. Това беше истинска война за суровини. Тя наистина винаги се представяше под някаква маска, но беше истинска война за суровини. После имате пример как стопанският живот се разгръща по политически начин, като преминава в политиката, във властта, да речем, във военните начинания на Белгия, за да получи слонова кост и каучук от държавата Конго. Тук можете да видите как в народното стопанство се разработват източниците на суровини. Или вземете начина, по който Северна Америка придоби испанските владения в Западна Индия, защото там търсеше източниците на суровини за захар. И така, навсякъде можем да видим как търсенето на суровината лесно тласка чисто стопанското в едната посока към политиката, тласка го към разгръщане на властта. Това е едната страна, единият буфер, бих искал да кажа.

Друго е положението с търсенето на пазари. И лесно може да се докаже чрез историята, че търсенето на пазари не води по същия начин към политическия живот. Просто разгръщането на властта не израства по същия начин от човешката природа. Един драстичен пример все пак трябва да се потърси през деветнадесети век, когато в така наречената Опиумна война Англия завладя китайския пазар за опиум. Но дори тогава войната не вървеше толкова лесно, а и мирната политика, бих искал да кажа, имаше думата: когато работата се нажежи, се намериха сто четиридесет и един лекари, които дадоха експертно становище, че употребата на опиум не вреди повече от употребата на тютюн и чай. И така, тук се намесваше политиката, мирната политика; но политиката винаги е трудно да се държи настрана. Знаете изречението на Клаузевиц, че войната била продължение на политиката с други средства. Такива определения винаги могат да се дават: защото с този начин на определяне може да се оправдае например и изречението, че разводът е продължение на брака с други средства. Наистина, ако се действа с тази логика, най-различни житейски връзки могат да се поставят в една или друга светлина и после хората се възхищават на това. Забавното е, че всеки го забелязва, когато кажа: разводът е продължение на брака с други средства. Тук всеки забелязва как стоят нещата. Но когато

навсякъде се декламира: войната е продължение на политиката с други средства – тогава хората не забелязват странността на логиката, а ѝ се възхищават. Ако се прилага такава логика, особено в народното стопанство, никога няма да се напредне и с една крачка чрез подобни определения – това бих искал да кажа от методологична гледна точка. Ако разгледаме този друг буфер, търсенето на пазари, наистина трябва да си кажем: при търсенето на пазари съществено по-голяма роля играе човешката съобразителност, която се движи между полюсите на хитростта, лукавството и мъдрото народностопанско ръководство. И трите вида се срещат в голяма степен при организирането на пазарите така, както ги устроиха по-специално големите народностопански области, в каквито се превърнаха самите държави след свързването на политиката със стопанството; при това самите държави проявяваха твърде много както мъдрост в ръководството, така и лукавство, съобразителност, хитрост и така нататък. Така че едва когато разгледаме тези неща в голям мащаб, всъщност можем да си изградим нагледните понятия, които искаме да развием за отделните по-малки стопански области – понятия за връзката между отделното промишлено предприятие и източниците на суровини, за отношението му към тях и към пазара.

Ако искаме да изучим функцията на търговския капитал, добре е да изучим Англия, и то предимно през онова време, когато Англия постигна големия си стопански напредък чрез търговията, с което търговският капитал непрестанно се увеличаваше, така че всъщност Англия съвсем плавно и постепенно навлезе в по-новия индустриализъм. По времето, когато индустриализмът преобразува всичко, Англия вече имаше своя търговски капитал, така че за по-ранни времена търговският капитал може да се изучава по Англия. За по-нови времена особено Маркс искаше да изучи народностопанската функция на индустриализма в Англия; но ако се върнем към по-стари времена, които предхождат тъкмо създаването на съвременния индустриализъм, към последните десетилетия на осемнадесети век, тогава ще намерим функцията на търговския капитал особено в стопанската съдба на Англия. И тук наистина трябва да кажем, че съществено все пак винаги е конкуренцията, независимо дали тя

се проявява повече или по-малко открито, или скрито – както в голямото народно стопанство, когато то е изградено главно върху търговията, така и вътре в самата търговия. Несъмнено чрез въвеждането на всевъзможни понятия за почтеност тя може да бъде много честна. Но все пак си остава конкуренция. Защото на това, че търговският капитал води до натрупване, все пак се основава онова, на което се основава тъкмо производителността в търговията и чрез което тъкмо търговският капитал може да се използва в народностопанския процес така, че после да действа например като промишлен капитал, а това натрупване е немислимо без конкуренция. Така че ще изучим функцията на търговския капитал особено добре, ако насочим вниманието си към функцията на конкуренцията в народностопанския живот.

Но същевременно с тези неща са свързани и историческите преобразувания. Напълно можем да кажем, че ако разглеждаме постепенно възникващото световно стопанство като едно цяло – а преди войната то до голяма степен беше такова, – приблизително до първата третина на деветнадесети век най-видната роля в стопанския живот играеха стопанските процеси на търговията и промишлеността.

Разцветът, бих искал да кажа, класическата епоха на заемния капитал настъпи всъщност чак през 19. век, и то всъщност чак към втората третина на 19. век. И с това в историческото развитие се появяват институциите, които служат най-вече за отпускане на заеми, появява се банковото дело. Така че класическата епоха на заемния капитал, а с нея и разгръщането на банковото дело, обхваща последните две третини на 19. век и първите десетилетия на 20. век. С развитието на банковото дело все повече се развива и кредитирането като онова, което, бих искал да кажа, се включва като първи фактор в народностопанския процес. Но същевременно тъкмо при кредитирането се прояви нещо съвсем особено: с разрастването на банковото дело кредитирането в голям мащаб всъщност отне на човека властта над паричното обращение; постепенно процесът на паричното обращение започна да протича – наистина не намирам друг израз – безлично; така действително настъпи времето, за което

вече споменах в първата лекция, когато парите сами извършват стопанска дейност, а човекът е ту горе, ту долу в зависимост от това как бива въвлечен в целия този поток на паричното стопанство. А той бива въвлечен много повече, отколкото всъщност си мисли; защото тъкмо през последните десетилетия на 19. век паричното обращение се обективизира, стана безлично. С това стигам – а понеже в народното стопанство е важно целият живот да се преценява непредубедено, трябва да се хвърля поглед върху целия живот, – с това стигам до едно своеобразно явление на 19. век, особено към края му, до явление, което отначало изглежда психологическо, но после играе голяма народностопанска роля: явленията в живота се зараждат от сили, които са съвсем реални в жизнените взаимовръзки, а после продължават да се търкалят сякаш по силата на някаква социална инерция, както една топка продължава да се търкаля, след като съм я засилил, и това търкаляне продължава дори когато първоначалните импулси вече не действат в самите явления. Така в заемната система все още имаше същински народностопански импулси и през първата третина на 19. век. Тогава чрез банковото дело тези народностопански импулси започват да се превръщат в чисто финансовостопански импулси. С това всичко става не само безлично, но дори неестествено; всичко бива въвлечено в паричния поток, който сам се движи. Парично стопанство без природен и личен субект – към това се насочи към края на 19. век онова, което първоначално се опираше изцяло на личния и природния субект.

И своеобразното е, че тази стопанска дейност без субект, това парично обращение без субект се съпровожда от друго явление. То е следното: държавите наистина започнаха да извършват стопанска дейност, водени от стопански импулси; например подтикнати от стопански импулси, се опитаха да колонизират. Утре ще видим какво влияние има това колонизиране върху стопанския живот; при това трябва да се разгледа и деколонизирането. Например в един реален стопански процес много добре можем да наблюдаваме какво значение има колонизирането за Англия; всъщност Англия почти никога не е излизала извън колонизирането, тоест, да речем, извън империализма с обективно съдържание. Под империалистическо

разширяване имам предвид включването на действително стопанско съдържание. Но ако разгледате например германското колонизиране – достатъчно е да прегледате колониалните баланси, – ще видите, че отначало германското колонизиране е имало изцяло отрицателен баланс. Само съвсем малки територии са отчитали положителен баланс. Но и в други държави постепенно се е промъкнала поне тенденцията просто да се разрастват чрез колонии. Отделни хора, като Хилфердинг в книгата му „Финансовият капитал“, излязла във Виена през 1910 г., са нарекли това „империализъм без обект“.

И така, можете да говорите за тези две явления като за извънредно поучителни явления на новото време: от една страна, за паричното обращение без субект както в природно, така и в лично отношение, а от друга страна, за империализма без обект в голямото стопанство. Това са две явления, които в новото време се проявяват така, сякаш в цялата взаимовръзка едното е обусловило другото. Може да се каже: можем да тръгнем от нещо чисто психологическо; но по-нататък то става стопанско; защото, когато имаме непроизводителни колонии, трябва да покриваме загубите. Следователно после то вече се намесва в стопанския живот. Ето това бяха нещата, които трябваше да обсъдим днес.

Десета лекция

Дорнах, 2 август 1922 г.

Днес е необходимо тук да обсъдим нещо, за което още вчера бе загатнато пред някои от вас. Това е отношението между народностопанския труд и онова, което лежи в основата на процеса, при който чрез обработване природата се превръща в обект с народностопанска стойност. По-нататък организираният или разчленението труд бива поет в известен смисъл от капитала, който после се еманципира и преминава изцяло, бихме искали да кажем, в свободната духовност. Оттук можете да заключите, че в труда нямаме нещо с непосредствена народностопанска стойност – това вече обяснихме, – но в труда имаме онова, което движи народностопанската стойност. Природният продукт като такъв влиза в народностопанското обращение чрез това, че се обработва. А обработването, което му придава стойност, всъщност е причината обектът с народностопанска стойност да се движи отначало поне в определена област. По-късно човешкият дух, който действа в капитала, продължава движението. Най-напред имаме работа с привеждането в движение; защото, щом навлезем в сферата на капитала, имаме работа с движението чрез търговския капитал, после чрез заемния капитал и после чрез същинския производствен капитал: чрез промишления капитал.

Когато говорим за това движение, трябва преди всичко да сме наясно, че трябва да има нещо, което въвежда стойностите в народностопанското обращение. И за да се ориентираме тук, днес трябва да се занимаем с един малко заплетен, бих искал да кажа, народностопански въпрос: той не може да се разбере направо, без да се опитваме да търсим още и още в народностопанския опит онова, което може да се каже по този въпрос, и в известен смисъл да проверяваме нещата.

На първо място трябва да разгледаме онова, което можем да наречем народностопанска печалба. Но въпросът за печалбата е извънредно труден въпрос. Защото нека приемем, че се извършва покупка. А купува от Б. Обикновено в неспециализираното мислене

понятието за печалба се отнася само до продавача. Очаква се продавачът да печели. Тогава всъщност имаме само размяната между онова, което дава купувачът, и онова, което дава продавачът. Но ако обмислите внимателно нещата, в никакъв случай няма да можете да допуснете, че при покупка или дори при размяна печели единствено продавачът; защото, ако в народностопанската взаимовръзка печелеше единствено продавачът, при обикновена размяна купувачът винаги би трябвало да бъде ощетеният. Купувачът винаги би трябвало да бъде ощетеният. Но още отначало ще признаете, че това не може да бъде. Иначе при всяка покупка бихме имали работа с ощетяване на купувача; а съвсем очевидно това не е така. Защото знаем, че онзи, който купува, иска непременно да купи изгодно, а не неизгодно. Безусловно. Следователно и купувачът може да купува така, че и той да има печалба. И така, имаме странното явление, че двама души си разменят нещо и всъщност всеки трябва да печели – поне при нормалното купуване и продаване. В практическото народно стопанство е много по-важно да се обръща внимание на това, отколкото обикновено се мисли.

И така, нека приемем, че продавам нещо и получавам пари за него; тогава трябва да печеля от това, че давам стоката си и получавам пари за нея. Трябва да желая парите повече от стоката. Купувачът трябва да желае стоката повече от парите. Така при взаимната размяна и онова, което отива в едната посока, и онова, което се връща в другата, придобиват по-голяма стойност. Следователно само чрез размяната онова, което се разменя, придобива по-голяма стойност както от едната, така и от другата страна. Но как всъщност е възможно това?

То е възможно само благодарение на това, че когато продавам нещо и получавам пари за него, парите ми дават възможност да постигна с тях повече от онзи, който ми ги дава; а другият, който получава стоката, трябва да постигне с нея повече, отколкото мога да постигна с нея аз. Следователно всеки от нас – и купувачът, и продавачът – трябва да се намира в различна народностопанска взаимовръзка. Това по-високо оценяване може да възникне само чрез онова, което стои зад продажбата и покупката. Значи, когато продавам, трябва да се намирам в такава народностопанска взаимовръзка,

че поради нея парите да имат за мен по-голяма стойност, отколкото за другия, а поради народностопанската взаимовръзка стоката да има за него по-голяма стойност, отколкото за мен.

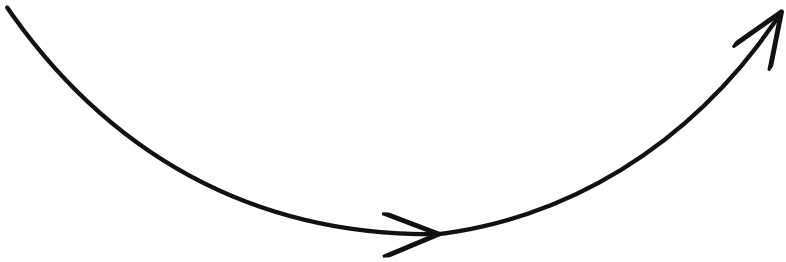
Но оттук вече ще ви стане ясно, че в народното стопанство не може да е важно само дали изобщо се купува, или продава, а е важно в каква народностопанска взаимовръзка се намират купувачът и продавачът. Следователно, когато разглеждаме внимателно нещата, от онова, което се разиграва непосредствено на едно място, отново стигаме до цялата народностопанска взаимовръзка, както вече неведнъж сме стигали до нея. Но тази народностопанска взаимовръзка ни се разкрива и по друг повод.

Това можем да забележим, ако най-напред тръгнем от разменната търговия. Всъщност тъкмо едно разсъждение като току-що направеното може да ви покаже: разменната търговия не е напълно преодоляна дори с въвеждането на пари в някое народно стопанство; защото просто се разменят стоки срещу пари. И тъкмо поради това, че всеки печели, ще видим, че е важно нещо съвсем друго, а не обстоятелството, че единият има стоката, а другият – парите. Най-важното е какво може да направи всеки с полученото благодарение на народностопанската взаимовръзка, в която се намира.

Но за да разберем по-точно този въпрос, нека се върнем към най-примитивната разменна търговия. Тя най-напред ще ни изясни онова, което става в една по-сложна народностопанска взаимовръзка. Да приемем, че купувам грах. Когато купувам грах, мога да правя с този грах най-различни неща. Мога да го ям. Нека приемем, че при разменна търговия получавам грах срещу нещо друго, което съм произвел и което следователно е стока. Значи получавам грах в замяна. Мога да го ям; но мога да получа в замяна и много грах, много, много грах, толкова много, че после не мога да го изям, не мога да го изям дори заедно с едно голямо семейство. Тогава се обръщам към някого, който може да използва този грах, и получавам от него в замяна нещо, което на свой ред мога да използвам. Давам му грах срещу онова, което на свой ред мога да използвам. Като вещество грахът си е останал същият; в народностопанско отношение съвсем не е останал същият. В народностопанско отношение грахът се е променил

поради това, че не съм го потребил сам, а съм го пуснал по-нататък в обращението и съм осигурил само преминаването му през мен в народностопанския процес. В резултат на подобен процес в какво се е превърнал сега при мен този грах в народностопанско отношение? Виждате ли, биха били нужни само, да кажем, определени предпоставки и освен това законово постановление всичко да се разменя срещу грах – тогава би трябвало да се произвежда достатъчно грах и да има законова разпоредба всичко да може да се разменя срещу грах – и тогава грахът би бил пари. Следователно в народностопанския процес грахът е станал пари – точно така, в истинския смисъл на думата грахът е станал пари. Значи нещо става пари не поради това, че е, да кажем, нещо различно от останалото в народностопанския процес, а поради това, че на определено място в народностопанския процес претърпява превръщане от стока в пари. И всички пари са претърпели това. Всички пари някога са се превърнали от стока в пари. И оттук отново можем да видим, че с народностопанския процес стигаме до човека, че следователно не можем да постъпим другояче, освен да поставим човека в народностопанския процес. И без това човекът вече е поставен в народностопанския процес като потребител. Така той още отначало се намира в него. И тъкмо когато човекът извършва в народното стопанство дейност извън областта на потреблението, благодарение на народностопанската взаимовръзка, в която се намира, той влиза в отношение, съвсем различно от онова, в което влиза само като потребител. Всички тези неща трябва да се вземат предвид, ако искаме да стигнем до народностопанска преценка. А народностопанските преценки трябва да се формират в онова, което наричам асоциации. Следователно в асоциациите непременно трябва да има хора, които въз основа на практиката формират преценката си, като изхождат от такива гледни точки. И когато в народностопанския процес имаме някаква обработена природа или разчленен труд, трябва да изследваме какво, така да се каже, привежда тези народностопански елементи в движение, в обращение. Вчера на друго място бе обърнато внимание, че в народностопанското мислене би трябвало да се включи трудът, който действа в стопанския процес, също както например физикът

включва работата във физическото си мислене. Тук трябва да се каже: физикът включва работата във физическото си мислене, като създава формула, в която има маса и скорост. – Но нали масата е нещо, което определяме с везната. Следователно имаме възможност да определяме масата с везната. Ако не можехме да определяме масата с везната, нямаше да имаме нищо, което да се придвижва във физическия процес на работа. Трябва да си зададем въпроса: има ли нещо подобно и в народностопанския процес, така че трудът да придава стойност на нещата, а по-късно и духовната намеса отново да придава стойност на нещата? Има ли в народностопанския процес нещо, което, така да се каже, може да се сравни с теглото на някакъв предмет, когато искаме да говорим за физическа работа с този предмет? Когато просто начертая схематично хода на отделните народностопански процеси, схемата ми показва, че трябва да има нещо, което привежда всичко в движение, което, така да се каже, тласка народностопанските елементи оттук (виж рисунка 6) нататък. И това би се очертало още по-определено, ако народностопанските елементи не само се тласкаха оттук нататък, а освен това от другата страна се упражняваше и засмукващо действие, ако следователно цялото се придвижваше от сила, която се намира в народностопанския процес. Тогава в този народностопански процес би трябвало да има нещо, което тласка напред.

Рисунка 6 · Табло 8

А какво е онова, което тласка напред? Току-що ви показах, че непрекъснато възникват определени сили както у купувача, така и у продавача; за всеки, който има някакви отношения с другия в

народностопанския процес, възникват изгода и печалба, съвсем не в морален, а в чисто народностопански смисъл. Така че в народностопанския процес няма място, където да не трябва да говорим за изгода и печалба. А тази печалба не е нещо само абстрактно; непосредственото стопанско влечение на човека е свързано с тази печалба и трябва да бъде свързано с нея. Независимо дали съответният човек е купувач, или продавач, неговото стопанско влечение е свързано с тази печалба, с тази изгода. И тази привързаност към изгодата е онова, което всъщност поражда целия народностопански процес, което е силата в него. То е онова, което представлява масата във физическия процес на работа.

Помислете: с това всъщност посочихме нещо извънредно значимо в народностопанския процес, бихме искали да кажем, нещо, което действително има тежест. Нали теглото се проявява най-силно при чисто материалните продукти, при продуктите, които стомахът желае. Затова стомахът заявява, че в момента на размяната за купувача, да кажем, плодовете наистина са по-изгодни от парите. Следователно този двигател, който тласка напред, се намира в самия човек. Но този двигател, който тласка напред, го има и при други неща, а не само при чисто материалните блага. Помислете само, че тази нагласа да се стремим към изгода, към печалба, съществува и когато продавам и получавам пари: знам, че със способностите си сега мога да направя с тези пари повече, отколкото със стоките, които имам. Тук вече се намесвам с духовните си способности. А сега отнесете това към общата сума на заемния капитал в едно народностопанско тяло и много скоро ще можете да видите, че за онези, които искат да предприемат или осъществят нещо и за целта се нуждаят от заемен капитал, самата потребност от заемен капитал е точно същият двигател, който действа в стремежа към печалба. Само че заемният капитал всъщност сякаш засмуква, ако разглеждам печалбата като тласкане; той засмуква, но в същата посока, в която тласкат и печалбите. Така че в печалбите и в заемния капитал наистина имаме онова, което тласка и засмуква в народностопанския процес.

Така ясно виждаме, че навсякъде трябва да включваме човека в народностопанския процес, да поставяме човека в него, доколкото

този процес всъщност се състои само в движение и целта всъщност е чрез движението в народностопанския процес да се осъществи всичко, което може да се осъществи чрез него. За обективното народно стопанство това може да е донякъде неудобно, защото човекът е един вид несъизмерима величина, защото е изменчив, защото трябва да го отчитаме по различен начин; но това е факт и трябва да го отчитаме по различен начин.

Вече виждаме обаче, че при даването в заем в народностопанския процес се извършва един вид засмукващо действие. Знаете, че е имало времена, когато вземането на лихва за даденото в заем се е смятало за неморално. За морално се е смятало само безлихвеното даване в заем. Тогава в даването в заем не би имало изгода. Действително: първоначално даването в заем всъщност не се е основавало на изгодата от него, тоест лихвата; при по-примитивни условия от днешните то се е основавало на следната предпоставка: ако дам нещо назаем на някого и той може да направи с него нещо, което аз не мога да направя – да кажем само: той е в нужда и може да излезе от нея, ако съм в състояние да му дам нещо назаем, – той сега няма да ми плаща висока лихва, а когато на свой ред ми потрябва нещо, също ще ми помогне. Където и да погледнете назад в историята, ще видите, че предпоставката за даването в заем е другият на свой ред да даде назаем, когато е необходимо.

Това се пренася дори върху по-сложните социални отношения. Така е например, когато някой, да речем, вземе заем от заемна институция и за целта са му нужни двама поръчители, които трябва да дойдат и да поръчителстват за него; тогава заемните институции винаги са установявали от опит нещо своеобразно: дори при тази услуга взаимността играе извънредно голяма роля. Защото, когато А дойде в заемна институция и доведе Б и В, които са поръчители, тоест вписват имената си като поръчители, заемните институции винаги разчитат, че след това ще дойде Б и ще доведе А и В, а когато Б изплати заема, ще дойде В и ще доведе А и Б като поръчители. И сред определени хора това се смята за нещо съвсем естествено. Така че икономисти твърдят, че да се заяви подобна закономерност, е също толкова основателно, колкото и да се заяви нещо, установено чрез

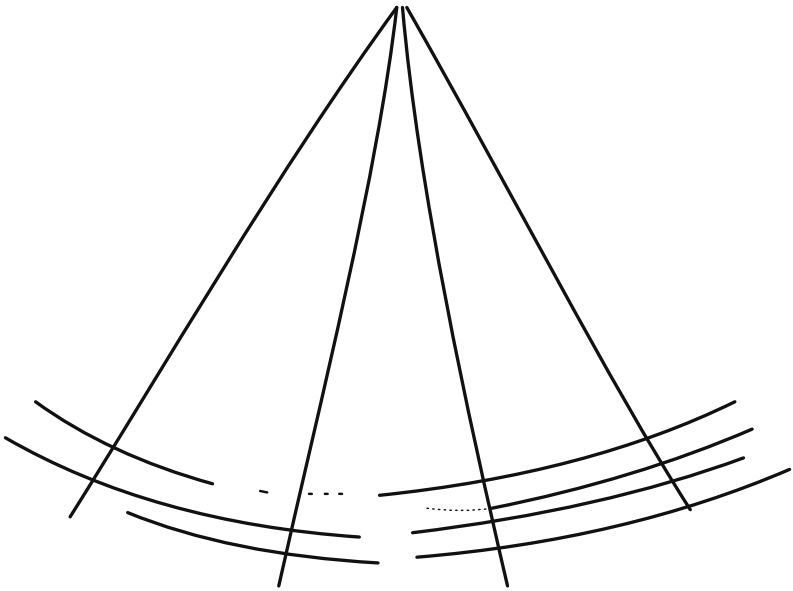
математически формули. Разбира се, тези неща трябва да се приемат с познатата доза предпазливост; винаги трябва да се прави нужната уговорка. Но и възможността да вземем това предвид, всъщност е част от подвижността на народностопанския процес.

Така че можем да кажем: първоначално възнаграждението за даването в заем се състои само в предпоставката, че онзи, който е получил заем, на свой ред ще даде назаем или, ако не даде назаем, поне ще помогне на заемодателя да получи заем, ако заемодателят му е помогнал да получи заем. Тъкмо когато става дума за даване в заем, човешката взаимност навлиза в народностопанския процес по съвсем очевиден начин.

Ако нещата стоят така, какво тогава е лихвата? Лихвата – това впрочем вече е било забелязано от отделни икономисти, – лихвата е онова, което получавам, когато се откажа от взаимността, когато следователно дам нещо назаем на някого и се уговоря с него, че той никога няма да е длъжен да ми дава нещо назаем; тогава, когато следователно се откажа от тази взаимност, той ми плаща за това лихвата. Лихвата е направо откупуване на нещо, което се разиграва между човек и човек, тя е възнаграждението за онова, което действа в народностопанския процес като човешка взаимност. Тук виждаме да се появява нещо, което трябва само да поставим по правилния начин в целия народностопански процес. При това, разбира се, винаги трябва да имаме предвид, че днес има смисъл да разглеждаме само такива народностопански процеси, които протичат изцяло под знака на разделението на труда; защото предимно с такива имаме работа. Когато трудът се разделя, хората започват да зависят от взаимността в много по-голяма степен, отколкото ако всеки не само си отглежда зелето, но и сам си изработва ботушите и шапките. С разделението на труда идва зависимостта от взаимността. И така, в разделението на труда виждаме процес, който всъщност протича така, че отделните потоци се раздалечават.

Но виждаме как в целия народностопански процес всички тези потоци отново се стремят да се съединят, само че по друг начин, чрез съответната размяна, която в сложния народностопански процес се извършва с помощта на парите. Следователно на определен

етап разделението на труда прави необходима взаимността, тоест същото явление в човешките отношения, което намираме например при даването в заем. Там, където много се дава в заем, присъства този принцип на взаимността, който обаче може да бъде заместен с лихвата. Тогава в лихвата имаме осъществената взаимност. Само сме я превърнали в абстрактната форма на парите. Но силите на взаимността са просто лихвата, те са се преобразили, станали са нещо друго. А онова, което съвсем ясно виждаме при плащането на лихва, се извършва навсякъде в народностопанския процес.

Рисунка 7 · Табло 8

В това се корени голямата трудност при изграждането на народностопански представи; защото не можете да изграждате народностопански представи по друг начин освен като схващате нещата образно. Понятията изобщо не ви позволяват да обхванете народностопанския процес, трябва да го обхванете в образи. Тъкмо това днес е извънредно неудобно за целия учен свят, когато някъде се изисква да се премине от чисто абстрактни понятия към образност. Но

никога няма да можем да създадем действителна наука за народното стопанство, без да преминем към образни представи, тоест без да станем способни да си представяме образно отделните частични народностопански процеси и да си ги представяме така, че в самия образ да има нещо динамично и да знаем как действа един такъв частичен народностопански процес, когато е устроен по един или друг начин.

Ще разберете правилно какво всъщност е от значение тук, ако си кажете, че в народностопанския процес, макар и на по-примитивните му степени, в края на краищата също участват хора, които всъщност не могат да мислят така, както сте се научили или поне е трябвало да се научите да мислите по време на следването си. Тези хора понякога могат да бъдат отлични стопани, понякога могат отлично да усещат дали нещо все още може да се купи, или не може да се купи, дали ще има изгода, или няма да има изгода, ако купят нещо. Така при определени обстоятелства един селянин ще разбира съвсем правилно, ще разбира съвсем добре, без да се опира на понятия, какво означава образът, когато дава определена сума пари за кон или за плуг: той няма и най-малка представа от народностопански понятия – дори и това е много казано, – а достигнал определена възраст, има зад себе си само наблюдения върху пазарните отношения тук или там в околността си; разбира се, може да се заблуди, но това е възможно и за онзи, който се е занимавал с народностопанска логика, важното е само заблудите да не преобладават. Този образ, който се оформя у него – определена сума пари и един плуг, – непосредствено поражда у него усещането: все още може да даде толкова пари или вече не може да ги даде. Черпи това непосредствено от опита си, основан на усещане. И в най-сложния народностопански процес този опит, основан на усещане, не може да бъде изключен. А това е образно изграждане на представи.

Абстрактното изграждане на представи би било плодотворно, ако можехме да кажем: Нещо е стока, нещо е пари и разменяме стока за пари и пари за стока. – Ако можехме да кажем това, работата щеше да е проста; но току-що ви показах: дори грахът би могъл да стане пари. Изобщо не е вярно, че в народностопанския процес имаме

полза, ако влагаме в него понятия. Имаме полза чак когато влагаме в него онова, което имаме пред очи. И така, ако имаме пред очи как грахът от пазарната маса отива само в устата на хората, тогава имаме определен образ. Ако имаме пред очи другия случай, в който грахът се използва като пари, тогава имаме друг образ.

И към такива образи – образи, почерпени от онова, което виждаме непосредствено, – трябва да се стремим и в народното стопанство. Но с други думи, това означава: Ако искаме правилно да се занимаваме с народно стопанство, трябва да си направим труда да вникнем в събитията в производството, търговията и потреблението, като си ги представяме образно. Трябва изцяло да вникнем в реалния процес; тогава получаваме приблизителни представи – наистина само приблизителни представи, но все пак такива приблизителни представи, които ни носят известна полза, когато трябва да действаме като преки участници в стопанския живот, и които преди всичко ни носят известна полза, когато другите, свързани с нас в асоциации, ни поправят там, където сами не познаваме нещата по усет и сами не сме си изградили чрез усет образи за тях. Няма друга възможност освен стопанската преценка да се основава на живата асоциация, където преценките, основани на човешкия усет, действат реално и където въз основа на непосредствения опит асоциацията може да установи каква може да бъде стойността на нещо, вместо тази преценка да се основава на теория.

Колкото и странно да звучи това, нека не се казва: Може теоретично да се определи в какво може да се състои стойността на един продукт, – а нека се казва: Един продукт навлиза в народностопанския процес чрез народностопанските събития и асоциацията трябва да прецени каква е стойността му на определено място.

На какво се основава възможността да се изграждат такива преценки, които действително са и верни, когато възникват по правилния начин в народностопанския процес – на какво се основава това? Можете най-добре да го разберете чрез аналогия с някой човешки или животински организъм. Този човешки или животински организъм преработва хранителните вещества, които постъпват в него. Ако например трябва да насоча вниманието ви към нещо

научно в тази област, бих казал: Човек приема храната, смесва я с птиалин, с пепсин, прекарва я през стомаха си, прекарва я през червата си. Независимо дали храната е месо, или растения, необходимо е най-напред да се умъртви, да се обезсили онова, което се вкарва там. Животът трябва да е отстранен от онова, което имаме в червата. След това онова, което имаме в червата, се всмуква от лимфните жлези и отново се оживява в самите нас, така че онова, което после преминава от лимфните жлези през лимфните съдове в кръвта, представлява отново оживени мъртви природни продукти от животински или растителен вид. Ако поискате само теоретично да определите колко от тази храна трябва да поеме една лимфна жлеза, за да я оживи отново, няма да можете; защото у един човек една лимфна жлеза трябва да поеме повече, у друг човек една лимфна жлеза трябва да поеме по-малко. Но не само това, а и у един и същ човек една лимфна жлеза, разположена на едно място, трябва да поеме повече, а една лимфна жлеза, разположена на друго място, – по-малко. Храносмилането е извънредно сложен процес. Никоя човешка наука не би могла да достигне тази мъдрост на лимфните жлези, които така хубаво си разпределят работата. Тук имаме работа именно не с изказаните преценки, а с реално действащи преценки. Действително между червата ни и кръвоносните ни съдове се проявява толкова много разум, че още дълго няма да намерите в човешката наука нещо, което може да се сравни с него.

Също и народностопанският процес може да бъде в здраво състояние само ако по този начин в него се проявява самостоятелно действащ разум. Но това е възможно единствено ако се обединят хората, които действително обхващат в образи народностопанския процес част по част и благодарение на обединението си в асоциациите взаимно се допълват, взаимно се поправят, така че в народностопанския процес да може да протича правилно обращение.

Разбира се, за такова нещо е нужна нагласа, но само нагласата не е достатъчна. Ако щете, можете да основете асоциации със задълбочено разбиране на стопанските въпроси; ако в тези асоциации липсва нещо, и това разбиране няма да помогне особено. В такива асоциации трябва да има усет за общото – нещо, което и ще има в тях, стига

изобщо да се признае необходимостта от такива асоциации; в тези асоциации ще трябва да има действителен усет за целия ход на целия народностопански процес. Защото отделният човек, който непосредствено потребява онова, което купува, може да удовлетворява само егоистичните си наклонности. Всъщност би се справял много зле, ако не удовлетворяваше егоистичните си наклонности. Когато участва като отделен човек в народното стопанство, той не може да каже на някого, който му предлага палто, да речем, за четиридесет франка: Това не ме устройва, давам ти шестдесет франка. – Това не става. Тук отделният човек не може да направи нищо в народностопанския процес. Напротив, в мига, в който асоциативното начало навлезе в народностопанския процес, непосредственият личен интерес няма да е налице, а преценката ще се ръководи от погледа върху народностопанския процес като цяло; в народностопанската преценка ще присъства и интересът на другия. А без това народностопанска преценка не може да се формира, така че народностопанските събития ни издигат до взаимността между човек и човек и до онова, което понататък се развива от взаимността между човек и човек: обективния усет за общото, който действа в асоциациите – усет за общото, който не произтича от някаква морализаторска киселина, а от познанието за необходимостите на народностопанския процес.

Тъкмо това бих искал да се забелязва в такива разяснения като започнатите например в „Същност на социалния въпрос“. Днес не липсват хора, които ходят насам-натам и казват: Народното ни стопанство ще стане добро, ужасно добро, ако вие, хората, станете добри. Вие, хората, трябва да станете добри! – Представете си такива хора като Фьорстер и подобни на него, които ходят навсякъде и проповядват, че ако хората само станат безкористни, ако изпълнят категоричния императив на безкористието, стопанството вече ще стане добро! Но подобни преценки всъщност не струват много повече от следното: Ако тъща ми имаше четири колела и отпред един теглич, щеше да е омнибус, – защото действително предпоставката и следствието са свързани също толкова слабо, колкото в този пример, само че тук това е изразено малко по-рязко.

„Същност на социалния въпрос“ се основава не на тази морализаторска киселина, която в друга област може да играе голяма роля, а на стремежа въз основа на самото естество на народното стопанство да се покаже как безкористието трябва да присъства в самото обращение на народностопанските елементи. Това е така дори при примерите. Ако някой е в състояние да получи заемен капитал на кредит и с него да създаде предприятие, да създаде институция и с помощта на тази институция да произвежда, той произвежда дотогава, докато собствените му способности са свързани със съответната институция. След това онова, което е действало там, преминава по най-разумния начин чрез дарение към онзи, който има необходимите способности за това – дарение, което не се извършва от човек към човек, а се осъществява в хода на народното стопанство. И трябва само да се обмисли как чрез тричленност на социалния организъм в това дарение може да се внесе разум. Тук народностопанското граничи с онова, което в най-широкия смисъл изобщо е социалното у човека и което трябва да се осмисли с оглед на целия социален организъм.

Можете да си представите това и от другата страна. Показах ви как при простата размяна, когато все повече става дума за пари или когато размяната изобщо се признава, народното стопанство непосредствено навлиза в областта на правото. В мига, в който трябва да се внесе разум в народното стопанство, е необходимо отново да можем да позволим в него да се влее онова, което присъства в свободния духовен живот. За целта трите члена на социалния организъм трябва да се намират в правилно съотношение, за да си въздействат по правилния начин. Това всъщност се имаше предвид с тричленността, а не разцепването на три члена! Разцепването всъщност винаги е налице; необходимо е само да се намери как трите члена могат да се съчетаят, така че действително да действат в социалния организъм с такъв вътрешен разум, с какъвто, да речем, нервно-сетивната система, системата на сърцето и белите дробове и системата на обмяната на веществата действат в естествения човешки организъм. За това става дума. Утре ще продължим да говорим за него.

Единадесета лекция

Дорнах, 3 август 1922 г.

Може би знаете, че определен брой икономисти са смятали за невъзможно световната война да е продължила толкова дълго, колкото продължи; защото въз основа на познанията си за народностопанските взаимовръзки тези икономисти обявиха, че при съществуващото положение стопанският живот не позволява една толкова широкообхватна война като тази световна война да продължи повече от няколко месеца. Както знаете, действителността много категорично опроверга това и ако днес разсъждавахме по същество, би трябвало да заключим от такъв факт, че дори само по тази причина е необходимо да преразгледаме науката за народното стопанство. Но ако днес си направехте труда да вникнете в основанията, които поне определени икономисти са имали за това свое твърдение, съвсем не във всеки случай бихте могли да твърдите, че всички те са били идиоти. Защото изобщо не са били такива. Напротив, бихте видели, че основанията им всъщност никак не са били лоши и че убедителната сила, която е произтичала от тези основания, не е била твърде слаба. Въпреки това действителността опроверга твърдението. Действителният резултат беше, че войната можеше да се води по-дълго, отколкото беше възможно според разсъжденията за народното стопанство. Следователно очевидно науката за народното стопанство не беше обхванала действителността, а тази действителност беше различна от онова, което науката за народното стопанство смяташе.

Такова нещо може да се разбере само ако си изясним какво изобщо е развитието на стопанския живот на Земята. Защото всъщност всеки отделен последователен стадий в развитието на стопанския живот се запазва и продължава да съществува редом с другите. Точно както можем да кажем, че днешните най-низши органични форми имат известна прилика с първите живи същества в земното ни развитие и че подобни на тях същества и днес все още съществуват – макар

и малко по-различни, но все пак подобни – редом с онези, които до днес са се развили най-съвършено, така и явленията на по-примитивните състояния в народностопанския живот днес съвсем реално съществуват редом с онези, които са достигнали по-висока степен. – Само че тук се появява и още нещо съвсем своеобразно. Докато, да речем, в животинското царство по-примитивните форми могат да живеят и пространствено редом с по-развитите, в народното стопанство по-примитивните процеси непрекъснато се намесват в по-развитите. Това можем да сравним най-много със случаите, когато, да речем, бактерии се намесват в по-съвършени организми. Но в народното стопанство това е безкрайно по-сложно; въпреки това можем, бих казал, да си представим една негова основна структура и от нея отново да почерпим важен материал за онова, с което искаме да увенчаем цялото си разглеждане, както вече неведнъж казах.

В примитивните си форми народното стопанство трябва да се представя като селско частно стопанство с определена големина. Тази големина е относителна; но трябва да ни е ясно: Ако това селско частно стопанство е затворено, тогава то съдържа в себе си и другите членове на социалния организъм, тогава има свое собствено управление, при определени обстоятелства свои собствени въоръжени сили, своя собствена отбрана, също своя собствена полиция, и тогава има свой собствен духовен живот. Такова частно стопанство, което беше нараснало до доста грамадни размери, но все пак по същество беше запазило характера на примитивно селско частно стопанство, беше онова, което наричаха кралството на Меровингите. Кралството на Меровингите е кралство само ако разглеждаме това понятие съвсем външно, но съвсем сигурно не е било държава. Всъщност то е било едно голямо имение, което е обхващало само една много голяма площ. И цялата социална структура в кралството на Меровингите всъщност се е състояла просто в това: стопанското, така да се каже, е било в основата; съобразно тогавашните възгледи за правото се е изградил управленски апарат, който е трябвало и да прилага това право; и тъкмо тогава се е включил един извънредно свободен за тогавашните условия духовен живот. Защото чак под влиянието на либерализма видяхме как в по-новата цивилизация се

надига голямата несвобода на духовния живот. Едва с появата на този либерализъм духовният живот всъщност ставаше все по-несвободен и по-несвободен, а духовният живот в Съветската република в Русия ще ви покаже върха на несвободата при осъществяването на всички държавни блаженства. Там могат да се продават само книги, одобрени от съветското правителство. Папата поне само забранява книгите; съветското правителство в Русия обаче не само определя забраните, а те се определят от само себе си, защото изобщо не могат да излизат други книги освен позволените.

Ако проследим развитието по-нататък, виждаме как в хода му частностопанското постепенно премина в народностопанското, което на свой ред в определен момент в началото на новата история се вля в държавното стопанство. Това става по много характерен начин: частното стопанство – инициативата на частното стопанство – постепенно преминава в управленските органи, а държавното финансово управление се разраства в стопанство. И така виждаме как стопанското преминава в държавния живот, как държавният живот поглъща духовния живот и как след това възниква съвременният стопански и духовен държавен организъм, който като държавен организъм ставаше все по-могъщ и по-могъщ и за който ни е ясно, че отново трябва да претърпи известно разчленяване, ако искаме стопанският живот да продължи.

Но от всичко това тук ни интересува не тази тричленност, а как частни стопанства се съединяват, както най-често е ставало, в един по-голям комплекс, така че от тях действително възниква нещо като стопанство в по-голям комплекс – народно стопанство, което създава нова социална структура, но все още запазва частностопанското, тоест все още включва в себе си примитивното. Какво възниква тук в същинския народностопански смисъл? Възниква обмен между отделните частни стопанства, обмен, който се регулира по най-различен начин. Но това регулиране виси като облак над цялото. А всъщност тъкмо обменът, тоест търговията между отделните частни стопанства, е онова, което преди всичко възниква чрез съединяването им в народно стопанство. Както видяхме вчера, при народностопанския обмен всеки има изгода, поне може да

има изгода, и затова отделните стопанства, които се обединяват за обмен – а той е съществено в стопанско отношение, – имат изгода. Следователно виждаме, че отделните стопанства имат изгода от това обединение просто защото могат да обменят помежду си. И можем по чисто балансов път да изчислим колко печели едно частно стопанство от другите частни стопанства, с които е свързано в стопанско обединение. Всяко печели нещо, което после на свой ред има значение в народностопански смисъл.

Когато по най-различни начини беше поставена основата на съвременната наука за народното стопанство, развитието по същество беше стигнало дотам, че от частностопанските тела се бяха образували народностопанските тела. И ако искаме да разберем например народностопанските възгледи на Рикардо, на Адам Смит, трябва да разберем мислите им за народното стопанство, като изходим от това, че пред очите им е било това взаимодействие на частните стопанства. У Адам Смит навсякъде можете да видите как той често изхожда в мисленето и изводите си от частните стопанства. А другият образ е бил обединението в народно стопанство. Но в мисленето им за това обединение е останала значителна част от частностопанския начин на мислене и затова те са развили предимно възгледи, според които народното стопанство се разглежда подобно на частното стопанство: виждали са плодотворността му в това отново едно народно стопанство да влиза в обмен, във взаимодействие с друго и чрез това да придобива изгода. Меркантилната система например е била изградена въз основа на произтичащите оттук изгоди.

Но още при обединяването на отделни частни стопанства в едно голямо народно стопанство ще се очертае нещо като ръководство: най-могъщото частно стопанство, влязло в такъв комплекс, просто би го поело. Този факт, който несъмнено би настъпил при прехода от частното стопанисване към народностопанското, е бил именно замаскиран, прикрит, не се е проявил напълно тъкмо защото държавата е поела това ръководство. Иначе едно частно стопанство, а именно най-могъщото, щеше да стане водещото. Така че, бих казал, онова, което отделните частни стопанства са имали, постепенно се е преляло, претърколило се е в държавното стопанство.

Но по-късно, когато в хода на по-новото време обменът, взаимодействието между отделните народни стопанства, тоест световният обмен, действително ставаше все по-широкообхватен и по-широкообхватен, това ръководство наистина се прояви: в хода на стопанското развитие народното стопанство на Англия сякаш от само себе си се оформи като господстващото народно стопанство в по-новото време. И ако вече ви обърнах внимание от друга гледна точка, че Англия е имала непрекъснато развитие от търговията към промишлеността, то, от друга страна, трябва отново да се каже, че по време на придобиването на своите колонии Англия стана страната, която задава тона при определянето на валутата. Нейните колонии се обединиха в по-голям стопански комплекс, както иначе ставаше при частните стопанства. От това най-напред възникнаха вътрешните изгоди, които винаги възникват при обмена; но се прояви и онова могъщо стопанско ръководство, което по този начин успя да заеме господстващо положение в стопанския живот на света при усъвършенстването на световния обмен. Англия стана страната, която задава тона при определянето на валутата, защото единствено тя наложи златната валута в света там, където тя беше въведена, понеже при взаимния обмен с една богата страна със златна валута другата страна би била ощетена тъкмо поради това, ако нямаше златна валута, както лесно може да се изчисли. И така, можем да кажем: Под влиянието на световния обмен Англия стана водещата стопанска сила.

Всъщност можем да кажем: Докато това беше така, народностопанските понятия можеха да се развиват – може би все с известни промени и усъвършенстване – като пряко продължение на идеите на Хюм, Адам Смит и Рикардо, а всъщност в основата си и на развитите по-късно от Карл Маркс, който продължи техните идеи, само че до голяма степен ги обърна с главата надолу. Защото всичко това може да се разбере само ако зад мислите, които тези хора са си изградили, имаме образите на онзи стопански живот, възникнал под господстващото влияние на английската стопанска сила. А през последната третина на миналото столетие световният обмен премина в световно стопанство и този преход от световния обмен

към световното стопанство е изключителен преход. Когато даваме определения, те, разбира се, не са точни, защото нещата са склонни постепенно да преминават едно в друго. Но трябва да кажем: При световния обмен стопанството на света се състои в това, че имаме отделни народни стопанства, които обменят помежду си. А обменните връзки увеличават обмена, подпомагат го и с това съществено променят всички цени, цялата структура на народното стопанство. Но става само следното: във всичко останало стопанската дейност всъщност се извършва в отделните области. Световно стопанство има тогава, когато отделните стопански тела не само обменят своите продукти помежду си, а и извършват съвместна стопанска дейност, тоест когато например полуфабрикати от една страна отиват в друга, където се дообработват. Тогава имаме краен пример за съвместно стопанисване. Ако става дума само за сурови продукти, от гледна точка на баланса все още се запазва чистият обмен. Това още не може да се нарече съвместно стопанисване. Но когато действително всички фактори на човешкия живот, доколкото са засегнати от стопанското, тоест цялото производство, целият обмен, цялото потребление, се захранват от целия свят – съвсем не само производството или потреблението, а всичко, преплетено едно с друго, се захранва от целия свят, – тогава възниква световното стопанство. Но тогава с възникването на световното стопанство се заличават определени изгоди, които народните стопанства са имали по-рано.

Нека погледнем още веднъж назад: Когато частни стопанства се обединяват в народни стопанства, те като цяло печелят, имат изгоди – всяко едно. Но какво още ги подтиква към това? Нали невинаги разбирането ги подтиква да осъществят това обединение. Всъщност обединението не се осъществява поради стопанското разбиране, защото чувството за свобода обикновено е твърде силно. На частните стопани изобщо не им е толкова до това да извлекат възникващите изгоди. Разгледани народностопански, тези изгоди тогава са налице; но работата все пак е още по-сложна. Отделните стопанства имат особеността на всеки организъм: животът им става все по-слаб и по-слаб. Това е просто всеобщ световен закон, също и за стопанския живот. Един стопански живот, който не се подобрява, запада. И

обединенията възникваха по същество не защото се е искало частните стопанства, които първоначално са били на определена висота, да се обединят и да станат още по-плодотворни, а защото се е искало да бъдат предпазени от упадък. Така че можем да кажем: Изгодата от обединяването е налице, когато те се обединят. – Тя е различна и при отделните обединения. Така че можем да кажем: Обединяването на частните стопанства в народни стопанства във всеки случай предостатъчно компенсира онова, което отделните стопанства губят като вътрешна стойност; обикновено остава излишък. – Световният обмен и преходът към световно стопанство предостатъчно компенсират онова, което народните стопанства постепенно губят като вътрешни стойности. Но когато световното стопанство е налице, с кого тогава да обменя то? И действително видяхме как целият стопански живот на Земята постепенно се вля в световното стопанство. Тук вече няма възможност чрез обединения да се извличат още изгоди.

Онези хора, които казваха, че световната война не можела да продължи толкова дълго, колкото продължи, мислеха народностопански, а не световностопански; защото, ако световното стопанство беше народно стопанство, тогава това щеше да бъде вярно. Но тъй като световната война действително още отначало имаше тенденцията да се разпростира все повече и повече, тя имаше и подълъг живот. Ако в рамките на световното стопанство продължи да се мисли народностопански, то в определен момент световното стопанство трябва да рухне. То неизбежно щеше да рухне, ако хората бяха продължили да мислят народностопански, дори и да не бяха спомогнали за този крах още преди това под въздействието на всевъзможни тъмни сили.

Така в стопанския живот се намесват отношения, които могат ясно да се съзрат, но разбира се, по-трудно могат ясно да се изразят с числа. И това ще ви покаже, че е просто невъзможно да продължаваме да развиваме предишните народностопански понятия по права линия и че просто сме изправени пред необходимостта да кажем: Днес се нуждаем от наука за народното стопанство, която говори въз основа на непосредственото настояще и също разбира, че всички онези

народностопански категории, създадени преди около едно столетие, днес вече не могат да бъдат валидни. Днес действително се нуждаем – вече трябва да кажем това – от стопанска наука, която може да мисли световностопански. И тук виждате един от най-големите ни исторически проблеми.

Когато днешните водещи личности се събират във Версай, в Генуа, в Хага, науката засега им е дала само народностопанско мислене. Следователно те не могат да правят нищо друго освен онова, което неизбежно върви към гибел, докато не бъде проникнато от световностопанско мислене. Могат ли да отрекат, че продължават да разкъсват стопанството, че изграждат нови прегради и така забавят този преход към чисто световно стопанство? Оттук и тенденцията от най-ново време светът да се раздроби колкото може повече и в стопанско отношение, като на това раздробяване се слагат политически и национални маски. Но трябва да се премине към световно стопанство, към наука за световното стопанство или пък да се създаде земно образувание, невъзможно в стопанско отношение, което може да живее само ако едната част си осигурява стопански изгоди за сметка на другата чрез валутни разлики. Тук действително тъкмо по стопански път проникваме дълбоко в онова, което всъщност се случва непосредствено в настоящето.

Когато си представяме световностопанското, трябва да сме наясно, че така да се каже, на границите на световностопанската област се установяват отношения, различни от тези в една стопанска област, която граничи с други. А световностопанската област днес вече съществува до известна степен, но така, че и науката за световното стопанство трябва да я следва до известна степен. Световностопанската област не граничи с нищо друго и затова е необходимо още по-внимателно да се разгледат определени стопански процеси, които независимо от границите се проявяват вътре в затворената стопанска област. Днес като основен проблем на стопанската наука трябва да се реши проблемът на затворената стопанска област, на гигантската стопанска област. Защото и най-малкият въпрос, например и въпросът за цената на сутрешното ни кафе, днес се влияе от целия стопански живот на Земята. А ако още не е така, това означава, че

нещата напредват до известна степен; но те са на път към това и мисленето ни трябва да ги следва.

Но за да изучаваме стопанските отношения в затворената стопанска област, трябва да ни е ясно следното: във взаимодействието между производство, потребление и обмен – всъщност обращение – в тази област имаме година за потребление стока, стока, която може да се изразходва, може би и относително трайна стока, както и пари. По отношение на стопанската форма, на която нещата са подчинени, има съществена разлика дали разглеждаме например областта на хранителните продукти, които са краткотрайни, или областта на облеклото, където продуктите вече са по-дълготрайни, или, да речем, обзавеждането на стаите и самите къщи, които са още по-дълготрайни. Следователно между стопанските резултати има важни разлики в продължителността на употребата им. Траен продукт на стопанския живот би бил например, да речем, камъкът в короната на Англия или в други корони, който вече ви представих от друга гледна точка, или също „Сикстинската мадона“ и така нататък; в тях в известен смисъл би трябвало да виждаме един вид трайни резултати; особено в областта на изкуството често би трябвало да виждаме един вид трайни резултати. Но в социалния организъм, който е подчинен на разделението на труда и затова има и по-широко обращение, за всеки продукт трябва да съществува еквивалент. Стойността на парите, която е цената, трябва да съществува. Но и от един съвсем прост поглед върху стопанската област можете да видите, че тази еквивалентност между стоковата стойност и стойността на парите се колебае, изменя се. Един продукт тук струва едно, на друго място струва друго. Един продукт може да струва повече, ако е обработен по един начин, или повече, ако е обработен по друг начин. Но във всеки случай оттук може да ви стане ясно, че в целия стопански живот, с изключение на някои относително много дълготрайни блага, имаме работа с блага, които също така изчезват, обезценяват се и след известно време във всеки случай вече ги няма.

Тъкмо парите са нещо, което, колкото и да е странно, в народностопанския живот не се изхабява, макар да е напълно еквивалентно на другите народностопански елементи. Можете да си представите

това в най-краен вид, ако например си помислите: Имам картофи за, да речем, петстотин франка. Ако имам картофи за тези петстотин франка, трябва да се погрижа да ги пласирам, тоест трябва да направя нещо, за да ги пласирам. И след известно време вече ги няма, изразходвани са, изчезнали са. Ако парите са еквивалентни на благата, на обработените блага, те би трябвало да се изхабяват. Парите би трябвало да се изхабяват точно както другите блага. Тоест, ако в народностопанското тяло имаме пари, които не се изхабяват, тогава при определени обстоятелства даваме на парите предимство пред благата, които се изхабяват. Това е извънредно важно. А то става наистина важно чак когато се помисли за следното: какво трябва да вложа, за да мога, да речем, след петнадесет години с цялата си дейност да постигна следното – чрез количеството картофи, което имам днес, да се сдобия с двойно количество от картофите, които ще има тогава; и колко малко трябва да направи някой като отделна личност, ако днес има петстотин франка в пари, за да има двойно повече след петнадесет години! Достатъчно е изобщо да не прави нищо, да оттегли цялата си работна сила от социалния организъм и да остави другите да работят, да дава в заем и да оставя другите да работят. Ако междувременно той самият не се погрижи да ги изразходва, парите нямат нужда да се изхабяват.

Но тъкмо по този начин в социалното тяло се внася много от онова, което после се усеща като социална, да речем, нередност. По същество разместванията и прегрупиранията в трудовите отношения и изобщо в условията за дейност – съвсем не в отношенията на собственост, за които изобщо не искам да говоря, – предизвикват в социалното тяло огромни промени и в народностопанско отношение, така че можем да попитаме: в каква връзка са тези преобразувания, тези разместванията, които се извършват, с нещо друго, чрез което можем да ги схванем още малко по-добре? Все още остава нещо неопределено, когато ви описвам така емпирично, бих казал, разликата между парите и веществените блага в народностопанския организъм. Как можем да си представим това образно в подробности?

Можете да си го представите образно, ако най-напред си дадете сметка какво основополагащо значение за цялото народно

стопанство на една затворена област трябва да има потреблението на всички хора, които живеят в нея. Това е първата предпоставка: потреблението на всички хора, които живеят в тази област.

Но и нещо друго има известно основополагащо значение. Физиократите например разбраха твърде погрешно това основополагащо значение. И все пак има нещо вярно в това, че другото, а именно земята, има основополагащо значение, макар и да се оказа, че сама по себе си тя трябва непрестанно да се обезценява. Тъкмо защото има основополагащо значение, тя трябва да се обезценява. Физиократите направиха следната грешка: живяха във време, когато земята имаше капиталова стойност, както е и до днес. Мисленето им беше под влияние на този факт; под негово влияние проследяваха и народностопанските връзки и дори си ги представяха доста нагледно – сред всички икономисти те всъщност бяха най-рационалните – и от своята гледна точка стигнаха до твърдението: вътрешната народностопанска стойност на една стопанска област всъщност се основава на обработването на земята, ако към обработването на земята причислим всичко, което трябва да схващаме като производство на блага, служещи по същество за изхранване на човечеството. Докато оставаме в областта на изхранването, действително трябва да виждаме в земята основата, повече или по-малко устойчивата основа на онова, което съставлява вътрешната стойност на една народностопанска област. Защото помислете само: хората, които обработват земята, тоест непосредствено влагат труд в онези природни продукти, които след това служат за изхранване на човечеството, изхранват и всички останали; останалите зависят от тях; те изхранват всички останали. Разбира се, останалите могат да си набавят средства, за да заплатят скъпо за това, но по същество можем да разгледаме този въпрос съвсем просто. Можем просто да си представим (Табло 9): има определен брой хора, които се хранят, А. В този брой А са включени всички селскостопански работници, промишлени работници, заемодатели, търговци и умствени работници, чак до онези, които работят в най-свободния духовен живот: това са хората, които търсят храна. А има и хора, които предлагат храна – В; със своя труд те действително предлагат нещо, което отива непосредствено за изхранването, тоест

за онази част от потреблението, която е потребление на храна. Ако A^1 е по-голямо от А, а В остава същото, тогава просто трябва да се дели между повече хора, произведеното от В просто трябва да се разпределя между повече хора. И ако действително стойността на В също не може да се повиши по някакъв начин, тогава трябва да се заселят хора отвън и да се увеличат възможностите за обработване на земята.

Следователно в една стопанска област не можете произволно да увеличавате например броя на умствените работници, без да увеличавате и броя на хората от другата страна – онези, които по същество се грижат за производството на храна. Или трябва да стане другото: да се увеличат възможностите за обработване на земята. Тогава това може да тръгне от умствените работници. Но през епохата, в която възможностите за обработване на земята са по-големи, умствените работници трябва да са по-умни от предишните, да имат по-големи способности от предишните. Следователно в това отношение увеличаването на земеделския труд в известен смисъл е равностойно на задълбочаването на разбирането за обработването на онова, което идва от природата. Това може да стане по най-различни начини. Ако някой организира рационално отглеждане на птици, при определени обстоятелства може с това да подобри горското стопанство. Това може да стане по най-различни начини; тук се занимаваме с него само принципно.

Докато мислим само в рамките на народното стопанство, е ясно, че могат да възникнат такива отношения. В страна, в която познанията са по-ограничени, могат да се заселят хора от друга страна, които вече са по-умни. Те могат да допринесат за по-нататъшното развитие на обработването на земята. Или пък, ако повече хора се издигат до други съсловия, които не принадлежат към съсловието на производителите на храна, в страната могат да се повикат хора, да се повикат работници. Всички тези неща стават в народните стопанства на области, които граничат с други, а и отвъд тях.

Всички разсъждения по тези въпроси могат да се изразят с въпроса: как да се помогне, ако от едната страна, А, възникне потребление, по-голямо от онова, което В може да произведе? – Онова, което може

да се мисли по този въпрос от гледна точка на народното стопанство, вече не може да се мисли, когато възникне световното стопанство и отношенията в известен смисъл вече са се приспособили към него. И просто трябва да си изградим представи за това какво трябва да бъде различно, когато имаме затворена стопанска област.

Това всъщност може най-напред да се изучава емпирично, ако вземем малкото стопанство, при което до голяма степен можем да се абстрахираме от износа и вноса – все пак е имало такива стопанства. Можем емпирично да изучим какви отношения всъщност съществуват в един затворен стопански кръг. В затворения стопански кръг нещата стоят така: вземаме основата, земята. След това в онова, което идва от земята, се влага труд: то се обработва и така получава стойност. После трудът се организира: тук вече навлизаме сред хората, които не принадлежат към съсловието на производителите на храна, а по отношение на хранителните продукти потребяват, но вече не произвеждат. И особено когато стигнем до умствените работници, сред тях имаме потребители, а не производители на хранителни продукти. Така че по отношение на изхранването в затворената стопанска област трябва да различаваме една производствена част, която, бих казал, много настойчиво държи да бъде само производствена част, и една потребителска част. Разбира се, тези неща са съвсем относителни. Преходът е постепенен. Но ако си представите целия човешки живот в такава затворена стопанска област, непременно трябва да е изпълнено онова, което ви обясних преди няколко дни: там, където при образуването на капитала духовният живот е най-развит (разбира се, това се разпростира върху цялата стопанска област), придобитите, изработените излишъци не бива да се вливат в земята – там те биха се задръстили, – за да не застоява капиталът, за да не се получава задръстване, а трябва да се погрижим там вече да няма излишъци и в земята да не се задръства никакъв капитал, тоест още по-рано да е предотвратено възникването на такова задръстване, като изработеното се дарява на духовните институции, с изключение на онова, което обозначих като семе. Ето че понятието за дарение се изправя пред нас в цялата си необходимост. Това дарение трябва да съществува.

Ако изучавате такива затворени стопански области, появявали се в историята, ще видите също: тези дарения вече са налице навсякъде. По същество духовният живот зависи от дарения – дарения в стопански смисъл. Тези дарения се простират от простия случай, в който Карл Плешиви дори издържа придворния си философ Скот Ериугена с онова, което може да дари – при определени обстоятелства подобен философ би могъл да се смята дори за съвсем излишна мебел, – чак до Обола на свети Петър, чрез който католиците от цял свят предоставят на църквата своите дарения в съвсем малки суми. Навсякъде, където стопанството представлява затворена стопанска област, макар и да се превръща в гигантско стопанство, обхващащо определени области, изработеният капитал се превръща в дарствен капитал, когато става дума за издръжката на духовните институции.

С други думи: когато по необходимост съществува затворена стопанска област, каквато е световното стопанство, би трябвало да се има предвид, че в народностопански смисъл всичко онова, което иначе се задръства в земята, би могло единствено да изчезне в духовните институции. То би трябвало да изчезне в духовните институции, би трябвало да действа като дарение. Тоест за днешната действителна стопанска наука трябва да потърсим отговора на въпроса: как трябва да купуваме и продаваме в стопански смисъл, за да изчезват в духовната област онези стойности, които се създават в чисто материалната област като стойности за изхранването? – Това е големият въпрос. Формулирам го още веднъж: към какъв вид плащане в стопанския обмен трябва да се стремим, за да изчезва винаги в духовните институции онова, което се създава чрез обработената природа там, където производството работи за изхранване на човечеството? – Това е големият народностопански въпрос, към чийто отговор ще искаме да пристъпим утре.

Дванадесета лекция

Дорнах, 4 август 1922 г.

Вчера ви формулирах един много важен въпрос, възникнал, когато народното стопанство се подготвяше все повече и повече да преминава в световно стопанство. Но тъкмо поради това въпросът за цената придобива съществено различно значение от онова, което имаше преди в стопанския живот. И трябва да разгледаме още някои неща, преди да можем да си съставим представа за факторите, които всъщност определят цената; защото цената, която накрая се появява на пазара или изобщо в обращението на благата – бих казал, видимата цена, – всъщност има много по-малко народностопанско значение от онова, което стои зад ценообразуването, което чак накрая води до ценообразуването и което е в основата и на колебанията на цената.

Всичко, което предхожда ценообразуването както от страна на купувача, така и от страна на продавача, е свързано със социални отношения, от които зависи в какво положение изобщо се намира купувачът и дали трябва да приписва на определена парична сума по-голяма, или по-малка стойност – стойност съвсем не само в субективен смисъл. От народностопанска гледна точка субективното има значение само доколкото е добре обосновано чрез обективни процеси, доколкото почива на правилна преценка на обективните процеси. Но стойността на парите преди всичко има значение и в обективно отношение. Защото днес стопанският въпрос не може да се разглежда напълно отделно от социалния въпрос. Само ако действително се вземе предвид взаимодействието между двата, може да се стигне до обоснована преценка. И затова трябва да се има предвид, че недоволството, социалното недоволство, което после е в основата на социалните вълнения, е свързано преди всичко с онова, което предхожда ценообразуването и накрая се изявява в него. След като ви показах, че и при заплащането – тоест при онова ценообразуване, което в днешното стопанство накрая се изразява в размера на заплатата, – всъщност става дума за покупка и продажба, ще

разберете, че всичко, което води до борби за заплатите, по същество почива на социалните връзки, в които се намират и работникът, и предприемачът и които намират завършек в онова ценообразуване, което определя заплащането. Така че преди всичко трябва да знаем: по какъв начин и доколко въздействат върху ценообразуването в стопанския процес парите като такива, които днес вече играят голяма роля и при покупката и продажбата, и при заплащането, и в останалото народно стопанство? – Трябва да различаваме онова, което накрая се получава като парична цена, от онова, което всъщност съставлява стойността на парите в нечии ръце, бих казал – както в ръцете на продавача, така и в тези на купувача. Затова днес трябва да разгледаме малко парите.

В народностопанските разсъждения за същността на парите ще намерите какви ли не красиви неща. Така например в народностопанските изложения за същността на парите ще намерите изброени свойствата, които парите трябва да имат, ако изобщо ще са годни да служат за пари. Трябва все пак да разгледаме тези изброени свойства малко критично, за да видите как трябва да си пробием път от разни съвременни представи в науката за народното стопанство към нещо различно. Посочва се, първо, че парите трябва да имат общопризната стойност. Тук въпросът е кой в този случай я признава, кой правилно я признава. Защото, ако се каже, че парите трябва да имат общопризната стойност, с това още нищо не е казано, а само е посочено, че трябва да имат едно свойство; но не е казано как могат да придобият това свойство. Второто свойство е още по-забележително. Например казва се: парите трябва да могат да имат малък обем и все пак, понеже са много редки, да могат да имат висока стойност при малък обем. Това е най-доброто средство за забогатяване (още Ликург го е разбрал, като е въвел по-обемисти пари като средство срещу неправомерното забогатяване): това свойство прави парите особено удобни за съхраняване и само поради тази причина вече създава известен подтик към забогатяване, защото, ако монетите от двадесет марки бяха големи колкото маса, щеше да е по-трудно да се съхраняват. Забогатяването нямаше да става толкова удобно, както сега; то щеше по-лесно да се забелязва и така нататък. Следователно трябва да се

има предвид, че в крайна сметка това може да се каза само по твърде външни съображения. После се казва, че парите трябва да могат да се делят произволно. И това намерих в един учебник по национална икономика. Но и то не може да се осъществи другояче освен чрез някакво признаване, чрез нещо, което тепърва трябва да се извърши. Следователно и това е нещо доста мъгляво. После се казва, че парите трябва лесно да се съхраняват. Именно това свойство, лесното съхраняване, ще ни се разкрие в цялото си значение чак когато разгледаме днешната тема.

Защото трябва да си изясним не само че онова, което е природа, всъщност получава народностопанска стойност чак когато влезе в обращението на народното стопанство и в него се вложи труд; трябва да си изясним не само че и трудът получава народностопанска стойност чрез начина, по който е организиран, по който е разчленен, и че и капиталът получава стойност само когато човешкият дух го обхване и чрез работа го включи в народностопанския процес, а трябва да си изясним и че парите като такива също получават стойност чрез самото обращение. И така, трябва да обмислим как парите се променят в хода на обращението. Предпоставките за това вече се съдържат в онова, което ви изложих.

При парите най-напред имаме работа с обикновени покупателни пари, тоест с парите, които използваме, за да си купим нещо за потребление. Но след това имаме работа и със заемни пари – това също вече видяхме. Пита се дали чрез народностопанските връзки, в които се намират, заемните пари са напълно същото като покупателните пари. Ако разгледате покупателните пари, ще трябва да се запитате: как възникват покупателните пари сред останалите елементи на покупката и продажбата? Те възникват, когато този, който си служи с парите, дава чрез тях не само нещо, което осъществява непосредствен обмен, а нещо, което посредничи при обмена, което се намесва в обмена. Така че пари е всичко онова – както вече обясних през тези дни, – което се намесва като посредник в обмена. Казах ви, че от тази гледна точка грахът би могъл да бъде пари. Ако придобивам не само толкова грах, колкото мога сам да изям, а го придобивам, за да го използвам и да получа срещу него отново

някакъв предмет за собствена употреба, тогава просто чрез посредническата дейност превръщам в пари онова, което иначе напълно може да бъде предмет за употреба. В това отношение Шпенглер казва нещо много остроумно: особено през един определен период от римското развитие хората, а именно робите, са се превърнали в пари от народностопанска гледна точка – той обръща всички неща в полза на една негодна идейна насока, но има и някои напълно верни прозрения. Докато сам се нуждая от роба, тоест като древен римлянин придобивам само толкова роби, колкото използвам в стопанството си, робът, разбира се, е средство за производство; но в мига, в който робът се дава и в заем, той става пари, както е било през определен период от римското господство, когато са разполагали с такава армия от роби, че са можели да ги дават в заем и да ги използват, за да получават в замяна най-различни доходоносни неща, така че за онези времена може да се каже: хората станаха пари. Това е едно напълно вярно прозрение на Шпенглер. Но от него можем да разберем как онова, което действа като покупателни пари, се образува от онова, което иначе подлежи само на размяна. И тогава онова, което се използва като пари, ще бъде най-годно да служи за пари, ако не се колебае, бих казал, между това да бъде изядено и това да бъде предадено нататък, както би било с граха, при което и стойността би се колебала съществено в процеса на обращение, а се употребява единствено за размяна, за посредничество; за това е необходима известна, макар и мълчалива договореност между хората, които си служат с парите. Съществено е, че то се използва само за посредничество, за размяна, а не за изяждане.

Но виждате, заемните пари съществено се различават от тези покупателни пари; защото при покупателните пари нямате друго основание за стойността им, за преценката им, тоест за оценяването им, освен това колко получавате срещу тях; при оценяването им е нужно да вземете предвид само това. И времето не променя съществено това; защото, независимо дали днес си купувате един фунт месо, или си го купувате след известно време, трябва да преценявате фунта месо според стойността му за потреблението; и по отношение на фунта месо парите може и да са придобили друга стойност, но за

човека, който се храни, фунтът месо всъщност не може да придобие друга стойност с течение на времето. Само че съществената е, че фунтът месо може да се яде само известно време, че следователно може да има стойност само в рамките на определено време, понеже се разваля. И това е част от народното стопанство: всички неща, които са действителни предмети за употреба, се развалят.

Ако сега използваме парите като еквивалент в чистата размяна, тогава в тях наистина имаме един нелоялен конкурент на нетрайните предмети, един съвсем нелоялен конкурент, защото при обикновени обстоятелства парите, изглежда, не се развалят – изрично казвам: изглежда, не се развалят. Ето тук виждаме какво внася нещо нездраво в народното стопанство, когато оставяме в него да действат други отношения, различни от онези, които действат в действителността. От едната страна имаме такова устройство на обществото, при което парите при всички обстоятелства имат своята числова стойност, независимо от останалото им положение в обществото – парите имат своята числова стойност и привидно я запазват. Но в действителност не я запазват. Всички други неща са честни. Месото започва да мирише тогава, когато според качествата си може да започне да мирише; парите не правят това, с каквото и качество да се появяват. Парите не го правят явно. И все пак трябва да си кажем: самият артикул по силата на качествата си трябва да запази същата стойност в човешкия живот; обстоятелствата налагат да я запази, тъй като трябва да бъде употребен навреме и да се появи нов; ако вследствие на някакви обстоятелства артикулът е поскъпнал или поевтинял в определено време, а парите не запазват стойността си, тогава парите като такива, чисто като разменно средство, са нелоялен конкурент, понеже по никакъв начин не показват, че всъщност също претърпяват промени. Ако днес трябва да си купя един фунт месо за определена парична сума, а след четиринадесет дни същия фунт месо за друга парична сума, тогава причината за това, че например следващия път трябва да похарча повече пари, не е във фунта месо, а в парите. Тя е единствено в парите. И ако тогава парите продължават да носят същото число, те всъщност започват да лъжат; защото стойността им е намаляла. Ако трябва да дам повече в замяна на един фунт месо, стойността им

е намаляла. Това се разбира напълно от само себе си. Следователно чрез обращението на парите внасям в процеса нещо, което от народностопанска гледна точка всъщност изобщо не съществува. От народностопанска гледна точка нещата стоят съвсем другояче. От народностопанска гледна точка парите просто претърпяват промени чрез самия стопански процес.

И сега трябва да потърсим случаите, в които парите претърпяват промени. Освен обикновените покупателни пари имаме заемните пари, тоест парите, които някой получава, за да започне някакво начинание, които за него не са покупателни пари, а стават предприемачески пари. Тези предприемачески пари, тези заемни пари имат съществено различна стойност, съществено различно свойство. Всъщност по същество тези заемни пари са нещо съвсем различно от покупателните пари. Когато покупателните пари станат заемни пари, не остава много друго освен, да речем, това, че златото, среброто или хартията са пренесени в другата област на живота. Тези пари придобиват стойност чрез съвсем други неща. Защото сега, когато заемните пари влязат в обращение, се намесва човешкият дух, намесва се човешкото мислене и чрез тази намеса на човешкото мислене заемните пари получават същинската си стойност. Много по-важно би било върху дадената в заем банкнота да се напише дали човекът, който предприема нещо, е гений в стопанските дела, или е идиот, и това да стане в мига, когато той започне да я използва; защото сега при даденото народностопанско положение стойността на тези заемни пари зависи от начина, по който той се разпорежда с тях.

И ако сега преминем от заемните пари към онова, което ви посочих като трети вид и което днес обикновено изобщо не се обсъжда, но играе възможно най-голямата роля в народностопанския процес, ако преминем от заемните пари към дарствените пари, ако разгледаме тези дарствени пари, трябва да кажем: за онзи, който в живота си зависи от покупателни пари, тези дарствени пари просто стават без стойност – по същество дарствени пари са всички средства, които се изразходват за възпитанието, а това играе огромна роля в народностопанския живот; дарствени пари са също всички средства,

които се изразходват за фондации, и всички средства, които не позволяват капиталът да се задръства по вреден начин в земята чрез капитализирането на земята, при което се съсипва народното стопанство. Те губят стойността си. Дарствените пари са именно противоположното на покупателните пари, което се вижда и от това, че онзи, който получава дарение, може да купува, докато онзи, който не получава дарение, не може да купува с тези пари.

Следователно имате три вида пари, които са съвсем различни по качество: покупателни пари, заемни пари, дарствени пари. Но за отношенията между покупателните, заемните и дарствените пари можем да съдим само ако разгледаме народностопански връзки, да речем, от областта на частното стопанство – такива, за които вчера хипотетично приехме, че в известен смисъл представляват един вид затворена област. Тогава ще установим, че след определено време всичко, което е заемни пари, преминава в дарствени пари. В затворената стопанска област, каквато е световното стопанство, и не може да бъде другояче. Заемните пари трябва постепенно изцяло да преминат в дарствени пари. Заемните пари, така да се каже, не бива да се връщат и натрупват в сферата на покупателните пари и така да нарушават действието им. Заемните пари преминават в дарствените пари. Така трябва да се развиват нещата в затворения стопански кръговрат. Какво правят те в областта, в която действат дарствените пари? Там се обезценяват. Така че можем да кажем: в областта на покупателните пари парите ще представляват определена стойност. В областта на даряването парите имат отрицателна стойност за всичко онова, което съществува в областта на покупката, карат тази покупателна стойност да изчезне. А между двете преходът се осъществява при заемните пари. Заемните пари постепенно изчезват в дарствените пари.

Може би ще кажете: това е трудно да се разбере. – Така е; но е жалко, че тук не можем с месеци да даваме сведения за отделните случаи, при които може да се наблюдава как при оценяването и обезценяването на парите нещата действително стоят така, както сега казах. Но тъкмо това би била задачата: да разглеждате, така да се каже, онова, което може да се каже тук в този съвсем кратък курс,

като основа за по-нататъшна народностопанска работа. Разбира се, в рамките на четиринадесет дни могат да се дадат само подтици. Но ще установите, че чрез отделните изследвания изложените тук народностопански твърдения навсякъде се превръщат в народностопански истини, които после могат да се използват научно, а и практически.

В действителност става именно това: в народностопанския процес парите просто се преобразяват, получават различни качества, когато стават заемни или дарствени пари. Но прикриваме това, когато просто оставяме парите да бъдат пари и по отношение на паричната единица и други подобни неща се ръководим от написаното върху тях число – прикриваме това, слагаме му маска. Действителността си отмъщава, като показва това отмъщение в колебанията на цените, които просто съществуват в народностопанския процес и които изобщо не успяваме да проследим с разума си, а именно с разума трябва да ги обхванем. Бих казал, не бива просто да оставяме парите да се вливат така в обращението и да им даваме пълната свобода да правят каквото искат; защото така всъщност вършим нещо много своеобразно в народното стопанство. Нали когато, да речем, ни трябват животни за някаква работа, ги опитомяваме и после ги използваме като опитомени животни. Помислете колко дълго трябва да се обучава един кон за езда, преди да може да се използва, и така нататък. Помислете само какво би станало, ако не опитомявахме животните, а ги използвахме диви, ако изобщо не полагахме усилия да ги опитомим! А парите оставяме да циркулират съвсем диви в народностопанския процес. Оставяме ги, бих казал, ако им хрумне, да придобият онази стойност, която имат като заемни пари, която имат като дарствени пари, и после изчакваме да видим какво ще стане: когато някъде някой индустриалец разполага с пари, които неправилно са се превърнали от негови заемни пари в дарствени пари, и плаща с тях на работниците си, положението изглежда различно, отколкото ако им плащаше, да речем, с чисти покупателни пари. Колкото повече някой е принуден да плаща на работниците си с чисти покупателни пари, толкова по-малко може да им дава, тоест толкова по-евтино трябва да му дават своите продукти; колкото повече може да плаща с вече преобразени пари, с пари, които вече

са преминали в сферата на заемните или дарствените пари, толкова по-голяма заплата може да им дава, толкова по-скъпо могат да предлагат изделията си на пазара. Следователно трябва да обхванем този въпрос с разума.

При съществуващото положение функцията на парите трябваше непрестанно да се коригира. Да приемем едно народно стопанство, което граничи с друго: то много лесно може да има затруднения с цената на някакво благо, на нещо, от което има нужда, защото оставя парите да действат като такова диво същество, без да подхожда разумно към това. Докато народното стопанство съществува сред други народни стопанства и срещу него не се предприемат ответни мерки, съответният артикул просто се внася, вносът се увеличава. Така нещата се коригират. В световното стопанство няма корекция, защото от Луната не могат да се внасят артикули. Иначе и световното стопанство би било само едно народно стопанство, ако можеше да се внася от Луната или Венера и така нататък и да се изнася натам; но тъкмо в това се състои големият въпрос: какво става с науката за народното стопанство поради това, че Земята се превръща в затворена стопанска област.

Да приемем сега, че поемете задачата да оставяте парите да остаряват. Имате някаква монета – независимо от какъв материал е и какво число носи, да речем, 1910 – и вземате друга монета, на която е отбелязана годината 1915 (Табло 10); да приемем, че при разумно боравене с монетата, на която е отбелязана 1915 г. и която тогава е възникнала като народностопански пари, стане същото като с другите продукти на обмена: след известно време тези пари ще бъдат обезценени. Да речем, че тези пари се обезценят – нали числата, които сега посочвам, са второстепенни, те могат само да пояснят; онова, което трябва да се прояви в действителността, тепърва ще се определя чрез безкрайно много изчисления, които обаче могат да се извършат, както още ще видим, – но да приемем, че през 1940 г. тази монета бъде обезценена за народностопанския обмен. Следователно тази монета би имала определена стойност само между 1915 и 1940 г. Тогава би имала стойност, която, както веднага ще видим, може да се определи. Следователно, ако след двадесет и пет години парите губят

стойността си в народностопанския процес, монетата с годината 1910 е изгубила стойността си през 1935 г. Така, когато нося пари у себе си, им придавам определено свойство, придавам им един вид възраст. Тези пари тук, от 1910 г., са по-стари, те ще умрат по-рано от другите тук, парите от 1915 г. Можете да кажете: това е програма. – Не, това съвсем не е програма, а онова, което сега ви обясних, е действителността. Така иска и народностопанският процес. Той сам прави така, че парите да остаряват. А само маска е това, че привидно не остаряват, че привидно с пари от 1910 г. може да се купува и през 1940 г. Защото тогава в действителност не се купува с тези пари, а само с въображаема стойност на парите.

Когато парите остаряват в портмонето ми по такъв начин, че годината на възникването им означава нещо – под остаряване разбирам все по-голямото приближаване към смъртта им, – тъкмо чрез това остаряване на парите се придава стойност, както чрез остаряването се придава стойност и на човека. На всяко живо същество се придава стойност; парите изведнъж оживяват, придава им се стойност. Защо? Да вземем млади пари, тоест за тази година – тазгодишни пари, значи действително пари от 1922 г.; тези пари от 1922 г., естествено, ще бъдат добри покупателни пари; но ако някой е предприемач и се запита: Как ще се снабдя с пари за своето предприятие? Със стари или с млади пари ще се снабдя за своето предприятие, което според изчисленията ми може би трябва да бъде разчетено, да речем, за двадесет години? Ако взема стари пари, те евентуално ще се обезценят след пет или две години; значи не мога да се съглася да използвам стари пари, а когато трябва да правя изчисления за дълъг срок, имам нужда от млади пари. – И така, под влияние на дългосрочните начинания младите пари получават особена народностопанска стойност, много по-голяма народностопанска стойност от старите пари. Тогава тази народностопанска стойност е налице, това сега е тяхната стойност. Но да предположим, че трябва да предприема начинание, за което по всяка вероятност искам да направя необходимите изчисления само за срок от три години. Тогава бих бил лош икономист, ако взема съвсем млади пари; защото това прави младите пари най-ценни и най-скъпи. Следователно ще си набавя по-евтини пари, ако

са ми нужни за по-кратко време. И така виждате, че по този начин възрастта на парите ще започне да играе роля за онзи, който трябва да прилага духа към парите, и той ще осъзнае тази роля.

Но моля ви, имайте предвид, че това не е нещо, което иначе не съществува. Само че иначе съществува в диво състояние и нещата само си пречат взаимно, а това поражда нездрави народностопански условия. Напротив, ако опитомите парите, ако действително им определите възраст и оставите младите пари да бъдат по-ценни като заемни пари от старите, тогава придавате на парите онази реална стойност, с която те се проявяват и която имат благодарение на мястото си в народностопанския процес. Тази стойност съществува по същество само доколкото парите са заемни пари; защото дори когато са заемни пари, като покупателни пари те запазват предишната си стойност. Съвсем не е нужно и чак толкова много да обмисляте дали за онова, което потребявате като предприемач, трябва да си набавите още и други пари и така нататък – това се коригира от само себе си.

Но сега си представете, че се правят онези дарения, които също имат съвсем определено значение в народностопанския процес, онези дарения, за които вече говорих в много отношения. Дарение е всичко, което се влага например в образователното дело, особено когато става дума за свободен духовен живот. Но така е и сега, само че хората не го забелязват. Когато дарявате пряко, в това участва разумът ви. И сега дарявате, само че това се извършва чрез данъците и така нататък, потъва в общата мъгла на стопанската дейност и никой не забелязва какво става. Но тъкмо затова нещата се развиват необуздано, иначе в тях би навлязъл разум. Помислете обаче какви пари ще използвате за даренията, ако действително започнете да мислите народностопански? За даренията ще използвате стари пари, които губят стойността си възможно най-скоро след дарението, така че получилият дарението все още да успее да купи с тях.

Тогава, разбира се, в народностопанския процес трябва да настъпи подмладяване, парите трябва да имат потомство. Но лесно ще разберете за какво става дума тук: това не бива да протича произволно или чрез общия стопански хаос, който стопанската държава разпростира над всичко (тя внася обърквање в стойностите именно

като смесва заемни пари, покупателни пари и така нататък, докато в действителност те все пак се обособяват); лесно ще разберете, че ако не оставяте нещата на произвола, а внесете разум в тях, е нужно само да установите необходимите асоциативни връзки между покупателните пари, заемните пари, дарствените пари и обновяването на парите. Просто не бива да оставяте, да речем, онзи, който дава пари в заем, да го прави безсмислено, а той трябва да е във връзка със своята асоциация. Тя му посочва най-разумния начин да дава в заем и му посочва най-разумния начин да дарява. Когато се дарява – при което всеки може да бъде свободен сам да реши дали да дарява, – парите обаче преминават през същия процес именно ако имат стойност според годината си. Въпросът е само в крайна сметка в народностопанския процес да се осъществи разумно онова, което и без това става, но само се прикрива, а именно парите просто да се събират, когато са изпълнили предназначението си. И в началото на процеса на покупка и продажба те отново получават първоначалната си стойност, тоест получават новото означение на годината си; но преминават у онзи, който отново трябва да обработва природен продукт, природен продукт, върху който тъкмо започва да се полага труд – там, където става дума само за покупка и продажба. Това е посредничеството по асоциативен път.

Трите вида пари трябва да се третират по различен начин. Трябва да се третират така: като тръгнете от дарствените пари, които ще бъдат най-старите пари, трябва да възложите на една асоциация да върне отново в процеса парите без стойност, и то там, където природният продукт започва да се съединява с труда; това съвсем не може да представлява народностопанска трудност. И така, в какво всъщност се състои онова, което би било различно от сегашното положение? Състои се в това, че по отношение на парите в тази затворена стопанска област – която не е едно народно стопанство, граничещо с друго и позволяващо износ и внос, – възникват три области: област на заемните пари, област на покупателните пари, област на дарствените пари. И ако някъде настъпи нещо, което иначе трябва да се коригира чрез износ и внос със съседните стопанства, сега то ще се коригира от трите области. Ако покупателните пари предизвикат

смущение, тогава има съответен приток или отлив на пари към или от тези сфери: сферата на покупателните пари, сферата на заемните пари – както иначе от други страни – или сферата на дарствените пари. Но това се регулира от само себе си по следната причина: когато се появят нередности – те се появяват и трябва да се коригират: животът не може да се състои в това да няма нередности; когато сте напълнили стомаха си, това просто е нередност: трябва отново да смелите храната, – тогава непрекъснато трябва да възникват условия, при които покупателните пари са твърде скъпи или твърде евтини за определени стоки; тогава евтините пари се вливат в другата област, така че от другата страна те отново стават по-скъпи като покупателни пари. Онова, което иначе непрекъснато се коригира само чрез износ и внос, се коригира от само себе си в рамките на областта. Нужно е само действително да се прояви човешки разум. Той се внася чрез наличието на асоциациите, които въз основа на своя опит могат да наблюдават и според наблюденията си да предприемат съответните действия.

Така че можем да кажем: днес действително става дума преди всичко правилно да се разбере същността на парите. Тази същност на парите не се разбира просто защото парите винаги стоят пред нас като нещо, по което изобщо не личи какво всъщност е; защото в социалния организъм не съществуват пари като такива, а само тези три вида пари, и при това всеки вид става онова, което е, едва в момента, когато навлезе в народностопанския процес или премине от един вид народностопански процес в друг. В самия процес парите също непрекъснато се променят. Въпросът е първо добре да опознаем парите, преди да можем да кажем каква роля играят, когато стават израз на цената на нещо друго. Защото народностопанският процес може да бъде разбран само ако не оставаме на повърхността му и не гледаме единствено как изглеждат нещата там. Погледната повърхностно, една монета от десет франка днес, разбира се, е монета от десет франка, независимо дали на нея пише 1910, 1915 или 1920; външно погледнато, тя винаги е същата монета от десет франка, а и при обикновената покупка изглежда така. Забелязвам това само когато имам по-малко – тогава забелязвам, че е настъпила разлика, – или

когато нещата са поскъпнали. Но тъкмо в това, че имаме по-малко или че нещата са поскъпнали, се съдържа онова, което ви показах тук чрез по-голямата и по-малката възраст на парите. Следователно, ако искаме да разберем народностопанския процес, ще трябва не да говорим за скъпи или евтини пари, или за скъпи или евтини стоки, а преди всичко първо да познаем парите в тяхната същност, понеже парите са онова, чрез което днес се справяме с народностопанския процес – за това, че паричните заместители трябва да се третират по подобен начин, ще говорим още утре. Това е най-важното от всичко. Тук не бива да се боим да проникнем под повърхността, в дълбочина, за да видим какво всъщност лежи в основата. И трябва да се откажем да говорим в народното стопанство за евтини и скъпи пари по отношение на стоките, а трябва да сме наясно, че в жизнения процес на народното стопанство трябва да говорим за стари и за млади пари.

Тринадесета лекция

Дорнах, 5 август 1922 г.

Тъкмо за да разберем какво може да се има предвид с неща като обсъдените вчера, днес ще бъде нужно да вникнем в някои народностопански процеси, които също влияят върху народностопанските оценки и могат да покажат колко трудно всъщност се оценява в народностопански смисъл онова, което произлиза от човешкия дух. Не искам изцяло да измислям един пример, а само да го оформя така, че стоящата зад него действителност да не добавя нищо към стойността, която този пример може да има за нашето разглеждане.

Виждате ли, може да се случи следното: в определено време живее един голям поет, който постепенно, още приживе, а след смъртта му все повече, бива признат за голям поет. Тогава някой от онези, които по някакъв начин се занимават с този поет, било то и само, да речем, като негов почитател, може да си помисли: В близко бъдеще около този поет ще се вдига още повече шум, отколкото сега. Зная съвсем сигурно – поне се осмелявам да го допусна, – че след известно време, да речем, след двадесет години, около този поет ще се вдига много повече шум, отколкото сега. Мога дори да зная, че след двадесет години според мисловните навици на времето, в което живеем, за този поет ще бъде построен архив и че в този архив ще се съберат неговите ръкописи. – Въз основа на различни неща, които е узнал и обмисля в хитрата си глава, той си казва: Да, това ще стане. Сега започвам да купувам автографи, собственоръчни ръкописи на този поет. Засега те все още са извънредно евтини. – Веднъж този човек седи заедно с други. Единият казва: Не съм особено склонен да спекулирам със стойности; искам просто обичайните лихви от спестяванията си. – Вторият казва: Е, не искам да се задоволя с обичайните лихви, ще си купя ценни книжа от тази или онази мина. – Той вече е по-склонен към спекулации, затова си купува ценни книжа. Третият обаче, нашият човек, казва: Купувам си най-добрите книжа, които съществуват сега; купувам си съвсем евтини книжа, но няма да ви

кажа какви книжа си купувам – към това се прибавя и още нещо: той не издава тази работа, – купувам си книжа, които обаче в близко бъдеще ще поскъпнат най-много. И си купува само собственоръчни ръкописи на въпросния поет. А след двадесет години продава тези книжа на архива или на хора, които после ги продават на този архив, за сума, многократно по-голяма от похарчената. Така че от тримата той беше най-склонен към спекулации.

Това е напълно реален случай; само не искам да споменавам тук конкретните обстоятелства; но такъв случай наистина е имало. Чрез това обаче настъпва и много значително преразпределяне на народностопански стойности. И въпросът е: кои са факторите, допринесли за това преразпределяне? На първо място той само използва мисълта си, за да се възползва от обстоятелството, че въпросният поет се радва на нарастващо признание, признание, намерило реален израз дори в това, че за него е изграден архив. Но към това се прибавя и още нещо (поне за преразпределянето, при което всичко се събира в едни ръце): той премълчава тази работа, не насочва вниманието на другите към нея и те сами не се досещат. И така прибира огромната печалба.

Споменавам този случай само защото искам да ви обърна внимание колко сложен става въпросът кои фактори се преплитат в областта на стойностите – колко трудно е да се обхванат всички тези фактори. И пред нас трябва да възникне въпросът: напълно невъзможно ли е да обхванем тези фактори по някакъв начин? – Ще си кажете: що се отнася до голяма част, до голям дял от живота, хора със здрав разум, обединени в асоциации, съвсем сигурно ще могат да преценят факторите дотолкова, че да намерят за тях известен числов израз. Но все пак ще има твърде много неща, и то решаващи за оценяването на нещата, които няма да могат да се обхванат по обичайния начин със здравия разум, ако не потърсим други помощни средства.

Видяхме как природата трябва да бъде преобразувана чрез човешкия труд, тоест в известен смисъл трябва да се свърже с човешкия труд, за да получи народностопанска стойност. В една стопанска организация, която се основава на разделението на труда, природният продукт първоначално все още няма същинска стойност. Ако мислено си представим картината, в която стойностите възникват

чрез съединяването, да речем, на природна вещественост и труд, тогава ще можем да се доближим до функционалната страна на стойностообразуването, макар първоначално може би само чрез един вид алгебрична формулировка. Лесно ще можем да си представим, че това стойностообразуване не протича просто като съединяване на труда с природния елемент, а трудът променя природния елемент; следователно ще имаме по-сложна функция, отколкото би могло да бъде едно просто събиране. Но все пак ще можем да се придържаме към вече изказаното: виждаме как стопанската стойност възниква, когато природният продукт най-напред бъде поет от човешкия труд.

Най-първата степен, на която човешкият труд поема природния продукт, е непосредствената работа, бих искал да кажа, върху земята. Именно това ни кара все пак да разглеждаме обработването на земята като изходна точка за всяка стопанска дейност. Това обработване на земята е предпоставката за всяка друга стопанска дейност. Но ако преминем към другата страна на стопанската дейност – днес вече не е нужно да ви обяснявам, че когато някой осъществява преразпределяне на стойности, и това се намесва в стопанското движение на стойностите, защото това съвсем сигурно следва от предходните лекции, – как ще трябва да постъпим, ако искаме да открием какво в такива случаи всъщност може да се сравни с първата страна? Ако, да речем, приемем, че стойността, която се движи от едната страна, е „природа по труд“ или пък някаква функция, както казах още в началото, тогава все пак би трябвало да намерим в нея нещо сравнимо. Несъмнено няма да е възможно да сравняваме духа с природата; защото едва ли ще намерите някаква точка за сравнение, особено чрез народностопански разсъждения, дори само поради това, че тук се намесва нещо извънредно субективно.

Представете си едно просто стопанство на село, което, да речем, е затворено в себе си. Такива действително можеше да се видят, поне отчасти. То ще се състои – да речем, че мислено изключваме дори пазара и града – от онова, което произвеждат селяните, обработващите земята, отделни занаятчии, които обличат хората и така нататък, и някои други занаятчии, а по същество не и от произведеното от отделни пролетарии – такива още изобщо няма да има, но когато

разсъждаваме така, засега не е нужно да насочваме вниманието си към това, защото, като проследим нещата по-нататък, ще можем да забележим онова, което се отнася до тях. После в това стопанство на село ще има учител и свещеник или няколко учители и няколко свещеници; ако имаме чисто стопанство на село, те ще трябва да живеят от онова, което другите им отстъпват от своето. А онова, което се развива като свободен духовен живот, ще трябва да протича главно между свещениците и учителите – евентуално към тях ще се прибави и общинският управител, – но именно там, между тези хора, ще протича главно свободният духовен живот. И ще трябва да се запитаме: как всъщност стигаме до оценяване в този прост стопански кръговрат?

Няма да има много друг свободен духовен живот. Трудно можем да си представим, че учителят или свещеникът ще стане романист; защото, ако стопанството на селото е затворено в себе си, той едва ли ще може да продава много. Бихме могли да разчитаме, че един романист ще може да печели нещо само ако същевременно успее да събуди у селяните, шивачите и обущарите особено любопитство към романите си. Тогава действително веднага би могъл да създаде една малка индустрия, нали? Това наистина би струвало извънредно скъпо. Но във всеки случай не можем да си представим, че подобно нещо би съществувало просто така в това малко стопанство на село. Следователно виждаме, че свободният духовен живот трябва първо да изчака да са налице определени условия. Но може би можем да си представим как самото наличие на свещеници, учители и един общински управител всъщност води до оценяване на онова, което извършват тези умствени работници – защото в народностопански смисъл те са умствени работници.

Каква е предпоставката тези умствени работници изобщо да могат да живеят в селото? Предпоставката е хората да изпращат децата си на училище и да имат религиозна потребност. Духовните потребности са основната предпоставка. Без тях там изобщо нямаше да има дори тези умствени работници. И ще трябва да се запитаме: как на свой ред тези умствени работници ще оценят народностопански своите продукти, да речем, проповедта – защото в народностопански

смисъл и тези продукти трябва да се разбират народностопански – и училищното обучение, как ще ги оценят народностопански? Как ще се оцени това народностопански в цялото обращение? Това е основополагащ въпрос.

Как се оценява това, ще разберем само ако първо си изясним съвсем нагледно: какво трябва да правят другите хора? Те трябва да полагат физически труд. Чрез това, че полагат физически труд, създават народностопански стойности. Ако нямаше потребност от проповеди и от училищно обучение, свещениците и учителите също щяха да трябва да работят физически, тогава всички щяха да работят физически и духовният живот изобщо би отпаднал. Тогава, разбира се, нямаше да има нужда да говорим за оценяване на духовните постижения. До това оценяване стигаме, когато обърнем внимание, че тъкмо този физически труд трябва да бъде спестен на свещениците и учителите; защото, ако искат да вършат своята работа, която все пак също се търси, други трябва да поемат физическия им труд. Така в разсъждението действително може да бъде въведено нещо, което поне отново може да се схване в общ смисъл. Защото да предположим, че има потребност само от по половин проповед и от половината училищно обучение – тоест от половин проповед на един свещеник и половината обучение на един учител, – какво би трябвало да настъпи тогава? Тъй като не може да се назначи половин свещеник и половин учител, свещеникът и учителят ще трябва да отделят известно време и за физически труд. Следователно оценката, която трябва да получат двамата, ще произтича от това колко физически труд могат да си спестят. Това дава мярката за оценяване на тяхната работа. Единият влага физически труд, другият си го спестява и оценява духовното си постижение според това колко физически труд си спестява с него. В тези две различни полета на стопанския живот намираме – ако обмислим нещата народностопански, тогава за нас и една проповед трябва да има народностопанска стойност, – намираме онова, което ни показва как проповедта получава народностопанска стойност. Получава я чрез това, че се спестява труд, докато от другата страна трябва да се влага труд.

Но това важи за целия духовен живот. Какво означава в народностопански смисъл някой да рисува картина, върху която, да речем, работи дори десет години? Означава, че картината получава стойност за него чрез това, че отново може да рисува картина в продължение на десет години. Но може да прави това само ако си спести физическия труд за десет години. Картината ще трябва да струва толкова, колкото е стойността, която физическият труд създава в други продукти за десет години. И дори да вземете такива сложни случаи като онзи, който изложих днес в началото на часа, все пак получавате същия резултат. Навсякъде, където става дума за духовни постижения, ако искаме да намерим понятието за стойност, получаваме другото понятие – понятието за спестения труд, за труда, който си спестяваме.

Голямата грешка на марксистите беше, че разглеждаха всичко само откъм физическата страна и говореха, че в капитала трябва да виждаме кристализирал труд, продукт, с който е свързан труд. Когато някой рисува картина, духът, който той влага в нея чрез рисуването в продължение на десет години, наистина е свързан с нея; но това могат да изчислят най-много онези, които вярват, че духът е преобразуван вътрешен човешки труд. Това е безсмислица. Духовното не може направо да се сравнява с природното. Но при едно мое духовно постижение тук не става дума за това, че в него по някакъв начин е натрупан труд. Натрупаният труд не може да се обхване народностопански. Като физически труд той може да е съвсем малко. А онова, което представлява физически труд, спада към другото понятие за физическия труд. Онова, което придава стойност на постижението, е трудът, който вече мога да си спестя чрез него.

И така, от едната страна на народностопанския процес стойностообразуващата сила възниква чрез това, че се осигурява труд, той се насочва към продукта, влага се в продукта – продуктът привлича труда. От другата страна продуктът излъчва труда, предизвиква труда; стойността съществува първоначално и тя предизвиква труда.

Но по този начин сме в състояние – понеже тук вече имаме нещо сравнимо, а именно труд в единия случай и труд в другия случай, – сме в състояние изобщо да свържем нещата едно с друго в

реалността. Ако в единия случай можем да кажем: стойността е равна на „природа по труд“, $w = n \cdot a$, в другия случай трябва да кажем: „дух минус труд“, $w = g - a$. Посоката е точно противоположна. Физическият труд има смисъл само ако онзи, който иска да го включи в народното стопанство, сам го полага. Онова, което в духовната област влиза във връзка с постижението, е труд, който единият извършва за другия – следователно действително е онова, което трябва да бъде включено с отрицателен знак в народностопанския процес.

Много е забележително: когато проследим историята на науката за народното стопанство, всъщност навсякъде намираме верни неща, но по същество само в една отделна област. Има определени представители на науката за народното стопанство, които са напълно убедени: трудът придава стойност на нещата – школата на Смит, марксистката школа и така нататък. Но има и други школи с другото определение, което пък е вярно за определена област: нещо става капитал, изходна точка на стойността, чрез това, че спестява труд. И двете са верни. Само че едното важи за всичко, което по някакъв начин е свързано с природата, със земята; другото важи за онова, което по някакъв начин е свързано с духа. Между двете крайности има и нещо трето. Можем да кажем: всъщност нито една от тези крайности не съществува в съвсем чист вид, а само приблизително; защото в крайна сметка вече има умствен труд, когато от двама берачи на къпини – нали и брането на къпини получава стопанска стойност само чрез това, че берачите отиват и полагат труд, – когато от двама берачи на къпини единият не е съобразителен и се труди на места, където растат малко къпини; тогава неговите къпини имат по-малка стойност, защото за същото количество се плаща само толкова, колкото при другия, който избира място, добре обрасло с къпини, и затова добива повече. Следователно никъде нещата не съществуват в чист вид. Още при брането на къпини има умствен труд – не би трябвало да го наричаме така, – защото трудът на комбинирането създава стойност също както при колекционерите на автографи, поне създава стойност чрез преразпределяне.

Така че можем да кажем: действително в едната посока имаме труда, а в другата посока също имаме труда. Но така получаваме

възможност изобщо по някакъв начин да сравняваме народностопанските стойности. Самото сравняване обаче го извършва народностопанският процес. Можем само по определен начин да го издигнем на равнището на разума. Така и всичко, което казвам през тези дни, се състои в това определени инстинктивни процеси да бъдат издигнати на равнището на разума.

И така, както казах, нищо от това не съществува в чист вид. От другата страна винаги имаме следното: ако художникът изобщо иска да създаде нещо, което има значение за народното стопанство, той трябва да вложи в него и малко труд, колкото и да комбинира и колкото и да постига чрез комбинирането си и да речем, чрез ясновидска сила, която изобщо по никакъв начин не може да бъде обхванатa в народностопанската област. Големият му гений може да му позволява да бъде страшен мързеливец, но от време на време все пак ще трябва да взема четката в ръка. Следователно и при него ще трябва да се влага някакъв труд, както дори при брането на къпини се влага известна комбинативна сила. Не можем количествено да обхванем в чист вид нещата, които действат в действителността, а трябва да ги обхванем в тяхното протичане. Затова всъщност можем да ги задържим в понятията си само ако осъзнаем, че тези понятия са в непрекъснато движение.

Между тези две крайности обаче е онази област, в която по-ясно се възприема как физическият труд и умственият труд действително си взаимодействат непосредствено в предприятието, където има движение насам-натам. Бих искал да кажа: както в някоя машина, да речем, един управляващ механизъм се движи насам-натам, така и в предприятието има движение насам-натам: физическият труд – в едната посока, а умственият труд – в обратната. И тогава ще става дума за онова трето, което действа между тези две страни в народностопанския процес и се съдържа в реалното им взаимно противодействие, тоест, с други думи, за случая, когато някой трябва да работи физически, а благодарение на умствената си способност да комбинира, си спестява част от физическия труд, значи когато върши и двете заедно, което всъщност винаги е реалният случай. Но този реален случай се приближава ту повече до първата формула:

$w = n \cdot a$, ту повече до втората формула: $w = g - a$. Всъщност онова, което се съдържа във втората формула, би се осъществило по същество само ако сред потребителите се появи някой, който би си спестявал труда единствено чрез духовното. Но това би могъл да бъде само някой, който се ражда на Земята като възрастен.

Оттук виждате, че е възможно да вникнем в народностопанския процес и от тази гледна точка – на оценяването на природното от едната страна и на духовното от другата страна. И тогава получаваме възможност да си кажем: там, където положително и отрицателно си взаимодействат, трябва да се получи някакво средно състояние. Може да преобладава положителното, а може да преобладава отрицателното. Да предположим, че преобладава положителното. В случая със стопанството на село съвсем сигурно ще преобладава положителното; защото в това стопанство съвсем сигурно няма да има голям интерес към нещо повече от най-необходимия умствен труд; но колкото повече се усложнява животът или – както се изразяват и сантиментално – колкото повече напредва културата, толкова повисоко се оценяват като цяло духовните постижения, както знаете от опит. Тоест спестява се толкова повече труд, следователно толкова повече отрицателното противодейства на положителното. Помислете, че като характеризираме нещата така, действително обхващаме един реален процес. Тук не става дума физическият труд да се влага от едната страна, а от другата страна евентуално да се унищожава – това не би означавало реален процес в народностопански смисъл, а би могло да означава най-много природен процес, – а става дума за това, че целият извършван физически труд създава стойност, че нищо от него не се унищожава, че онова, което противодейства – спестеният труд, – противодейства само числово, тоест влияе само числово върху стойността на физическия труд. Но чрез това числово влияние получаваме изобщо възможност по някакъв начин да изразим реално онова, което всъщност се случва. Следователно действат физическите работници, действат хората на духа и при онова, което се постига, в единия случай става дума за положително вложен труд, а в другия – за труд, който всъщност означава спестен труд. Едва чрез това се поражда окончателната оценка.

И така, бих казал: по този начин нещата получават наименованието си и става възможно да бъдат обхванати числово именно защото едно и също нещо идва от две страни и се променя само оценяването. Следователно, както казах, с напредъка на културата проявата на духовна дейност придобива все по-голямо и по-голямо значение. Това обаче води дотам, че от този момент нататък физическият труд участва в оценяването с по-малка сила. И така, физическа сила се изразходва; с напредъка тя дори трябва да се изразходва все повече. Нали с напредъка на културата и обработването на земята трябва да става по-плодотворно. Трябва да се работи повече в положителния смисъл. Но всъщност на физическия труд се отнема силата да определя оценяването, а тази сила може да му се отнеме само ако човекът, който извършва този физически труд, все повече и повече развива потребност от онова, което трябва да бъде постигнато в духовната област. Така че тук отново в народното стопанство участва нещо напълно човешко. Изобщо не можете да заобиколите човешкото, което участва тук; но това човешко, което участва тук, с напредъка на духовния живот отново възниква и като обективна необходимост.

Вярно е, че отначало, ако в селото има само свещеник и учител, духовният живот няма да е особено богат; но да приемем, че има две села: в едното село свещеникът и учителят са доста посредствени хора. Там нещата ще продължат както досега. В другото село свещеникът или учителят, или и двамата са отлични хора. Те ще могат да събудят всевъзможни духовни интереси у следващото поколение и може би дори ще е по силите им да осигурят на следващото поколение още една личност, която твори в духовната област и която да се установи в селото като трети член на техния съюз. В това отношение духовното безусловно притежава сила, която се проявява и отново въздейства върху народното стопанство. Но какво означава целият този процес? По същество целият този процес не означава нищо друго освен следното: в чисто материалната народностопанска дейност трудът, тоест стойностообразуващата сила в труда, има направо безкрайно голяма стойност; под въздействието на онова, което идва насреща му, той все повече и повече се обезценява – не мога да кажа така, но числовото му изражение все повече и повече

се свежда до по-малка величина, така че всичко, което представлява обработване на земята, и онова, което се извършва от духовната страна, при взаимодействието си в известен смисъл се компенсират взаимно в народностопанско отношение. И единствено известна компенсация ще бъде правилното решение.

И тук обаче отново възникват доста сложни отношения; защото напълно възможно е да се окаже, че някъде има прекалено много хора, които произвеждат в духовната област, тоест че насреща действа прекалено голяма сила, спестяваща труд. Тогава получаваме отрицателна стойност, тогава всички тези хора заедно не могат да живеят, ако не се поглъщат взаимно. Така че в тази съществуваща компенсация имаме известна граница. Тази граница обаче се определя от това, че за всяка народностопанска област самото естество на нещата просто задава балансово съотношение между производството от земята от едната страна и духовното производство от другата страна.

И докато науката за народното стопанство не вземе предвид съотношението между производството от земята, разбира се, в най-широкия смисъл, и духовното производство, докато не се заеме съвсем сериозно с този проблем, с който почти изобщо не се е заела, дотогава изобщо не можем да имаме наука за народното стопанство, която да отговаря на днешните потребности.

Тук преди всичко е необходимо да се правят изследвания въз основа на данни, които могат убедително да ни покажат по какъв начин, да речем, една област изпада в нездраво народностопанско състояние поради наличието на прекалено много хора, дейни в духовната област, без при това да се намесват недобросъвестност и агитация. И с каква сила за по-нататъшно културно развитие разполага една такава област, в която още не е достигната границата, за която току-що говорих. Защото в една определена област напредък е възможен само дотогава, докато още не е достигната тази граница, зададена от компенсацията. Тук най-напред ще трябва да се потърсят елементите, които и днес са останали от затворени стопанства – навсякъде има части от тях, бавно навлизаме в световното стопанство, – да се потърсят тези елементи там, където в някоя

област още има затворени стопанства; ще трябва да се изследва, така да се каже, общото благосъстояние в областите, където живеят сравнително малко поети и художници, и хитри индустриалци, и така нататък, а земеделието или други дейности, свързани със земята, са все още силно застъпени; и ще трябва да се изследват други области, в които е налице обратното. Така от достъпното ни трябва по емпиричен път да изведем известни закономерности, които дават основа за теоретично установяване на баланс между земеделието, обработването на земята в по-широк смисъл и духовната дейност в другия смисъл. Действително ще бъде необходимо просто в някоя област да се подберат умствените работници със средни показатели, които не изопачават целия баланс, а от другата страна да се подберат и физическите работници със средни показатели и да се състави баланс за двете групи, за да се установи как едното компенсира другото.

Тук именно стои въпрос с извънредно голямо значение за всеки, който днес иска по някакъв начин да допринесе за по-нататъшното развитие на науката за народното стопанство; защото действително този проблем, който трябва да лежи в основата на всяко размишление върху цената и стойността, днес почти никъде не се разбира правилно.

На някои от вас още вчера казах: в народностопанското мислене хората все се оставят да бъдат подведени да мислят за частите, а не за цялото. – Шпенглер несъмнено прави съвсем отлични народностопански наблюдения в края на втория том на своята книга „Залезът на Запада“; но този човек разваля блестящите си наблюдения с това, че не успява да преосмисли от гледна точка на съвременното народно стопанство онова, което до известна степен обхваща с поглед исторически. Той посочва по изключително сполучлив начин как в античното стопанство все още е преобладавала стопанската дейност, произлизаща от земята, и как днес преобладава стопанската дейност, която се състои в мислене в парични категории и следователно всъщност е умствен труд; но не вижда, че двете степени на стопанска дейност, които установява в исторически план, и днес все още съществуват една до друга, че исторически не са се сменили една

друга, а и днес все още съществуват една до друга, както днес примитивното присъства в най-напредналото. Нали навън, в свободната природа, намираме амебите, които просто пълзят насам-натам, и същите тези амеби намираме в собствената си кръв, в белите кръвни телца. Нещата, които съществуват в хода на историята, включително и в природата, днес стоят едни до други – така е и в народното стопанство. Най-различни отношения съществуват едни до други. Понякога дори в едно, да речем, културно развито стопанство тъкмо най-високо развитото се връща към най-примитивното, така че действително може да се каже: стойности, които се създават благодарение на живота в една високо развита култура, по известен начин се връщат към разменната търговия, като, така да се каже, онези, които си осигуряват спестен труд, при определени обстоятелства действително взаимно си разменят този спестен труд, за да задоволят помежду си известна потребност. – Това действително се среща, така че на най-високата степен на развитие често отново намираме най-примитивните дейности, които служат тъкмо на най-висшето.

Това исках да вмъкна днес, за да мога утре да ви дам поне някакъв, макар и непълен завършек.

Четиринадесета лекция

Дорнах, 6 август 1922 г.

От разглежданията ни през това време ще сте видели, че тук действително става дума да намерим понятия, по-точно казано, образи за стопанския живот, чрез които наистина да можем да се потопим в този стопански живот. Съвсем не съм убеден, че трябва да бъдат разбити на пух и прах всички налични научни резултати в която и да е от областите, които днес се разработват в антропософското движение и в чието разработване участвам; напротив, убеден съм, че в самите ни науки има много неща, които могат да се използват широко, и че само начинът, по който ги използваме, изисква съществено понататъшно развитие както в природната наука, така и в науките за културата. И затова исках да ви дам главно такива понятийни образи, които могат да ви дадат опорни точки, за да използвате правилно онова, което все пак и в стопанската наука може да се използва, да се използва широко. Затова дадох такива образи, които трябваше да бъдат непосредствено живи. Но живото – нека това ви стане съвсем ясно! – винаги е многозначно. Затова може би някои от вас ще си тръгнат от тези разглеждания с чувството, че срещу едно или друго може да се възрази това или онова. В известен смисъл се радвам, ако това чувство е налице, когато то възниква с истинска изследователска сериозност и изследователски дух; защото по отношение на живото това чувство винаги трябва да съществува. Живото не търпи догматична теория. И така трябва да разбирате и понятийните образи, които дадох.

Един, бих казал, извънредно многозначен понятиен образ е този на стареещите или износващите се пари. Но към такива понятийни образи трябва да се отнасяме така, както се отнасяме например, да речем, към един развиващ се човек. Имаме общото чувство: той ще може да извърши това или онова полезно нещо. Тогава може би можем да си изградим представи как ще го извърши. Но не е задължително тези представи как ще го извърши, винаги да са

верни. Съответният човек може да го извърши по друг начин. И така, при определени обстоятелства и за понятието за износващите се пари можете да намерите различни начини, по които да става това износване на парите. Опитах се да ви представя онзи начин, който, така да се каже, е замислен с най-малко бюрократични съображения, а по-скоро е замислен така, че да произтича от самия стопански живот.

Тук може да се появят възражения след възражения. Искам да ви обърна внимание колко лесно може да се възрази: а какво би наложило например някой предприемач да вложи тъкмо млади пари в начинанията си, след като може би след кратко време вече няма да е възможно да се знае дали това са били млади пари, или не; защото предприятието продължава да работи? Но тук отново трябва да имате предвид, че той не взема парите от въздуха, а ги заема от някого, взема ги назаем. И тъй като от книгата ми „Същност на социалния въпрос“ виждате, че не смятам, че лихвата като такава върху парите, които имат стойност, трябва да отпадне, а смятам, че до известна степен тя е необходима в стопанския живот, ще си кажете: как като предприемач бих получил пари от хората, които трябва да ми ги дадат назаем, ако им плащах лихва само за извънредно кратко време? Хората ще ми дават пари по такъв начин, че да могат възможно най-дълго да получават лихвите си от моето предприятие. – Тогава може би ще прецените, че това все още изобщо не е достатъчно, за да се оставят парите да стареят по този начин. Тогава можете да продължите да обмисляте начин, при който върху парите, издадени днес, може би се записва не настоящата година, а някоя бъдеща, така че дотогава стойността им да нараства и чак след това да намалява.

Накратко, онова, което живее, може да се осъществява по най-различни начини. Затова, щом самата възможност бъде представена живо, тя веднага може да се осъществи по най-различни начини, както и един човек може да прилага способностите си по най-различни начини. Това е същностното на недогматичното понятие. Но ако усвоите такива понятия, особено в науката за народното стопанство, тогава тепърва ще видите как нещата навлизат в живота и как само на такава основа можете да използвате онова, което все

пак днес съществува в така наречената национална икономика въз основа на частични наблюдения.

Вземете например разсъжденията за цената и ще откриете, че там ви се казва, че условията, определящи размера на цената от страна на продавача, са следните: каква е потребността му от пари, каква стойност имат парите, какви производствени разходи трябва да се направят и каква конкуренция има от страна на купувачите. Но ако след това анализирате тези понятия, навсякъде ще откриете, че макар да можете съвсем правилно да размишлявате върху тях, с тези понятия не можете да навлезете в стопанската действителност по простата причина, че първо трябва да се запитате: здраво ли е стопанското състояние, при което тъкмо един определен предприемач в определено време има потребност от пари и поради това цените спадат или се повишават в посоката, определена от потребността му от пари, и може ли също да действа здравословно онова, което може да се нарече потребителна стойност на парите? – И двете могат да действат както здравословно, така и патологично. И отново, ако мислите за производствените разходи, за установяването на здравословна цена може да е желателно да размишлявате не как се определят цените, когато производствените разходи се приемат за нещо абсолютно, а как би трябвало да се намалят производствените разходи за един артикул, за да има той здравословна цена на пазара. Следователно става дума да имате такива понятия, които действително могат да започнат от собственото си начало. Както не бихме оставили един жив човек да започне да живее на двадесет и пет години, така не би трябвало да оставяме понятията, които участват в живота, да започват от произволно място. Не би трябвало народностопанските понятия да се оставят да започват само, да речем, от конкуренцията между купувачите или продавачите; защото въпросът е дали при определени предпоставки основната стопанска грешка не се състои тъкмо в това, че е налице прекомерна конкуренция между продавачите или също между купувачите. Това са нещата, които трябва да се вземат предвид с извънредно голямо внимание именно при основните положения.

И съвсем независимо дали някой смята едно или друго за правилно в разсъжденията, които проведохме, през цялата поредица

от разглеждания се стремяхме към това понятията да бъдат живи. Тогава в конкретния случай те сами показват къде трябва да бъдат изменени. Въпросът е да бъдем насочени по пътя на тези живи понятия. И така, можем да си кажем: ако от едната страна имаме износващите се пари, тоест стареещите пари, то се опитах да покажа как, ако парите действат безпрепятствено и по чисто стопански начин, от само себе си, просто чрез възникващите тогава потребности, на едно място ще възникне потребност от млади пари, а на друго място – потребност от стари пари; опитах се да го покажа тъкмо чрез това, че парите влизат в обращение и се явяват като покупателни пари, заемни пари и дарствени пари, тъкмо чрез тези особени свойства на парите.

Разбира се, би трябвало да мога да доразвивам всичко това седмици наред и тогава бихте видели, че то напълно се вписва в една здрава национална икономика, а ако някъде в стопанското тяло се появи болест, би се видяло, че именно чрез наблюдението на тези неща тя може да бъде излекувана.

Но какво всъщност възниква тогава, ако в този ред на мисли си представим, че в парите в обращение действително имаме един вид отражение на онова, което подлежи на износване и в най-различните стоки за потребление (защото в стопански смисъл духовните постижения също са стоки за потребление)? В износващите се пари имаме течение, успоредно на течението на износващите се стоки, блага, стойности, тоест вещни стойности. И така, какво всъщност имаме, когато обхванем с поглед този паралелизъм между знаковата стойност и вещната стойност (можем веднага да го разпростремем върху цялото световно стопанство)? По същество имаме онова, което би могло да се нарече водене на сметки, счетоводство, разпростряно върху цялото световно стопанство. Това е световното счетоводство; защото действието, което се извършва, когато някоя позиция преминава насам или натам, не означава нищо друго освен записването на една позиция на друго място. Но в реалността това се осъществява чрез преминаването на пари и стока от едни ръце в други. По същество е напълно все едно дали се създава възможност в едно гигантско счетоводство, което обхваща цялото световно стопанство,

да поставяме позициите на правилното място и след това да направляваме цялото така, че само да се прехвърлят наличностите по сметките, или да изписваме съответния запис отделно и да го даваме на съответния човек, така че нещата да се осъществят реално. Следователно в паричния оборот имаме световното счетоводство. И тъкмо към това всъщност трябва да се стремим, както по същество всеки може да разбере. Защото така отново сме върнали парите към онова, което единствено могат да бъдат: външното средство за обмен. Защото иначе, ако погледнем в дълбините на народното стопанство, парите все пак не са нищо друго освен средство за взаимна размяна на постиженията. Защото в действителност хората живеят от постиженията, а не от знаците на тези постижения.

Наистина тъкмо защото парите в известен смисъл изопачават постиженията, може да се случи чрез един вид посредническа търговия с пари да се изопачи и цялото стопанство. Но тогава това е именно изопачаване, което е възможно, когато на парите не се придава истинският им характер.

Обаче трябва да видим – и това показах особено вчера, – че постиженията трябва да бъдат преценявани по най-различни начини по отношение на онова, което циркулира като стойности в стопанския живот. Вчера можахме да обърнем внимание как онова, което най-напред се добива от природата и върху което се прилага човешки труд, действително съответства на образа, при който трудът се съединява с природния обект, така че, така да се каже, на едно място стопанският процес може да започне с думите: стойността се създава чрез труда, който прибавям към един природен продукт. Но в народностопанския процес съществува и насрещното течение, което настъпва, когато се появят духовни постижения. Появата на духовни постижения налага да се въведе друга формула за оценяване, ако мога така да се изразя. Тя е следната: едно духовно постижение струва толкова, колкото труд спестява на своя създател. Следователно, ако изобщо създаването на тази картина и съществуването на художника трябва да се вписват в едно здраво народно стопанство, онзи, който създава картина и с това предоставя стойност – стойност, към която има интерес, иначе тя не би била стойност, – трябва да я оцени така,

че да му се спести толкова труд, колкото е необходим за собствената му издръжка, докато отново успее да създаде нова картина по същия начин. Така че можем да видим как в народностопанския процес духовните постижения се изправят срещу постиженията, които почиват само върху обработване на природата, тоест върху ръчен труд, съответно върху обработване на природата със средства за производство, и как това поражда този стопански кръговрат с две противоположни течения, които трябва да се компенсират по здравословен начин: от едната страна е необходим труд, обвързан със средствата за производство, а от другата страна трябва да се спестява труд.

Възниква обаче въпросът: как трябва да се компенсират те? Нали отначало действително е достатъчно да помислим само за общото счетоводство на цялото световно стопанство; защото в това общо счетоводство би се показало онова, което трябва взаимно да се уравновесява. И там би възникнала цената. Но въпросът е, че позициите в това общо счетоводство би трябвало да означават нещо. Позициите би трябвало да означават нещо. Една позиция, която вписвам в общото си счетоводство: А, трябва да съответства на онова, което мога да нарека „труд, свързан с природата“, или друга позиция: В, трябва да съответства на „толкова труд се спестява чрез това постижение“. Следователно всяка такава позиция трябва да означава нещо. Тя може да означава нещо само ако представя нещо, което е сравнимо или поне става сравнимо чрез народното стопанство; защото не може просто така да се попита: колко ореха струва един картоф? – Това не може да се попита просто така. Трябва да се запитаме: орехът означава природен продукт, свързан с човешки труд; картофът означава природен продукт, свързан с човешки труд; как се съпоставят двете стойности?

Тук ще трябва да се намери нещо, което действително дава възможност народностопанските стойности да се оценяват взаимно една спрямо друга. Нещата стават още по-трудни, когато например се пише статия, която в народностопански смисъл трябва да струва толкова, колкото физически труд спестява тя при работа с някакво средство за производство, като се приспадне съвсем малкото труд,

изразходван за писането. Но във всеки случай можете да си представите, че не е особено лесно да се изчисли как тези неща трябва да се сравняват, да се оценяват едно спрямо друго. И все пак, ако подходим към стопанския процес от другия му край, стигаме до възможността да направим такава оценка. От едната страна имаме физическия труд, приложен към средствата за производство – следователно към тях спада и природата, – като в определен момент този труд е съвсем определен; тоест, с други думи: в определен момент е необходим определен човешки труд, да речем, за да се произведе пшеница върху площ от а квадратни метра и тя да стигне до търговеца или някъде другаде – следователно за да се произведе пшеница. Това безусловно е дадена величина, величина, която в известно отношение дори може да бъде установена; защото в основата на всяко човешко стопанско постижение, когато го обхванем с поглед, все пак стои природата. Не може да бъде другояче: проследяването му назад все някъде ни отвежда до нея. Земеделецът работи непосредствено върху природата; онзи, който, да речем, се грижи за облеклото, не работи непосредствено върху природата, но в основата на труда му стои природата. Трудът му вече ще съдържа нещо от спестения труд, доколкото прилага дух към своята работа. Но във всеки случай в основата на труда му стои природата. Всичко, чак до най-сложните духовни постижения, в крайна сметка се проследява назад до природата, съответно до работата със средства за производство. Можете да размишлявате толкова непредубедено, колкото искате: винаги ще стигате до извода, че проследяването на всичко народностопанско назад в крайна сметка все пак отвежда до физическата работа върху природата и че онова, което започва да образува стойности при работата върху природата – изразходването на труд до определена точка, възможно най-близка до природата, – представлява стойностите, които след това трябва да се разпределят в цялата област на затвореното в себе си народно стопанство.

Вземете още веднъж хипотетичния пример, който приведох вчера: едно затворено селско стопанство! В това затворено селско стопанство имате физическите работници, а от умствените работници посочих само учителя и свещеника, може би още и общинския

управител. Това е съвсем просто стопанство. Повечето хора там ще работят физически, ще работят физически върху земята; само че трябва допълнително да полагат и онзи физически труд, който е необходим на учителя, свещеника и общинския управител за храна, облекло и така нататък. Трябва да полагат и този труд; защото учителят, свещеникът и общинският управител не извършват сами своята работа върху природата. Представете си (табло 12), че това затворено селско стопанство има тридесет селяни и тримата – е, как да ги наречем? – първенци, че тези трима са там. Тези трима предоставят духовните си постижения. Те се нуждаят от спестения труд на другите. Да приемем: всеки от тези тридесет селяни дава на трите лица, или на всяко поотделно, знак, листче, на което пише, да речем, толкова и толкова а = пшеница, като се има предвид пшеницата, която вече е обработена по определен начин. Друг дава листче, на което пише нещо друго, което може да се сравни с пшеницата по отношение на потреблението. Тези неща могат да бъдат намерени. Свещеникът, учителят и общинският писар събират всичко това. Вместо сами да отидат на полето, за да си набавят пшеницата, житото, говеждото месо, те предават листчетата на хората. Хората извършват и този труд и в замяна им дават продукта. Това е процесът, който трябва да се развие от само себе си. Процесът изобщо не може да бъде друг дори ако на някой хитър ум хрумне вместо листчетата да въведе метални пари. Процесът е именно този: трябва да се създаде възможност да се издават разпореждания за получаване въз основа на натрупания материален труд, на труда, положен със средствата за производство, тоест на труда, вложен в народностопанските стойности, който се предава, за да могат онези, които имат нужда от това, да си спестят труд с тези листчета.

Оттук ще видите, че никакъв вид пари не може да бъде нещо друго освен единствено израз на сумата от използваемите средства за производство, които съществуват в някоя област, като използваемите средства за производство в тази област са сведени до онова, чрез което най-лесно могат да бъдат изразени (разбира се, сред тези средства най-вече и на първо място ще бъде земята). И тогава това ще

сведе целия народностопански процес до нещо, което все пак може да бъде обхванато.

Онова, което трябва да се каже за това, е свързано с обстоятелството, че никъде на Земята не може да се създаде народностопански рай. В това могат да вярват онези, които изграждат утопии, несвързани с действителността. Много лесно е без особено усилие да се каже, че стопанството трябва да бъде устроено така и така; но едно стопанство, а и цялото земно стопанство, тоест онова, което можем да наречем световно стопанство, не може да бъде устроено по някакъв начин в абсолютен смисъл, а само в относителен смисъл. Защото представете си, че в някоя затворена стопанска област имаме земна площ: Fl. Ако всички хора върху тази земна площ действително извършват дейностите, които са по човешките възможности, онова, което се получава за потребление, ще бъде различно според това дали върху тази земна площ има, да речем, население от B милиона, или върху същата тази площ има население от B^1 милиона.

Онова, за което става дума, зависи изцяло от съотношението между броя на населението и земната площ, следователно и от това колко могат да добият определен брой хора от земната площ – в крайна сметка всичко идва от земната площ. Сега приемете хипотетичния случай, че някоя стопанска област, табло 12, има, да речем, тридесет и пет милиона жители – напълно безразлично е колко са. Онова, което тук важи за една затворена стопанска област, важи и за световното стопанство. В определен момент една стопанска област има тридесет и пет милиона жители. И приемете хипотезата, че за тези тридесет и пет милиона жители трябва да се създадат възможно най-справедливи народностопански условия. Това не е изразено съвсем точно и ясно, но веднага ще видите какво разбирам под него. Какво би трябвало да се направи, ако изобщо се желае сред тридесет и петте милиона в тази област да господства онова, което води до възможните цени? Тогава, в момента, в който започнете да оздравявате стопанския живот, би трябвало да дадете на всеки отделен човек дял от земната площ, равен на цялата земна площ, върху която е възможно производство, разделена на тридесет и пет милиона – но сега площта трябва да е изчислена според средните

показатели за плодородие и възможност за обработване. Представете си, че при раждането си всяко дете просто получава толкова земна площ за непрекъснато обработване: ако при раждането си всеки човек получаваше толкова и толкова, тогава биха възникнали цените, които изобщо могат да възникнат върху такава площ; защото тогава нещата имат разменната стойност, която следва от само себе си.

Но онова, което ви представям тук като хипотеза, която ви се струва странна, е самата действителност. Независимият от човека народностопански процес действително прави именно това. Той го прави – нали няма да помислите, че разбирам онова, което сега казвам, другояче освен образно, – като действително разпределя цялата земна площ между толкова и толкова хора, тъй като условията за това са налице, а след това хората трябва съответно да обработват по-нататък всичко онова, което се отделя от земята; можете да си представите цялата земна площ разпределена според броя на жителите; и като реален факт това разпределение дава на всяко отделно нещо неговата разменна стойност; и можете да запишете някъде разменните стойности, а чрез опита може да се стигне много близо до тези стойности. Но ако след това сравните това с днешната ни действителност, ще откриете, че едното има цена далеч под разменната си стойност, а другото – далеч над разменната си стойност. Ако си представите, че някъде възниква някаква Утопия, в която можете да пренесете само новородени деца, за които отначало се грижат ангели – но давате на всяко неговото парче земя, – тогава можете да постигнете това: щом станат способни да започнат работа, да възникнат разменните стойности, които следват от само себе си. Ако след известно време има други цени, тогава единият трябва да е отнел съответното нещо от другия. И тъкмо това поражда различните недоволства: смътното чувство, че тук в народностопанския процес може да се намеси нещо, което изобщо не съответства на реалните цени.

Но онова, което посочих, ще се постигне чрез самите мерки тъкмо благодарение на това, че в народностопанския организъм прониква начин на мислене, който следва духа, възприет тук в тези разглеждания. Това е, което има значение. И така ще открием, че върху

тези пари, които, бих казал, представляват подвижното счетоводство на световното стопанство, ще трябва да пише нещо подобно на: пшеница, която може да се произведе върху земна площ от толкова и толкова квадратни метра и която след това се сравнява с другите неща. Най-лесно могат да се сравняват помежду им продуктите на земята. И така, виждате от какво трябва да се изхожда. Трябва да се изхожда от нещо, числата трябва да означават нещо. Просто се отдалечаваме от действителността, когато върху парите ни пише толкова и толкова златно съдържание; но се приближаваме към действителността, когато върху тях пише: това означава толкова и толкова труд върху определен природен продукт. Тогава бихме могли да кажем: да приемем например, че върху тях пише X-пшеница, върху всички пари пише X-пшеница, Y-пшеница, Z-пшеница – и би било ясно до какво се свежда цялото народно стопанство. С това сте свели валутата до използваемите средства за производство, с които се полага физически труд – средствата за производство на някоя стопанска област, – и това е единствената здрава валута: сумата от използваемите средства за производство.

За онзи, който може непредубедено да се вгледа в действителността, от видяното става ясно, че нещата стоят така, макар че може би някой ще каже: и с подобно нещо не може съвсем точно да се сравни някаква друга стойност. Сравнението ще може да се направи с висока степен на точност. Защото при тази оценка в крайна сметка всичко се оценява чрез потреблението и затова стойностите на постиженията общо взето не се различават твърде много. – Колкото и духовен да е трудът ми, всяка година се нуждая от толкова спестен труд, колкото ми е необходим, за да се поддържам като човек. И чрез нещо такова веднага ще стане ясно по какъв начин един умствен работник се нуждае и от нещо в добавка към онова, от което се нуждае един физически работник. И когато нещата са толкова прозрачни, това ще бъде признато навсякъде именно защото е прозрачно. В затворените стопанства все пак има случаи, в които умствените работници всъщност получават в изобилие онова, от което се нуждаят, в които хората с готовност им го дават, без първо да го записват върху листчета – случаи, които стават все по-редки и по-редки, но все пак

съществуват и днес. Казвам това не защото искам да сведа нещо народностопанско до нещо сантиментално, а го казвам, защото и то принадлежи към реалностите на народното стопанство и защото навсякъде в народното стопанство все пак се натъкваме на човека.

Преди всичко така се постига действително обозримо съотношение между отделните членове на едно стопанско цяло. Създава се възможност всеки във всеки момент да запазва връзката си с природата дори в парите. Защото тъкмо това прави всички наши отношения толкова нездрави: те толкова се откъсват от природата, че връзката с нея вече изобщо я няма. Ако успеем върху нашите книжни пари действително да стои природната стойност вместо неопределимата стойност на златото – а отговорът на този въпрос е само въпрос на техника, която може да се разработи в асоциативния живот, – тогава непосредствено ще разбираме, ще разбираме в обикновения обмен колко струва и всяко духовно постижение; защото тогава ще знам: ако нарисувам една картина, поради това, че съм я нарисувал, толкова и толкова земеделски работници, да речем, трябва да работят толкова и толкова месеци или години, за да отглеждат пшеница, овес и тъй нататък. Представете си колко обозрим би станал по този начин стопанският процес. Според днешния начин на изразяване тогава би се казало: вместо златна валута имаме природна валута. Това би било и тъкмо правилното. То би било онова, което действително създава едно стопанско състояние.

Ето че отново ви е представен такъв образ. Трябва да говоря в такива образи, защото тези образи дават действителността; защото онова, което хората обикновено имат в главите си при стопанския обмен, не е действителност. Нещо действително има в ума си само онзи, който знае: ако за нещо получи монета с такава и такава стойност, това означава толкова и толкова труд по обработването на земята, към който трябва да се причисли и трудът с други средства за производство; те обаче стават равностойни на природата, понеже в момента, в който бъдат изработени и следователно отпаднат от областта на стоките, преминават в състояние, в което се обезценяват и не могат да се купуват или продават; така те стават равни на средствата за производство, които имаме в природата. Когато казваме, че

средствата за производство трябва да се третират по този начин, това е само продължение на процеса, който имаме в природата. Едва така се създава ясно понятие и за самата природа като средство за производство; защото срещу понятията за земята, които иначе срещате, винаги може да се възрази по нещо, ако не въведете понятието за средство за производство така, както се опитах да го направя в „Същност на социалния въпрос“. Защото е достатъчно само да помислите: при определени обстоятелства и един участък от природата трябва първо да бъде обработен, преди да стане използваема земя, така че до момента, когато природата бъде разчистена, когато някой участък от природата бъде разчистен и може да бъде предаден за ползване – дотогава за него също трябва да се полага труд, – тоест до края на тази работа, докато тя бъде завършена, дотогава и едно парче земя с основание е стока, стопанска стойност в смисъл на благо, свързано с труд.

И така, само ако действително формулирате понятията си по този начин, както направихме, ще схванете понятието за средство за производство в чисто нагледна форма; тогава ще можете да го приложите в най-различни области; тогава в подходящия момент съвсем ясно ще разберете, че когато някой представи една статия, основната част от стойността ѝ се състои в спестения труд и че трябва да се приспадне само малкото, което съставлява непосредствения физически труд на писането. Ако правилно изграждате понятията си от живота, те веднага се диференцират пред вас в най-различни посоки така, че да се вписват правилно в живота. Следователно, ако по някакъв начин искате да разглеждате въпроса за цената, непременно трябва да го проследите назад не само до производствените разходи, а чак до първичното производство и да видите какви са условията за образуване на цените още от първичното производство нататък. Едва тогава ще можете да проследите образуването на цените до която и да е точка в народностопанския процес.

С това може би успях да ви дам поне една представа, която да ви насочи към онова, което всъщност трябва да се вземе предвид при основния въпрос на стопанството – образуването на цените. Защото стопанската дейност означава тъкмо продуктите да се включват

в обмена между хората; а обменът между хората намира израз в образуването на цените. Именно това образуване на цените трябва най-напред да е главното. А че при това не е нужно да се връщаме към нещо съвсем неопределено, ще разберете, ако проследите всичко назад до онова стойностно съотношение, което при труда по обработването на земята се създава от съотношението между числеността на населението и използваемата земна площ. В това съотношение намирате онова, което първоначално стои в основата на образуването на стойността, защото целият труд, който може да бъде извършен, може да бъде положен само от населението в зависимост от неговата численост, а всичко, с което този труд може да се свърже, трябва да дойде от земята; защото всеки се нуждае от това и за онези, които си спестяват този труд поради духовното си постижение, другите трябва да го извършват наред със своя труд; затова тук стигаме до онова, което стои в основата на народното стопанство.

Ако разгледаме нещата така, трябва да кажем: в днешното ни толкова сложно стопанство продължава да присъства и онова, което е съществувало напълно и при най-първобитните стопански отношения, когато в общи линии е ставало дума, да речем, само за стокообмен. Само че вече не сме в състояние да прозрем навсякъде тази връзка. Винаги веднага ще я виждаме пред себе си, ако върху нашите банкноти е изразена тази връзка с природата. Защото в действителност тя все пак е налице. Никога не забравяйте това! Тя е реалността. Бих искал да кажа – отново говоря образно: докато съвсем без да се замислям, давам своя франк за нещо, винаги има едно малко демонче, което всеки път записва върху него на колко труд, извършен върху природата, съответства той. Това е реалността. И тук, за да стигнем до действителността, не бива да се ограничаваме до външната повърхност.

Наистина през тези четиринадесет дни не беше възможно да се даде нищо друго освен няколко насоки, които трябваше да посочат пътя, насоки, за които знам, че би трябвало да се доразвият във всички отношения и че може би най-важното в тях е да разберете как образните понятия, развити тук, представляват нещо живо в сравнение с онова, което иначе се развива. Ако сте приели в себе си

онова, което е живо в тези образни понятия, тогава все пак няма да сте прекарали напразно тези четиринадесет дни тук.

И тъкмо това тежи толкова на душата днес: огромни пречки стоят пред хората, когато става дума да придобият свободен поглед към онова, което е необходимо за излекуването на някои недъзи на културата. Ужасно много се приказва за това какво трябва да се направи. Но има малко воля да се потопим в действителността и от самата действителност да извлечем и словото за онова, което трябва да се направи. Наистина днес постепенно сме излезли от сферата на истината, на действителното право, което произтича от човешката природа, и на житейската практика – на онова, което трябва да се развие в човека, за да има той стойност за своите ближни; а именно от истинното слово сме преминали към фразата, от чувството за правото – към условностите и от житейската практика – към нищо повече от житейска рутина. И няма да излезем от тази тройна неистинност, от фразата, условностите и рутината, ако не развием волята да се потопим в нещата, да погледнем как всъщност се оформят те в своята действителност. Тогава ще намерим възможност – именно като хора, които искат да разглеждат такива неща от изследователска гледна точка, – тогава ще намерим възможност да бъдем разбрани. Днес в света има много неща, които като агитационни фрази причиняват страшни вреди, защото са толкова малко хората, които сериозно искат да се вгледат в действителните неща.

Затова изпитах дълбоко удовлетворение, че дойдохте тук и пожелахте в продължение на четиринадесет дни заедно с мен да обмисляте въпросите в областта на народното стопанство. Сърдечно ви благодаря за това; защото имам право да изкажа тази благодарност, понеже смятам, че знам какво значение има това, че тъкмо хората с академично образование в областта на народното стопанство, които днес участват в живота, ще могат извънредно много да допринесат за оздравяването на културния ни живот, за възстановяването на живота на човечеството.

И действително трябва да се стремим науката за народното стопанство да не бъде само теория, а самата тя наистина да се прояви и като народностопанска стойност, за да може трудът, който

спестяваме, действително да се използва плодотворно от онези, които ни го спестяват, за по-нататъшното развитие на човечеството. Вярвам, че когато взехте решението да дойдете тук, съзнавахте тази важна задача на икономиста, и бих се радвал, ако онова, което успяхме да постигнем с общата си работа, макар и по несъвършен начин, ви даде сили.

Дано имаме възможност някой път да продължим работата по тези въпроси.